श्रीशब्दकौस्तुभे तृतीयाह्निकम्

वृद्धिरादैच् (पा०सू० १-१-१) आकार ऐकार औकारश्च वृद्धिसंज्ञः स्यात्। संज्ञाप्रदेशा ''वृद्धिरेचि'' (पा०सू० ६-१-८८) इत्यादयः। तदुदाहरणमेवास्याप्युदाहरणं बोध्यम्। इहाच्च ऐच्चेतीतरेतरयोगद्वन्द्वः ''सुपां सुलुक्'' (पा०सू० ७-१-३९) इति सुलुग्वा। अथवा समाहारे द्वन्द्वः। न चैवं ''द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्'' (पा०सू० ५-४-१०६) इति टच् स्यादिति वाच्यं, समासान्तविधेरनित्यत्वात्। अत्र ज्ञापकं तु द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः'' (पा०सू० ५-४-११५) इति षविधानम्। तद्धि ''बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः'' (पा०सू० ५-४-११३) इति षचि प्रकृतेऽपि क्रियते। षचश्चित्त्वसामर्थ्याज्जायमान-मन्तोदात्तत्वं बहुव्रीहित्वप्रयुक्तं पूर्वपदप्रकृतिस्वरं यथा बाधते तथा ''द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु

---

३. तृतीयमाह्निकम्

३.१ समासान्तविधेरनित्यत्वविचारः

वृद्धिरादैच्। स्पष्टार्थं वृत्तिमाह। **आकार इति।** गामश्वमिति वत्समुच्चयप्रतीतेराह। **औकारश्चेति। प्रदेशा इति।** स्थानानीत्यर्थः। तेन व्यवहारवन्त इति यावत्। तदेवाह। **तदुदेति।** 'पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना। आक्षेपश्च समाधानं व्याख्यानं षड्विधं स्मृतं' इत्यभियुक्तोक्तेरादौ पदविभागो वाच्यः। तत्र कैयटीयाः पदद्वयं मन्यन्ते। अयं हि तेषामाशयः। अत्र पदत्रयाङ्गीकारे उद्देश्यानेकत्वाद्वृद्धिशब्दस्यावृत्तिर्वाक्यार्थबोधाय कार्या स्यात्। तथा च वाक्यभेदापत्तिः। वक्तुस्तन्त्रसम्भवेऽपि श्रोतुरत्र तन्त्रेणानिर्वाहात्। गामश्वमिति वत् क्रमेणान्वयबोधे तात्पर्यात्। एतेन तथा **कृष्णो**क्तमपास्तम्। द्वन्द्वे तु समाहारस्यैकस्योद्देश्यस्य शब्दतो लाभसम्भवात्तां विनापीष्टं सिद्ध्यतीति। तदनुरोधेनाह। **इहेति।** सूत्र इत्यर्थः। तत्रापि सूचीकटाहन्यायेन दुष्टत्वेन चादावाह। **इतरेतरेति।** नन्वेवं बहुवचनस्य द्विवचनस्य वा श्रवणापत्तिरत आह। **सुपामिति।** सोर्हल्यादिलोपे गौरवमिति ततो लाघवादाह। **लुग्वेति।** विनिगमनाविरहाच्छन्दोवत्सूत्राणीत्यस्यागतिकगतित्वेनात्रान्यथानिर्वाहेणाप्राप्त्या तस्य छान्दसत्वा-च्चाह। **अथ वेति। न चैवमिति।** समाहारद्वन्द्वस्वीकार इत्यर्थः। तथा चादैचमिति भाव्यमिति भावः। **अत्र** प्रक्रान्ते तदनित्यत्वे। तत्रादौ **नारायणा**द्यनुरोधेनाह। **द्वित्रिभ्यामिति। तद्धीति।** षविधानं हि। ततस्तस्मिन् प्रकृतेऽप्येवमर्थं क्रियत इत्यर्थः द्विमूर्द्ध इत्यादाविति भावः। **पूर्वपदेति।**

बहुव्रीहौ'' (पा०सू० ६-२-१९७) इति विधीयमानमन्तोदात्तत्वविकल्पं मा बाधिष्टेत्येवमर्थम्। तच्च ''द्वित्रिभ्याम्''(पा०सू० ६-२-४३) इत्यस्य क्वचिल्लब्धावकाशत्वे सत्येव सङ्गच्छते, न त्वन्यथा। अवकाशश्च समासान्तानामनित्यतायां सत्यामेव लभ्यते। 'त्रिमूर्द्धानं सप्तरश्मिं गृणीषे' इति यथा। तस्मात्षप्रत्ययविधानं ज्ञापकमिति स्थितम्। तथा ''द्वित्रिभ्याम्'' (पा०सू० ६-२-१९७) इति सूत्रे बहुव्रीहिग्रहणमपीह ज्ञापकम्। अन्यथा

बहुव्रीहौ पूर्वपदमिति विहितमित्यर्थः। **मा बाधीति।** बाधे तु नित्यान्तोदात्तत्वेन भाव्यमिति पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरासिद्धिरिति भावः। **तच्च** तदर्थकरणं च। **द्वित्रीति।** अन्तोदात्तत्वविकल्पस्येत्यर्थः। **न त्वन्यथेति।** तदचारितार्थ्ये इत्यर्थः। तदा हि निरवकाशत्वान्मूर्द्धन्शब्दविषयकान्तोदात्तत्वविकल्पः, एवं पूर्वपदस्वरबाधकचित्स्वरं चोचितेति पक्षे फलाभावात्तद्वैयर्थ्यापातात्तावत्तदप्रवृत्तौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धिरिति तद्विधानं व्यर्थमेव स्यादिति भावः। **सत्यमेवेति।** अन्यथा षच्यपि विकल्पः प्राप्तविभाषारूपेण चित्स्वरं बाधिष्यते, स्वस्य विषयान्तराभावादिति तदानर्थक्यमेवेति भावः। **लभ्यत इति।** एवञ्च स्वरूपसमासान्तपक्षेऽपि विकल्पो भवत्येव। समासान्ता लौकिकप्रकृत्या वाक्यावयवत्वेन मूर्द्धनित्यस्योत्तरपदत्वस्य सत्वेन ताभ्यां परो यो मूर्द्धन्शब्दस्तदुत्तरपदकबहुव्रीहाविति तदर्थात्। उत्तरपदावयवकत्वं समासावयवत्वमिति पक्षौ तु दुष्टत्वादयुक्तावेवेत्यन्यत्र स्पष्टम्। एतेनाद्यपक्षेऽपि मूर्द्धन्शब्दान्तबहुव्रीहावित्यर्थेन न दोषः। किञ्च परत्वादन्तोदात्तत्वे कृते समासान्तः। ततष्टिलोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेणैव सिद्धं षप्रत्ययस्योदात्तत्वमिति समासान्तानां समासावयवत्वाङ्गीकारेण मूर्द्धनि तस्योत्तरपदत्वात्सिद्धमिति कृते षे कथं स्वरद्वयसिद्धिः। यावता विकल्पविधौ नान्तमूर्द्धन् शब्दस्य कार्यित्वेनाश्रयणमिति **नारायणा**द्युक्तमपास्तम्। अनयोर्दुष्टत्वात्। सति शिष्टत्वेन यस्योदात्तत्वेनोदात्तनिवृत्तिस्वराप्राप्तिः। उक्तरीत्या षेऽपि तत्प्रवृत्तेश्च। अवकाशत्वमसंभवनिरासोऽपि वेदे स्वरनैयत्यादाह। **त्रीति।** उपसंहरति। **तस्मादिति। स्थितमिति। नारायणा**दिप्राचां ग्रन्थ इति भावः। वस्तुतोऽस्य प्रापकीभूतषष्ट्या द्वित्रिभ्यां पादित्येतत्घटिततया नान्तरीयकत्वेन लाघवेन च तेनैव तदनित्यत्वसिद्धेः पाक्षिकान्तोदात्तत्वाभावेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं चारितार्थ्येन ज्ञापकत्वासम्भव इति बोध्यम्। इत एवारुचेराह। **तथेति। द्वित्रीति।** तद्विकल्पविधावित्यर्थः। अपिना मूर्द्धास्त्विति निर्देशसमुच्चयः। **पीह** तदनित्यत्वे। **अन्यथेति।** तदनित्यत्वाभाव इत्यर्थः। अयं भावः। तन्नित्यत्वे हि **द्वित्रिभ्या**मिति षेन नित्यं भाव्यमिति द्विमूर्ध्नेत्यादिनान्तप्रयोगाभावस्यैवाभावे तादर्थ्येन मूर्द्धास्विति निर्देशायोगात्। मूर्द्धन्शब्देन च प्रत्ययान्तमूर्द्धशब्दप्रतिपत्तौ लक्षणाप्रसङ्गाः

''पाद्वन्मूर्द्धेषु' इत्येव निर्दिशेत्। एवं हि सति कृतसमासान्तपाद्दत्प्रक्रमोऽपि न विरोत्स्यते। बहुव्रीहिभिन्नं च समासान्तविरहादेव वारयिष्यते।

ननु षष्ठीतत्पुरुषादिवारणाय बहुव्रीहिग्रहणमस्तु। तथा हि, द्वयोर्दन्ता इति विगृह्य 'द्विदतः पश्य' इति प्रयोगे 'पद्दन्' (पा०सू० ६-१-६३) इति दतादेशः। स एवेह निरनुबन्धकत्वाद्वा गृह्येत। न च 'पद्दन्' (पा०सू० ६-१-६३) इति सूत्रे तदन्तविधिदौर्लभ्यात्कथमेतदिति वाच्यम् 'ष्यङः सम्प्रसारणम्' (पा०सू० ६-१-१३) इति सूत्रस्थपूर्वपक्षन्यायेन

प्रत्ययेनान्तस्योदात्तत्वं विधायकृते **'नस्तद्धित'** इति टिलोपे चोदात्तनिवृत्तिस्वरेण षप्रत्ययस्योदात्तत्वप्रतिपत्तौ गौरवप्रसङ्गात् कृतसमासान्तपाच्छब्दप्रक्रमाभेदात्तत्साहचर्याद्यता एव निर्देश उचित इति। यत्तु तत्र प्रतिपत्तिगौरववदत्र मात्रागौरवम्। किञ्च प्रक्रमाभेदोऽप्यकिञ्चित्करः। अन्यथा द्विस्त्रइरित्यत्र कृतेऽर्थग्रहणानर्थक्यापत्तेरिति। तन्न। तस्यासार्वत्रिकत्वात्। पदलाघवसत्वात्। प्रमाणान्तरं विना कृतप्रक्रमस्यैव नियामकत्वस्य कृत्वोऽर्थग्रहणेन ज्ञापितत्वाच्च। प्रकृते तत्प्रक्रमो[1] न केवलं, किन्तूपसंहारेण गुरुभूतबहुव्रीहिग्रहणेन च प्रमाणान्तरेण सहकृतस्तदेतद्ध्वनयन्नाह। **एवं हीति।** अपिना प्रागुक्तगौरवसमुच्चयः। **न विरोत्स्यते** न विरुद्धो भविष्यति। अनुकूलितो भविष्यति तदभेदो भविष्यतीति यावत्। भिन्नं तत्पुरुषादिसंज्ञं शब्दस्वरूपं चेति योज्यः।

३.२ समासान्तविधेरनित्यत्वे बहुव्रीहिग्रहणज्ञापकत्वविघटनं - समर्थनञ्च

आदिना कर्मधारयादिपरिग्रहः। **विगृह्येति।** कृत इति शेषः। प्रयोगे इत्यनुषज्यमान इत्यर्थे तु न शेषपूरणम्। एवञ्च तत्स्वरूपस्याविशेषितस्यैव ग्रहणमित्यत्र नियामकाभावादत्रातिप्रसङ्ग इति भावः। **पश्येतीति।** अनेन शसादिनिमित्तपरत्वं सूचितम्। न केवलमतिप्रसङ्गः किन्त्विष्टमप्येवं सति नेति। प्रत्युत बाधकमाह। **स एवेहेति।** द्वित्रिभ्यामित्यत्र स एव चेत्यर्थः। एवञ्च अव्याप्त्यतिव्याप्तीति तद्वारणाय बहुव्रीहिग्रहणावश्यकत्वे तत्र समासान्तनिर्देशे गौरवमफलत्वं चेति भावः। **दौर्लभ्यादिति।** पदाद्यनधिकारसत्वेन विशेष्याभावादिति भावः। **एतदिति।** तत्रादेशकरणमित्यर्थः। तथा च तत्प्रयोगेणानतिप्राप्त्याऽगत्या तस्यैव ग्रहणेनाव्याप्तिरपि नेति भावः। **सूत्रस्थपूर्वपक्षेति।** तत्सूत्रगततत्पुरुषपदेनोत्तरपदाक्षेपे पुत्रपत्योस्तद्विशेषणत्वेन तदन्तविधिना पुत्रपत्यन्त उत्तरपदे परे ष्यङन्तस्य सम्प्रसारणं स्यादित्यर्थे सम्पन्ने करीषगन्ध्या

---

१. तु प्रक्रमो इति खपाठः।

''सिद्धं त्ववयवानन्यत्वात्'' (भा०इ०) इत्याष्टमिकभाष्यवार्त्तिकन्यायेन चावयवस्य कार्यलाभात्। अन्यथा 'हास्तिशीर्ष्या उपैषि' इत्यादावगतेरिति वक्ष्यते। तस्मात्कथं बहुव्रीहिग्रहणं ज्ञापकमिति चेत् ? न, पूर्वोत्तरसाहचर्यबलेनापि बहुव्रीह्यप्रविष्टस्य वारणसम्भवात् दतृ इति सानुबन्धस्यापि सुपठत्वाच्च। ''स्फिगपूतवीणाञ्जोऽध्वकुक्षि-

---

परमपुत्रः करीषगन्ध्या परमपतिरित्यादावतिप्रसङ्ग इति हि तत्र पूर्वपक्षः। तया रीत्याऽत्रापि शसादिभिः प्रातिपदिकाक्षेपेण पदादीनां तद्विशेषणत्वेन तदन्तविधिना पादाद्यन्तानां प्रातिपदिकानां तेषु पदादय इत्यर्थे सम्पन्ने प्रोक्तप्रयोगे ददादेशः सुलभ इति भावः। ननु पदाद्यन्तस्य शब्दन्तरत्वेन तदन्तर्गतपादादेरपि वैलक्षण्यं स्यात्। किञ्च तत्पूर्वपक्षस्य तत्रैव दूषितत्वमित्यस्वरसेणाह[1]। **सिद्धं त्ववयवेति।** अष्टमे[2] उपसर्गात्सुनोती (पा०सू० ८-३-६५) त्यत्राभिषावयतीत्यादावभ्यादेर्ण्यर्थ-विशेषणत्वेन पूर्वपक्षं कृत्वा प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात्तस्य च ततोऽभिन्नत्वसिद्धिरित्युक्तं वार्तिककृता सिद्धान्तिना। एवमत्रापि शसादौ पराऽव्यवहितपदादीनां ते इत्यर्थेन तस्य कार्यमिति भावः। नन्वेवमपि पदादिप्रकृतिकशसादावित्यर्थस्य प्रत्यासत्तिन्यायेन सम्भवात् दृष्टान्तवैषम्यमत आह। **अन्यथेति।** उक्तार्थमादृत्योक्तप्रकारेणावयवानन्यत्वानङ्गीकारेण कार्याकरण इत्यर्थः। **हास्तीति।** हस्तिनः शिर इव शिरो यस्य तस्यापत्यम्। बाह्वादित्वादिञ् 'अचि शीर्ष' इति वार्तिकेन शीर्षादेशः। इञः ष्यञ्। तत श्चाप्। ततःशस्। तत्र तथार्थाङ्गीकारे तत्रापि तथौचित्येन तत्र तत्प्रकृतिकेञादिप्रत्ययपरत्वाभावात्स न स्यादिति न। तथार्थाङ्गीकारे किं तथेति तथा तत्सिद्धिर्निष्प्रत्यूहेति भावः। वक्ष्यते **पद्धन्नि**त्यत्र बौद्धे। **साहचर्येति।** तेन विभक्त्यनिमित्तकतदा-देशस्यैव ग्रहणात्। अत एव लघ्वक्षरत्वेऽपि न दच्छब्दस्य पूर्वनिपात इति भावः। अपिर्बहुव्रीहिग्रहणसमुच्चायकः। साहचर्यानित्यत्वादाह। **दतृ इतीति।** किञ्च शसादिनिमित्तस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात् भाष्योक्ततत्प्रकृतिकशसादिविषयप्रकृत्यन्तरत्वपक्षे तत्र तदप्राप्तेश्चेत्यपि बोध्यम्। इदमेवापिसमुच्चेयम्। एतेन द्विदन्त इति बहुव्रीहौ वयोवाचकत्वाभावाद्दन्नादेशाभावे

---

१. मित्यरुचेराह इति खपाठः।

२. तत्र हीत्थं भाष्यम् – ''सुनोत्यादीनां षत्वे ण्यन्तस्योपसंख्यानमधिकत्वात्। सुनोत्यादीनां षत्वेण्मन्तस्योप-संख्यानं कर्तव्यम्। अभिषावयति। किं कारणम् ?। अधिकत्वात्। व्यतिरिक्तः सुनोत्यादिरिति कृत्वोपसर्गोत्सु-नोत्यादीनामिति षत्वं न प्राप्नोति। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम् ?। अवयवस्यानन्यत्वात्''। इति। अत्र कैयटः। यथा 'विसेचक' इत्यत्र गमेरुपसर्गो विशब्दो न सिचेरिति षत्वं न भवत्येवं ण्यन्तस्याभिषावयतीत्या-दावभ्यादि-रुपसर्ग इति षत्वाप्रसङ्गः। 'हेतुमति च' इत्यत्र प्रत्ययार्थविशेषणपक्षेऽर्थाधिक्यादधिकत्वमुच्यते। नवेति। ण्यन्तस्य योऽवयवो णिच्प्रकृतिस्तस्याऽनन्यत्वात्तदपेक्षत्वादुपसर्गत्वस्य सिद्धं षत्वम्। इति। म.भा.पृ.सं. १९६ षष्ठो भागः।

सीरनामनाम च'' (पा०सू० ६-२-१८७) इति सूत्रे ''अपाच्च'' (पा०सू० ६-२-१८६) इत्यनुवृत्त्या 'अपस्फिगम्' इत्यादावुत्तरपदान्तोदात्तविधायकेऽध्वशब्दग्रहणमपीह लिङ्गम्। ''उपसर्गादध्वनः'' (पा०सू० ५-४-८५) इत्यच्प्रत्ययस्य नित्यत्वे हि चित्त्वादेव सिद्धं स्यात्।

तथा ''प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे'' (पा०सू० ६-२-१९३) इति सूत्रेऽश्वादिगणे राजन्शब्दस्य पाठोऽपीह लिङ्गम्। अन्यथा ''राजाहः सखिभ्यष्टच्'' (पा०सू० ५-४-९१) इति टचैव सिद्धे किन्तेन ? यत्तु ''ऋक्पूरब्धूः पथाम्'' (पा०सू० ५४-७४) इत्यत्र

शसादौ **पदन्निति** ददादेशे स्वरप्रकृत्यर्थः बहुव्रीहिग्रहणमावश्यकमिति दतृ इति दुष्पठम्। अत एव च मूर्द्धेष्वित्यपि तथा सति कृतसमासान्तः क्विपि सुपि निष्पन्नः। एतेन **येन विधि**रित्यत्र पादयते पादिति पाठे गौरवमिति परास्तम्। यथान्यासेऽपि पूर्वोत्तरसाहचर्येण विभक्त्यनिमित्तददादेशस्यैव ग्रहणात् साहचर्येण दत्रादेशस्यैव ग्रहणापत्त्या तत्र प्रवृत्तिदौर्लभ्यापत्तेः। किञ्च तथा सति तथापाठे गौरवमिति परास्तम्। यथान्यासेऽपि पूर्वोत्तरसाहचर्येण विभक्त्यनिमित्तददादेशस्यैव ग्रहणात्। उक्तहेतुद्वयाच्च। एवञ्च तत्साहचर्यात्पादपि कृतसमासान्त एव। न तु पादयतेः क्विपि निष्पन्नः। एतेन **येन विधि**रित्यत्र पादयतेः पादिति भगवदुक्तेर्द्वयोः पात् द्विपादित्यत्र स्वरवारणाय बहुव्रीहिग्रहणमावश्यकमिति यथान्यासेऽपि पाच्छब्दसाहचर्यात्तस्यैव ग्रहणं स्यादिति चापास्तम्। उक्तहेतुद्वयात् वैपरीत्याच्च। अन्यथा तस्यैव हिशब्देन बहुव्रीहौ स्वरप्रसक्तेः तादवस्थाच्च। तस्मादुक्तैव गतिः। प्रसिद्धाप्रसिद्धयोरिति न्यायोऽपि बोध्यम्। न चैवं **पादः पदित्य**त्रापि तदग्रहण इति वाच्यम्। न्यायेनाप्राप्तस्यापि वचनेन प्राप्तेः। **वचनं च** भाष्यकृदिष्टिः। न च प्रकृते किञ्चिद्वचनमस्ति। अत एव बहुव्रीहौ किं द्वयो मूर्द्धा द्विमूर्द्धा। एवमुत्तरत्रेति **वृत्तिकृतो**क्तम्। न तु द्वयोः पादा द्विपादिति। एतेन तद्वदत्राप्युभयोर्ग्रहणमिष्टमित्यपास्तम्। एवञ्च बहुव्रीहिग्रहणस्यापि ज्ञापकत्वं सिद्धम्। भाष्यकृता तु मूर्द्धास्विति निर्देशस्यैव ज्ञापकतोक्ता। रीतिरुक्तैव। तदर्थमेवापिः प्रागुक्त इत्युक्तम्। अयमेव दिगर्थः॥

३.३ ज्ञापकान्तरवर्णनं - नारायणाद्युक्तज्ञापकनिरसनञ्च

ज्ञापकान्तरमाह। **तथेति।** अत्र नामग्रहणं सीरामेव सम्बद्ध्यते व्याख्यानात्। **अश्वादिगण इति।** सूत्रार्थपठितेऽश्वादिगण इत्यर्थः। प्राचोक्तं तदनित्यत्वज्ञापकं खण्डयति। **यत्त्विति।**

टिलोपस्येव ''प्रकृतिवदनुकरणम्'' (प०भा० ३६) इत्यतिदेशेन प्रत्ययस्यापि प्राप्तौ तदकरणं ज्ञापकमिति। तन्न, अतिदेशोऽयमनित्य इति ऋलृक्सूत्रे प्रपञ्चितत्वादिति दिक्। ''कृतमनयोः साधुत्वम्'' इत्यादिभाष्यग्रन्थाश्चास्मत्पक्षे★ऽनुकूलाः। अनयोः पदयोरिति स्वरसात्। अथवा 'आत्' इत्यसमस्तमेव ''पस्पशायां शब्दाप्रतिपत्तिः'' इति वार्त्तिके भाष्यकारैरेव वृद्धिः आदैजिति पदविभागप्रदर्शनात्। अस्मिंश्च पक्षे अनयोः सूत्रखण्डयोरिति नेयम्। पक्षान्तराभिप्रायकमेव वा तत्। वृद्धिशब्दस्तु तन्त्रेणावृत्त्या वा

टिलोपस्येव तत्करणस्येव। प्रकृतिवदिति उभयान्वयि। **प्रत्ययेति।** **ऋक्पू**रिति विहितस्येत्यर्थः। इति इत्यस्य। इमं पक्षं समूलयति। **कृतमिति।** इत्यादिरित्यादिना वक्ष्यमाणादेशादिपक्षचतुष्टय-सम्भवस्य द्वयोश्चैतदित्याद्युपक्रम्य न चादैच्छब्द इत्येकवचनान्तपरभाष्योक्तेश्च परिग्रहः। **अत** एव बहुवचनम्। चस्त्वर्थे। यत्तु **दण्डिकृष्णादयः** पूर्वपरसंख्यासन्देहलाघवात् प्राथम्याच्च पूर्वैव युक्तेति। तन्न। तस्येहानाश्रयणात्, उत्तरसंख्यायाः पूर्वसंख्यावधिकाच्च। **अस्मत्पक्षे** समासपक्षे। **पदयोरितीति।** तेषामेव साधुत्वान्वाख्यानादिति भावः। अत्र ज्ञानगौरवस्य सत्वेन **हरदत्तानु**-रोधेनाह। **अथ वेति।** अत्र पक्षे समासान्तप्रवृत्तिशङ्कैव नेति भावः। वार्तिके तद्व्याख्यानावसरे सम्भवतीति रीत्या। उक्तभाष्यविरोधं परिहरति। **अस्मिंश्चेति। खण्डयो**स्तस्योद्देश्यविधेयभागयोः। **इति नेयमिति।** इत्येवमुक्तभाष्यं योजनीयमित्यर्थः। द्वयोश्चैतदित्यादिभाष्यं तु नीलोत्पलादिसाधारणं। प्रकृतमात्रपरत्वेऽपि चोक्तरीत्या समुदायाभिप्रायम्। अत एवादैच्छब्द इत्यत्र शब्दशब्दोक्तिः। अन्यथा आदैज्पदमित्येव वदेत्। शब्दत्वं चैकानेकपदसाधारणम्। पदयोरेव विशेषणविशेष्यभाव इति तु न। महावाक्येऽवान्तरवाक्यानामपि तस्य दर्शनात्। आदेशादिपक्षचतुष्टयानुपपत्तिरपि नात्र पक्षे, संज्ञावन्निर्वाहात्। अत एव वृद्धिशब्दस्यादैच् इत्यादिबहुवचनान्तेन भाष्योक्तिः सङ्गच्छते। गामश्वमिति वच्चास्यानुपयोगः। नन्वेवमपि स्वरसतस्तथा प्रतीतिरत एव स्वरसादिति प्रागुक्तम्। अत्र तु नेयमित्युक्तमत आह। **पक्षान्तरेति।** एवं तयोश्चेदित्याद्यपीति बोध्यम्। नन्वत्र पक्षे बृद्धिशब्दस्याकारणैव सान्निध्यसम्बन्धेन निराकाङ्क्षत्वेनैचा सह सम्बन्धो न स्यान्नवाऽवृत्तिर्मानाभावात्। चाद्यभावाच्च, तदनन्वयापत्त्याऽऽवृत्ति-कल्पनायामपि वाक्यभेदापत्तेश्चात आह। **वृद्धीति।** नन्वेकरूपावच्छिन्नेऽन्वयासम्भवाद्वक्तु-स्तत्सत्वेऽपि अहरह इव क्रमेणान्वयबोधे तात्पर्येण श्रोतुस्तदसम्भवाच्च कथं तेन निर्वाहो अत आह। **णावृत्त्या वेति।** अत एवादेशादिपक्षचतुष्टयस्याप्युपपत्तिरित्युक्तम्। यत्तु नात्रावृत्तिर्युक्ता।

★ अस्मिन् पक्षे इति मुद्रितपाठः। प्रभायां तु अस्मत्पक्षे इति पाठः।

योजनीयः। ''द्विर्वचनेऽचि'' (पा०सू० १-१-५९) ''इग्यणः सम्प्रसारणम्'' (पा०सू० १-१-४५) इत्यादाविवोभयथाऽप्यदोषात्। आदिति तपरकरणमैजर्थं, तेन त्रिमात्रचतुर्मात्राणामैचां संज्ञा न भवतीत्यादि ''एओङ्'' ''ऐऔच्'' सूत्रयोः प्रपञ्चितम्। न चैवं तकारस्योत्तरशेषतैव स्यादिति पदान्तताविरहाज्जश्शत्वं न स्यादिति वाच्यम्, असन्देहार्थ-

---

भिन्नरूपोपकाराभावादिति **नारायणादयः।** तन्न। **इग्यण** इत्यत्र मूले एव [1]उक्तमीमांसकमर्यादाया दूषितत्वात्। तदर्थस्य [2]**मञ्जूषाया**मन्यथा प्रतिपादितत्वाच्च। तद्ध्वनयन्नाह। **द्विर्वचनेऽचीति। प्यदोषादिति।** पक्षान्तरावतरणोक्तदोषसत्वेऽपि तदवतरणोक्तदोषाभावादित्यर्थः। एतेनोक्तदोषस्य तत्र सत्वेनोभयथाऽप्यदोषादिति चिन्त्यमित्यपास्तम्। तत्र वाक्यभेदाभावेऽप्यत्रान्यथानुपपत्त्या स इष्टपत्तिग्रस्तः। किञ्च पौरुषेयवाक्ये तस्यादोषत्वम्। वेदे त्वपूर्वभेदकल्पनाप्रसङ्गात्तस्य तत्वं तद्विषय एव सम्भवतीति घण्टघोषा इति भावः। तपरत्वमुच्चारणसमावाय्येव निमित्तान्वयपर्यवसायीति तस्यैजर्थत्वमपि निर्विघ्नम्। अन्यथा स हीत्यत्र वर्णग्रहणानर्थक्यापत्तेः। अस्योद्भवतीत्यन्वयकाले तस्य तत्वाभावेन तत्कालग्रहणासम्भवात्। तदेतद् ध्वनयन् आकारस्यातपरत्वेन सर्वग्राहकत्वाप्रसक्तेस्तपरसूत्रस्य नियमार्थत्वाद्गुणानामभेदकत्वादाकारार्थत्वस्य तस्यासम्भवादाह। **आदितीति। संज्ञा नेति।** तेन कृष्णैकत्वमित्यादौ त्रिमात्रादि न। एवमुत्तरसूत्रेऽपि। तेन गङ्गोदकमित्यादौ त्रिमात्रादि न। तदाह। **तीत्यादीति। चैवं** ऐजर्थत्वमात्राङ्गीकारे। **शेषतैवेति।** तदुपकारत्वादिति भावः। तदुक्तम् :—

> [3]तादर्थ्येन विशेषास्तास्त्वाश्रयाश्रयिभावतः।
> राजार्थोऽयं पिकं नित्यमुष्ट्रोष हति कुंकुमम्। इति।

नन्वेवं प्रकृतसूत्रभाष्येऽत्र शास्त्रे गुणानां भेदकत्वं ज्ञापकादाश्रित्य सवर्णग्रहणार्थत्वाय भावस्योक्तत्वादाह। **असन्देहेति।** तन्निवृत्तेः स्पष्टतया बोधनार्थतयेत्यर्थः।

---

१. तन्त्रत्वमैकरूप्येण भवेत्तुल्योपकारतः। उपकारान्यथात्वे तु भवेदावृत्तिलक्षणम्॥ इति तन्मर्यादा।

२. तत्र हि – 'शब्दविषये तुल्योपकारत इत्यस्य तुल्यकालमुपकारतोऽन्वयत इत्यर्थः। विद्वन्मानसेत्यादौ परस्परान्वयेऽपि मानसाभिन्नमानसाधिकरणकहंसेति युगपदेव बोधात्तदक्षतिः। कदाचित्तत्र पृथक् प्रयोगोऽपि विद्वन्मानसमानसेति सूत्रालरक्ष्वसूत्रालरक्ष्वळोर्मिज इति वत्। उपकारान्यथात्वं भिन्नकालमन्वयः। तेन क्रमेण बोधे आवृत्तिरित्यर्थः। ऐकरूप्येणेत्यनेन शब्दसारूप्यं तन्त्रबीजमुक्तम्। क्रिययोरपि सारूप्यमेव तन्त्रबीजम्। क्रियाविषयतन्त्रादेरेवेदं लक्षणमित्यन्ये'' इति प्रतिपादितम्। ल.म.पूं.सं. १५०९ द्वितीयो भावः।

३. अस्य मूलमन्वेषणीयम्।

तयाऽऽकारशेषत्वस्यापि सम्भवात्। अस्तु वाऽऽदैजिति पदम्, ''ऋत इद्धातोः'' (पा०सू० ७-१-१००) इत्यादौ दपरत्वमेवाश्रित्य तपरसूत्रे दकारोऽपि प्रश्लिष्यते इति ''तित्स्वरितम्'' (पा०सू० ६-१-१८५) इति सूत्रे भाष्यकारैर्वक्ष्यमाणत्वाद् दात्परस्यापि तत्कालग्राहकत्वात्। वस्तुतस्तु दकारप्रश्लेषपक्षोऽभ्युच्चयमात्रम्। इह तु तपरकरणं स्पष्टार्थमेवेत्यादि प्रागेवोक्तं न विस्मर्त्तव्यम्।

ननु ''चोः कुः'' (पा०सू० ८-२-३०) इति कुत्वमैच्छब्दे प्राप्नोति

मालादीनां चेति ज्ञापकाश्रयणे तु प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति भावः। **शेषत्वेति।** अन्यथेजुत्तरमेव पठेत्। सन्देहनिवृत्तेर्व्याख्यानत एव सिद्धत्वात्। **औतोम्शसो**रित्यादौ तस्यैवावश्यकत्वात्। इदमेकपदत्वे भेदपक्षे। भिन्नपदत्वे तु अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षापक्षे सोरुत्वे यत्वे तल्लोपे तस्यासिद्धत्वात्सन्ध्यभाव इत्यपि सुवचम्। तस्मान्मध्ये करणस्य फलव्याख्यानादेरप्याना-श्रयणेनातिलाघवसूचनद्वारा पूर्वार्थत्वस्यापि प्रतिपादनार्थमिति भावः। अपिना त्रिमात्रादेस्तत्र व्यावृत्तये परार्थत्वस्य समुच्चयः। एतेनाणुदित्सूत्रेऽशब्दसंज्ञेत्यनुवृत्त्या शब्दसंज्ञायां सवर्णाग्राह-कत्वात्तपरकरणं व्यर्थं सदसन्देहार्थं सम्पद्यत इत्यभिप्राय इत्यपास्तम्। तत्सूत्रस्य प्रत्याख्यानात्। **नारायणा**द्युक्तिं दूषयितुमाह। **अस्तु वेति।** वाशब्दोऽनास्थायाम्। दैजितीति तात्पर्यत ऐजत्वेऽपि न तच्छेषत्वं, तुकि तु प्रासङ्गिकोपकार्यपूर्वशेषत्वमित्यत्र विनिगमकम्। जश्त्वानङ्गीकारात् तत्वम्। मध्ये पाठात्सन्देहोऽपि नेत्युत्तरमात्रशेषत्वेन स्वतःसिद्धदविशिष्टमेवास्त्वित्यर्थलभ्येव तत्र त्रिमात्राद्यापत्तिरत आह। **ऋत इदिति।** आदिना **ऋदो रबि**त्यादिपरिग्रहः। **दपरेति।** तपरत्वे हि **तित्स्वरित**मिति स्वरितत्वं स्यादिति भावः। **इति** इत्यस्य। इदं दूषयति। **वस्तुतस्त्विति।** इदं चान्यत्र स्पष्टम्। **तपरेति।** अत एवात् ऐजिति पदविभागप्रदर्शकभाष्यसङ्गतिः। तदपि तात्पर्यतः परोपकारत्वेऽपि प्रागुक्तरीत्याऽसन्देहार्थत्वेन पूर्वशेषत्वे मानम्। **स्पष्टार्थमिति।** एवोऽप्यर्थे। असन्देहार्थमेजर्थं वेत्यर्थः। तदाह। **वेत्यादीति। प्रागेवोक्तमिति। एओङादि**सूत्र एवेत्यर्थः॥

३.४ आदैच्शब्दस्य शास्त्रविषयत्वनिरूपणम्

असाधुशब्दोच्चारणे पाणिनेरश्रद्धेयतापत्या शास्त्राप्रामाण्यापत्तिः स्यादतः तदुक्तपदस्य तावत्प्रथमोपस्थितत्वात् साधुत्वं विचारयति। **नन्वित्यादिना।** यत्तु साधुत्वज्ञानस्य शाब्दबोधे कारणत्वात्तथेति। तन्न। 'नाज्झला'वित्यत्र मूल एव तस्य दूषितत्वात्। अयं विचारः सार्वत्रिको बोध्यः। अत एवान्यत्र पुनर्न विचारः, युक्तितौल्यात्। नन्वैच्छब्दस्य संज्ञाभूतस्या**दिरन्त्येने**ति

चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति पक्षेऽस्य संज्ञाशब्दतया लौकिकत्वेनानुशासनविषयत्वात्। त्रयीपक्षेऽपि जातिशब्दत्वसम्भवात्। वैशेषिकपरिभाषया द्रव्यत्वगुणत्वादिजातिस्वीकारे वैयाकरणपरिभाषयापि तत्स्वीकारस्य दुर्वारत्वात्। वस्तुतस्तु सिद्धान्ते व्यक्तिविशेषोपहितसत्तायाः एव जातित्वस्वीकारादिहापि साऽस्तु। व्यक्तिविशेषाश्च स्वरूपसत्ता अतद्भेदेनानुगतीकृतास्सत्तोपधायकाः। तदुक्तम् – ''तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः'' इति। आद्यन्तावयवद्वारा समुदायानुकरणं ऐच् वा शब्दः। अनुकरणशब्दाश्च जातिशब्दा

सूत्रसाध्यत्वेन कृत्रिमतया लौकिकवैदिकबहिर्भूतत्वेन कथं तावत् सुबादिशास्त्रप्राप्तिः, लौकिकत्वं च लोकेऽर्थबोधनाय प्रयुक्तशब्दत्वम्। तेषां तत्रान्तर्भावमभिप्रेत्य **लोकत** इत्येवोक्तवता कात्यायनेन **लौकिकानां वैदिकानां चे**त्युक्तवता भगवता च तथैवोक्तत्वादत आह। **चतुष्टयीति। संज्ञाशब्देति।** शब्दार्थसम्बन्धानां नित्यत्वेन सर्वसंज्ञानां नित्यत्वादिति भावः। **लौकीति।** अवैदिकत्वेऽपीत्यादिः। संज्ञाशब्दानां तत्पक्षे जातिशब्देऽन्तर्भावाङ्गीकारादाह। **जातीति।** ननु न तत्वे मानमत आह। **वैशेषिकेति। स्वीकार इति।** सतीति शेषः। तथा तस्यैतत्स्वीकारे निमित्तत्वं फलति। **तदिति।** जातीत्यर्थः। एवं परमतेनोक्त्वा सिद्धान्तमाह। **वस्तुतस्त्विति। सत्ताया एवेति।** सर्वत्र विद्यमानब्रह्मसत्ताया एवेत्यर्थः। **इहापि** ऐच्छब्देऽपि। ननु तेषामानन्त्यात्कथं तदुपहितायास्तस्याः सकलनिष्टत्वमत आह। **व्यक्तीति।** ज्ञानस्य सर्वदा दुःपरिच्छेद्यत्वादाह। **स्वरूपेति।** अनुगतीकृता एकीकृताः एकाकाराः सत्तोपधायकास्तदाश्रयाः। वेदान्तपरिभाषयेदम्। न्यायपरिभाषया तु तत्परिचायका इति बोध्यम्। दण्डत्वं यथा। तद्धि स्वविशेष्यान्वयिकरणतायां नान्वेति। यथा प्राचीनमते लिङ्गपरामर्शोऽनुमानम्। तत्र लिङ्गं विशेषणं करणतायामन्वयात्। उपलक्षणं तु काकादिर्यदा कदाचिद्वर्तमानो व्यावर्तक इति विशेषोपलक्षणपरिवाचकानां मिथो भेदो बोध्यः। **तदुक्तमिति। हरिणेति** शेषः। **तस्यामिति।** उक्तरूपब्रह्मसत्तायामित्यर्थः। स्वनिष्टवाचकतानिरूपितवाच्यत्वेन तदवच्छेदकत्वेन वेति शेषः। अपूर्वाः संज्ञाः क्रियन्त इति पक्षे। **दण्डिकृष्णा**द्यनुरोधेन मतान्तरमाह। **आद्यन्तेति।** अयं भावः। ऐजिति 'ऐऔच्' इति सूत्रस्यानुकरणमाद्यन्तावयवानुकरणद्वारा। संज्ञाविधिसमये तु 'लोपश्च बलवत्तर' इति न्यायात् तस्यासन्निधेस्तयोरेव सा प्रवर्तत इति। कैयटेऽनुकरणशब्दत्वं जातिशब्दत्वे हेतुरित्याशयेनाह। **अनुकरणेति।** पूर्वं साक्षाज्जातिशब्दत्वमुक्तम्। इदानीं त्वनुक्रियमाणे शब्दे समवेता या जातिस्तत्सम्बद्धानुकार्यप्रतिपादकत्वेन परम्परया जातियोग इत्यपौनरुक्त्यमित्याशयेनाह।

एव, तत्रानुकार्यनिष्ठजातेः प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्। न चाद्यपक्षे सूत्रवैयर्थ्यम्, मदीयशास्त्रे वृद्धिशब्देनादैच एव ग्राह्या इति नियमार्थं सूत्रारम्भात्। तदुक्तं कैयटेन – ''अनेकशक्तेः शब्दस्य शक्त्यवच्छेदेन संज्ञिनि विनियोगान्नित्यत्वाच्च सर्वसंज्ञानां लौकिकत्वात्'' इति। अनेकस्मिन्ननेका वा शक्तिरस्येति विग्रहः। अवच्छेदकभेदेऽपि लाघवाच्छक्तिरेकैव।

तत्रेति। अनुकरण इत्यर्थः। परम्परयेति भावः। वस्तुतश्चिन्त्यमिदम्। एवं हि सत्या**दिरन्त्येने**ति सूत्रवैयर्थ्यापत्तेः। वृद्धिशब्दादेः शास्त्रविषयताया एवमप्यनुपपादनाच्च। अनुकरणशब्दत्वमपि लौकिकत्वे हेतुर्न तु जातिशब्दत्वे। तत्त्वं च प्रागुक्तमेव। तच्चानुकरणेषु स्फुटमेव। अन्तर्भावस्तु यथायथं बोध्यः। अपूर्वाः संज्ञाः क्रियन्त इति लक्षणया तेनैवोपस्थापितयोरैकारौकारयोस्तात्पर्य-वशाच्छाब्दबोधविषयतेति बोध्यम्। **न चाद्येति।** सर्वसंज्ञानां नित्यत्वादिति भावः। द्वितीयपक्षे तु तृतीयपक्षवद्वृद्धित्वरूपजातिबोधार्थमेव सूत्रं कार्यम्। इयमेव गतिरन्यसंज्ञासूत्रेष्वपीति बोध्यम्। नियमार्थमिति **नारायणादि**प्राचामनुरोधेन। सिद्धान्तस्त्वन्यतो बोध्यः। अग्रे स्फुटीभविष्यति च। [२२०]**हरदत्त**स्तु वृद्धिशब्दे वृधेर्भावे क्तिन्नन्तः, अभेदोपचाराच्च वृद्धियुक्तादैक्षु वृत्तिः। लक्षणयैव सिद्धे द्वितीयपक्षेऽपि सूत्रं नियमार्थम्, वृद्धियुक्तप्लुतदीर्घैकारादीनां बोधो मा भूदिति त्रयीपक्षे सूत्रार्थमाह। तन्न। अदेङ्गुण इत्यादावसम्भवात्। **तदुक्तमिति।** प्रागुक्तं सर्वमित्यर्थः। उक्तं चेति पाठो न युक्त इति स्पष्टमेव। **कैयटेनेति।** कुत्वं कस्मादित्यत्रेति भावः। कैयटेनेत्यपाठे तच्छेषो बोध्यः। **अनेकेति। नित्यत्वाच्चेति।** चो हेतौ। यतः शब्दार्थसम्बन्धानां नित्यत्वात्सर्वसंज्ञानां नित्यत्वमतो लौकिकत्वाच्छास्त्रप्राप्तिरित्यन्वयः। लोकेऽर्थान्तरेऽप्रसिद्धानामपि संज्ञानां टिघुभादीनां नित्यत्वमिति बोधयितुं सर्वशब्दः। नन्वेवं वृद्धिरादैजित्यादीनां संज्ञासूत्राणां वैयर्थ्यमत आह। **शक्त्येति। अवच्छेदः** सङ्कोचः। **संज्ञिनि विनियोगः** संज्ञिविशेषे नियमः। अभिमतातिरिक्तार्थान्तरव्युदासाय च सः। परिसंख्यायां चात्र शास्त्रे प्रायेण नियमव्यवहार इति बोध्यम्। नन्वेवं लौकिकार्थबोधो न स्यादत उक्तम् - **अनेकशक्तेरिति।** स्वशास्त्रे एव प्रकरणादन्यार्थबोध इति भावः। एतेन नन्वादिरन्त्येनेत्यतः प्रागैकारादौ ऐचूशब्दसम्बन्धो न प्राप्त अत आह अनेकेतीति **दण्ड्युक्त**मपा-स्तम्। उक्तरीत्या तत्रापि तत्प्राप्तिसत्वात्। इतीत्यन्तेन तत्प्रतीकं धृतम्। तेन सर्वो ग्रन्थो ग्राह्यः। अत एव प्रागुक्तसर्वसङ्गतिः। अन्यथा नियमसंमतित्वमात्रे इष्टे विनियोगादित्यन्तस्यैवौचित्यं, प्रथमपक्षनियमसम्मतित्वमात्रे इष्टे मध्यपक्षद्वयस्य निर्मूलत्वापत्तिस्तेन तयोरप्युक्तत्वेन तत्त्यागानौचित्यमिति बोध्यम्। **अनेकस्मिन्निति।** अत्र पक्षे शक्तिरित्यस्यैका शक्तिरित्यर्थः।

---

१. काशिकापदमञ्जर्यां (का. पद.पृ.सं. ६१)

औपाधिको भेद इति प्रवादस्तु उपादिभिन्न इत्यत्र पर्यवसन्न इति मतेनाऽऽद्यः पक्षः। उपाधिस्थित्यधीनस्थितिको जीवब्रह्मभेदवदुपधेयेऽपि भेदोऽस्तीति मतेन द्वितीयः कल्पः। ''न कोपधायाः'' (पा०सू० ६-३-३७) इति पुंवद्भावनिषेधस्तु नास्ति। ''तद्धितवुग्रहणं कर्तव्यम्''(का०वा०)इति वक्ष्यमाणत्वात्। अवच्छेदः संकोचः। स च यद्यपि शक्तेर्निरवयवतया न सम्भवति तथापि तदितरस्मिंस्तात्पर्यविरह एव शक्तिसङ्कोचाऽत्राभिमतः। ''सर्वे सर्वार्थवाचकाः'' इत्यभ्युपगमेऽपि तात्पर्यं क्वचिदेवेत्यस्य निर्विवादत्वात्। शक्तिः परं कारणतापरपर्याया सर्वत्र दुर्वारेत्युक्तम्। न चैवम् ''अन्यायश्चानेकार्थत्वम्'' इत्यस्य निर्विषयता, पौरुषेयसङ्केतनिरपेक्षस्य प्रसिद्धतरसम्बन्धस्य विना प्रमाणं बहुषु न कल्पनमिति तदर्थात्। गौणमुख्यविभागोऽपि प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिनिबन्धन एव।

नन्विदं **तद्यः सारण्यक** इति संयोगसंज्ञासूत्रस्थभाष्यविरुद्धमिति **कृष्णाद्य**नुरोधेनाह। **अनेकावेति।** निरूपकभेदस्याप्यवच्छेदकभेदाधीनत्वादाह। **अवच्छेदकेति। एकैवेति।** आश्रयभेदादेव तद्भेदाङ्गीकारादिति भावः। **उपाधिर्भिन्न इति।** यथा वर्णानां ताल्वोष्टपुटव्यापाररूप उपाधिर्भिन्नस्तथेति भावः। निरूपकभेदादपि भेदाङ्गीकारेणाह। **उपाधीति।** मायास्थित्यधीना स्थितिर्यस्य स जीवब्रह्मणो भेदो यथेत्यर्थः। अपिनोपाधिसमुच्चयः। अत्राद्यमतमेव युक्तम्, न द्वितीयमिति, यथा च तस्य तद्विरुद्धत्वं तथा च तत्रैव स्फुटीभविष्यति। सर्वनाम्न इत्यतः प्रथमोपस्थितत्वेनान्तरङ्गत्वात् 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्युचितमित्याशयेनाह। **न कोपेति। तदितरेति।** अभिमतान्यस्मिन्नित्यर्थः। **चोऽत्र** संज्ञाविषये। अत्र एव वृद्धिरादैजिति सामानाधिकरण्यम्। पक्षान्तरे तस्य प्रदेशे एवादैक्षु वृत्तिः स्यात्, न त्वत्रैव संज्ञात्वेन विनियोगकाल इति तदनुपपन्नमेव स्यादिति भावः। ननु नित्ये शब्दार्थसम्बन्धे क्रियमाणे पुरुषव्यापारात्प्रागवाचकस्य न पुरुषव्यापारेण वाचकता कर्तुं शक्या। अतः सर्वे सर्वार्थवाचका इति स्वीकार्यम्। अत एव चानेकशक्तित्वावसायस्तथा च कथं सङ्कोचोऽत आह। **सर्व इति।** वाच्यवाचकभावाख्यसम्बन्धविशेष एव च शब्दार्थयोः शक्तिरिति भावः। मतान्तरमाह। **शक्तिरिति।** परं केवलम्। **उक्तमिति।** केनचिदिति शेषः। तथा च तद्रीत्याऽपि प्रागुक्तं सुवचमिति भावः। वस्तुतश्चिन्त्यमिदमित्येवं तत्रैवोक्तमिति तत एव बोध्यमिति बोध्यम्। **न चैवं** सर्वस्य सर्वार्थवाचकत्वाङ्गीकारे। **इत्यस्य** न्यायस्य। सिद्धान्तमतसंग्रहायाह। **पौरुषेयसङ्केतेति।** इतरेतराध्यासमूलतादात्म्यनिरपेक्षेत्यर्थः। तत्सापेक्षस्य तु तदस्त्येवेति भावः। बोधजनकत्वरूपशक्तिरूपसम्बन्धनिरासायाह। **प्रसिद्धतरेति।** वाच्यवाचकभावस्येत्यर्थः। नन्वेवमपि गौणमुख्यविभागोच्छेदापत्तिरत आह। **गौणेति।** नन्वेवमपि लक्षणोच्छेदाप-

गाव्यादीनामसाधुतापि सङ्केतविरहे सत्येव। अत एव प्रसिद्धेऽपि पक्षे गोण्यादीनां गोण्यां साधुत्वमस्त्येवेत्यन्यत्र विस्तरः।

त्तिरत आह। **गोऽपीति** । तेन तन्निबन्धनस्य शक्तिलक्षणाव्यवहारस्य समुच्चयः। नन्वेवमपि गाव्यादीनां साधुत्वं स्यात्। तत्पक्षेऽपि शक्तेः सत्वादत आह। **गाव्यादीति।** अपिना न्यायोक्तार्थसमुच्चयः। **सङ्केतेति।** सङ्केताभावसत्वादेवेत्यर्थः। शक्तित्वमेव साधुत्वमित्यभिमानेनेदम्। तथा च सङ्केतत्वापेक्षं तत्वं साधुत्वम्, न केवलमिति भावः। **अत एव** साधुत्वस्य सङ्केताधीनत्वादेव। **प्रसिद्धेऽपीति।** क्वचिदेव शक्तिरन्यत्र लक्षणेति पक्षेऽपीत्यर्थः। गोण्यादीनां आवयनादिवाचिनां गौण्या लक्षणया। प्रतिपादितमिदं **ऋलृक्**सूत्रे। वस्तुतस्तु शक्त्यवच्छेदकः शक्तिनिश्चयः। **शब्दार्थस्यानवच्छेद** इत्यादावच्छेदशब्दस्य तदर्थकत्वदर्शनात्। फलरूपे हेतौ तृतीया। विनियोगः उपदेशः। संज्ञिविशेषनिष्ठशक्तिनिश्चयफलकोपदेशादिति तदर्थः। एवञ्च तत्सङ्केतकरणज्ञानरूपप्रकरणादर्थान्तराप्रतीतिरिति बोध्यम्। युक्तं चैतत्। सर्वेषां सर्वार्थसाधकत्वेऽपि सङ्केतरूपत्वेनाज्ञातशक्तिबोधकतया विधित्वसम्भवेनैषां संज्ञासूत्राणां नियमार्थत्वासम्भवात्। **व्यवहाराय नियम** इत्याद्यपि तत्र तत्र सङ्केते कृते तत्तत्सङ्केतज्ञानरूपप्रकरणवशात्तत्स्यैवोपस्थितिर्नान्यस्येति फलितनियमपरम्। तदेतद्विशेषणविशेष्यवदित्यनेन सूचितम्। यथा नीलो घट इत्यनेन विद्यमाने एव घटे नीलसम्बन्धः पुरुषेण बोध्यते, न तु तेन नीलादियोगः क्रियते, नील एव नेपीत इति नियमश्च फलति तद्वदिति। तादर्थ्यात् अणित्युपदेशादिरूपसङ्केतग्राह्यत्वात्तत्तत्संज्ञात्वस्य संज्ञानामनित्यत्वव्यवहारोऽपि वाचकता बोधकताऽपि तदनुत्पादकत्वान्न शब्दार्थसम्बन्धनित्यताहानिः। तयोश्च वृद्धिपदादिवाच्यत्वोपदेशे वक्त्रिच्छाया नियामकत्वाच्च इच्छाशब्दत्वव्यवहारः, स्वेच्छया संज्ञा क्रियन्त इति च व्यवहारः। वेदमात्रप्रसिद्धशब्दभिन्नत्वरूपलौकिकाच्छिष्टप्रयुक्तत्वेन साधुत्वाच्चासां शास्त्रविषयता। **अन्यायोऽनेकार्थत्वमिति** त्वश्रद्धेयमेवेति निरूपितं **मञ्जूषायां गुरुचरणैः**। किञ्च सर्वेषां सर्वार्थवाचकत्वमस्माभिर्दुर्ज्ञेयम्। विशिष्य सकलशब्दार्थज्ञानाभावात्। सामान्यज्ञानं तु न बोधोपयोगि। शास्त्रं त्वस्मदाद्युपदेशेनैव प्रवृत्तमे। योगिदृष्ट्या तु तथाव्यवहारे शास्त्रेऽत्र पक्षे गौणमुख्यविभागे शक्तिलक्षणाव्यवहारे च नानुपपत्तिः। गाव्यादिषु शक्तिः, शक्तेऽपि साधुत्वस्यान्यादृशस्य गमकाभावादभाव एव। शक्तिरपि सम्बन्धान्तरं, न तु कारणतारूपेति बोध्यम्। तदेतद् ध्वनयन्नाह। **इत्यन्यत्रेति।** अत एवोभयमतसाधारण्येन

उक्तं च – **व्यवहाराय नियमः संज्ञायाः संज्ञियाः संज्ञिनि क्वचित् ।**
नित्य एव तु सम्बन्धो डित्थादिषु गवादिवत् ॥
वृद्ध्यादीनां च शास्त्रेऽस्मिन् शक्त्यवच्छेदलक्षणः ।
अकृत्रिमोऽभिसम्बन्धो विशेषणविशेष्यवत् ॥ इति ।

वस्तुतस्तु साध्वसाधुबहिर्भावपक्षेऽप्येषामनुशासनविषयताऽस्त्येवेति पस्पशायां साधुत्वनिर्वचनप्रसङ्गेनोपपादितम् । तस्मात्सर्वथापि कुत्वं प्राप्नोत्येवेति चेत् ?

सत्यम्, ''अयस्मयादीनि छन्दसि'' (पा०सू० १-४-२०) इति भत्वप्रवृत्त्या कुत्वोपयोगिनी पदसंज्ञा प्रतिबध्यते । जश्त्वविध्येकवाक्यतापन्ना तु पदसंज्ञाऽस्त्येव । 'ससुष्टुभा स ऋक्वता गणेन' इत्यत्र तु विपरीतम् - कुत्वे पदत्वमस्ति जशत्वे तु नेति । विषयभेदेन संज्ञाद्वयमस्तीत्यंशे परं दृष्टान्तता बोद्धव्या । तेन ''उपदेशेऽजनुनासिक इत्'' (पा०सू० १-३-२) इत्यादौ कुत्वाभावो जश्त्वं च सिद्ध्यति । ''छन्दसि विहितस्य

हरिसम्मतिमपि तावदंश आह । **उक्तं चेति । व्यवेति ।** व्याख्यातमुभयथापि **पस्पशाया**मिदं सर्वम् । एवं सिद्धान्तं कैयटोक्तरीत्या प्रतिपाद्य स्वरूपव्याक्रियैव पराक्रियेति न्यायेनैकदेशिनः सिद्धान्तोक्तिमनुवदति । **वस्त्विति । एषां** संज्ञाशब्दानाम् । अत एवाह । **प्रसङ्गेनोपेति ।** प्रासङ्गिकमन्यदीयसिद्धान्तभूतमुक्तं, न तु सिद्धान्तितमित्यर्थः । अत्रानाग्रहादेवोपसंहरन्नाह । **तस्मादिति ।** सर्वथापि लौकिकत्वसाधकप्रकारत्रयेणापि । अत्र लौकिकशब्दत्वं साध्यं शास्त्रीयसंज्ञात्वसमानाधिकरणं नित्यत्वं हेतुः । अतो न वैदिकेषु व्यभिचारः । सर्वसंज्ञानामिति वदता कैयटेन सूचितमिदम् ।

३.५ आदैच्शब्दे कुत्वाभावनिरूपणम्

कार्यकालपक्षेणाह । **कुत्वोपेति ।** अत एव जश्त्वेत्युक्तिरिति केचित् । वस्तुतो यथोद्देश एवायं ग्रन्थः । तत्र तस्यैव सिद्धान्तितत्वात् । तत्राप्येकवाक्यतायाः [१]सत्वादिति बोध्यम् । **स्त्येवेति ।** संहितायाः सूत्राणां पाठे इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । तत्र भाष्योक्तदृष्टान्तस्य विषयत्वं ध्वनयन्नाह । **ससुष्टुभेति ।** अत एव तुः प्रयुक्तः । नन्वेवं कथं भगवताऽयं तत्र दृष्टान्तो दत्तोऽत आह । **विषयेति ।** परं केवलम् । स्वयं सजातीयं दृष्टान्तं प्रदर्शयन् संज्ञाद्वयफलमाह । **तेनोपेति ।**

---

१. 'सत्वादिति' इत्यारभ्य 'भाष्योक्तदृष्टान्तस्ये'ति पर्यन्तं पाठः कपुस्तके नास्ति ।

सूत्रे कथं प्रवृत्तिः'' इत्याशङ्क्य, 'छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति'' इति भाष्यम् इष्टिरियं भाष्यकृतः। यद्वा, छन्दःशब्दः स्वर्यते। ''स्वरितेनाधिकारः'' (पा०सू० १-३-११) अधिकं कार्यं गौणस्यापि ग्रहणमित्यर्थः। तेन छन्दोङ्गेष्वपि तत्तत्कार्यप्रवृत्तिर्बोध्या संज्ञाद्वयसमावेशस्तु ''उभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यम्'' इति वार्त्तिकवचनात्

एतत्सजातीयविषयभेदेन संज्ञाद्वयाङ्गीकारेणेत्यर्थः। **सूत्रे इति।** जातावेकवचनम्। **भाष्यमिति।** भाष्यकृता उक्तमित्यर्थः। तेन ल्यबुपपत्तिः। अत एवाह। **इष्टिरिति।** अत्र **प्रवर्तकरत्नकृदा**द्युक्तं तु न युक्तमिति स्फुटीकृतं [१]**छायायाम्**। तथा च भाष्यकारीयातिदेशात्सूत्रेषु छन्दःकार्यप्रवृत्तिरिति भावः। नापूर्वोऽयं भगवतोऽतिदेशः, किन्तु सूत्रसिद्धार्थकथनमेवेति **यून्त्र्ये**ति सूत्रस्थकैयटाभिप्राय इति **दण्डिकृष्णा**भ्यां मतेनाह। **यद्वेति।** अधिकार इत्यस्याधिकः कार इत्यर्थः। कार इत्यत्र च कर्मणि घः। अतस्तदर्थमाह। **अधिकमिति।** प्रकृतार्थमाह। **गौणेति।** उभयपक्षसाधारणं फलमाह। **तेनेति।** उक्तप्रकारद्वयेनेत्यर्थः। अस्यामिष्टौ नार्षत्वं प्रयोजकम्। 'नैवेष्टिरस्ति छन्दोवत्कवयः कुर्वन्ति' इति **यून्त्याख्या**वित्यत्र भाष्योक्तेः। किन्त्वङ्गत्वमेव प्रयोजकम्। तदाह। **छन्दोङ्गेष्विति।** पदपदार्थबोधनादिद्वारा वेदोपकारकत्वात्। **मुखं व्याकरण**मित्यादिनाऽङ्गत्वेन निरूपणाच्च। **प्रधानं च षट्स्वङ्गेषु व्याकरण**मिति भाष्योक्तेश्च। एवञ्चेतरसूत्रमात्रव्युदास इति भावः। ननु तदग्रे पाठाद्भमित्यनुवृत्त्या भसंज्ञाया एव विधानेन कथं पदत्वम्। न च सामान्यसूत्रेण तत्। आकडारादिनियमादत आह। **संज्ञाद्वयेति। उभयेति।** उभे संज्ञे येषामिति विग्रहः। अयस्मयादीनां विशेष्यत्वं। अपिना केवलं पदसंज्ञासमुच्चयः, कार्यानुरोधः सर्वत्र बीजम्।

---

१. इत्थं हि तत्रत्य छायाग्रन्थः - यत्तु तत्सूत्रे प्रवर्तकेनोक्तम् - नेदमपूर्वं वचनं, किन्तु छन्दः – शब्दशक्तिरेव प्रदर्श्यत इति। तन्न। तादर्थ्यादिति कैयटविरोधात्। नहि शक्यार्थो गौणो भवति। तस्मादिष्टिरेवेत्येव ज्यायः। एतेन – 'इजादेश्च' इति सजश्त्वेनाकुत्वनिर्देशेनैव ज्ञापितम् – तत्र सूत्रशब्दः सूत्राधानाजादिसंज्ञानां भाष्यवार्तिकयोश्चोपलक्षणम्। तेनादैच्चेत्याद्यस्मदादिप्रयोगेऽपि कुत्वाद्यकरणे दोषो न। ईदृशव्याख्याने मूलं तु 'भत्वाज्जश्त्वं न' 'आदैज्मात्रस्य' इत्यादिभाष्यप्रयोगः, 'अजुपलक्षणार्थम्' इत्याद्याधुनिकशिष्टप्रयोगश्च। एतेन कैयटोक्तं चिन्त्यम्, उक्तभाष्यादिप्रयोगाणामसाधुतापत्तेः ज्ञापकसिद्धस्येष्टित्वकथनानौचित्याच्च इति रत्नोक्तमपास्तम्। **यून्त्याख्या**विति सूत्रे **'नह्येषेष्टिरस्ति'** इति भाष्योक्त्या पूर्वस्यास्तत्वस्याभिमतत्वेन तद्विरोधापत्तेः। अत्र प्रथमसूत्रे विचारस्य सर्वत्र निर्वाहस्य सत्वेनेतः पूर्वमज्ञापितत्वेन तथाभिमतत्वे **कुर्वन्तीत्यग्रे** शङ्कापूर्वकं तत्कथनौचित्येन तदर्थमूरीकृत्य शङ्कान्तरकरणानौचित्येन च तथान्येनेष्टत्वात्। सूत्रशब्देन भाष्यवार्तिकग्रहणेऽप्यन्येषां ग्रहणे मानाभावेन तेषामसाधुत्वे इष्टापत्तेः। तत्प्रयोगस्य ज्ञापकत्वेऽतिप्रसङ्गात्। तेषां साधुत्वे आग्रहे प्रोक्तभाष्यादिप्रयोगाणामेव तत्वसम्भवादुत्तरभाष्यस्य निर्दलतापाताच्चेति दिक्। इति। छाया.पृ.सं. १५४ प्रथमभागः।

''षष्ठीयुक्तः'' (पा०सू० १-४-९) इति सूत्रे 'छन्दसि वा' इति विभज्य एका संज्ञेति नियमस्य छन्दसि विकल्पनाद्वा।

यद्वा, ''अयस्मयादीनि'' (पा०सू० १-४-२०) इत्यनेनोभयसंज्ञाप्रयुक्तकार्यभाजः समुदाया निपात्यन्ते, न तु प्रकृता भसंज्ञैव विधीयते। अत एव कार्यविशेषपुरस्कारसम्भव इति बोध्यम्। तस्मात्कुत्वं नेति स्थितम्। कुशब्दस्य ''अणुदित्'' (पा०सू० १-१-६९) इत्यनेन संज्ञात्वेन विनियोगात्तत्र च प्रागुक्तरीत्य मतभेदसत्वाज्जातिविशेषः प्रवृत्तिनिमित्तम्, व्यक्तिविशेषोपहिता सत्तैव वा, शब्दस्वरूपं वा, तस्यापि ग्राह्यत्वं

अयस्मयेत्यत्रत्यं वार्तिकमिदम्। तस्यानुक्तदुरुक्तचिन्ताकरत्वादिति भावः। तस्यानपूर्वत्वयोः दण्डिकृष्णाभ्यां यत्तदाह। **षष्ठीति।** मण्डूकप्लुत्यैका संज्ञेत्यस्या तत्रानुवृत्तेरिति भावः।

३.६ कुत्वाभावे पक्षान्तरोपन्यासः - कुत्वमित्यत्रत्वप्रत्ययार्थविचारः

योगविभागस्योक्तार्थकस्य भाष्यानारूढत्वादाह। **यद्वेति।** तथा च संज्ञाद्वयहेतुककार्य-द्वयदर्शनेन तद्वत्वकान्यं नेत्येवमपि नापूर्ववार्तिकमिति भावः। अस्य व्याख्यान्तरं **दण्डिकृष्णा**द्युक्तं न युक्तमिति स्पष्टीकृतं **छायायां** तत एव बोध्यम्। अत एव विशिष्टनिपातनादेव। **पुरस्कारेति। अत एव** विपर्ययशङ्का नेति भावः। ननु कुत्वमित्यत्र कुशब्दस्य संज्ञात्वपक्षे ककारादिपञ्चक-गतस्यानुगतस्य जात्यादिरूपस्याभावेन प्रवृत्तिनिमित्ताभावाद्भावप्रत्ययोऽर्थगतप्रवृत्तिनिमित्तेच्छया विधीयमानोऽनुपपन्नः। एतेन कत्वाद्येव तदित्यपास्तम्। अक्षादिवन्नानार्थतापत्तेः 'चोः कु' रित्यादावावृत्तिप्रसङ्गात्। तत्र युगपदन्वयबोधेऽप्यत्रानन्वयाच्च। न हि चस्य स्थाने कत्वाद्यापादनं युक्तम्। एतेन कुत्वं नाम कुशब्दनिष्ठा जातिरित्यपि अपास्तम्। किञ्चात्र ककारस्य प्राप्तिर्न तु कुवृत्तिधर्मस्य। स च यदि वाचककुशब्दनिष्ठस्तर्हि तस्य वाच्यावृत्तित्वेन तदर्थत्वासम्भवः। अथ चोः कुरित्यादिस्थकुशब्दानुकरणेनानुकार्यनिष्ठसामान्यं तदर्थस्तर्हि तच्छब्दस्वरूपं तद्गता जातिर्वा अतिदेश्येत न कादिस्तद्बोध्यः। एवञ्च सर्वथा कुत्वमित्यसङ्गतमत आह। **कुशब्दस्येति। तत्र च** संज्ञापक्षे च। तत्रादौ त्रयीति पक्षे साधारणमतमाह। **जातीति।** प्रवृत्तीत्यस्याग्रे उभयत्राप्यनुषङ्गः। तत्रैव सिद्धान्तमतमाह। **व्यक्तीति।** चतुष्टयीति मत आह। **शब्देति।** ननु वाचकस्य वाच्यावृत्ति-वृत्तित्वेन कथं तत्वमत आह। **तस्यापीति।** शब्दस्वरूपस्यापीत्यर्थः। तथा च कुशब्दः कुशब्दवत् ककारादिषु शक्त इत्येवं शक्तिग्रहात्कुशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वम्। सम्बन्धश्चानादितादृशव्यव-हारसिद्धतादात्म्यम्। तेन कुशब्दं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य शक्तित्वेन तस्य ग्रहे बाधकाभावादिति

ग्राहकत्वं चेति पस्पशोक्तरीत्या व्यक्तिविशेषणतया भानाभ्युपगमात्। तथाचोक्त-त्रितयान्यतममिह त्वप्रत्ययार्थः, प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारीभूतत्वं, प्रयोगोपाधिमाश्रित्य तथाभूतधर्मस्य त्वतलर्थताया वक्ष्यमामत्वात्। यद्वा, प्रकृतिः शब्दस्वरूपपरा, तत्प्रवृत्तिनिमित्तत्त्वे तु त्वतलादीनां शक्तिरेवेति मतान्तरमपि वक्ष्यते। उभयथाऽपीह

बोध्यम्। **दण्ड्या**द्युक्तं तु न युक्तमिति स्पष्टं **छायायाम्।** नन्वेवमन्यस्यापि यस्य कस्यचिद्धर्मस्य[१] तन्निष्ठस्य तदर्थत्वापत्तिः। किञ्चैवं [२](भावप्रत्ययो न स्यात्। प्रकृत्यैवोपात्तत्वादत आह। **प्रकृतीति।** प्रयोगे उपाधिं निमित्तं प्रकृत्यर्थे) प्रकारकतया भासमानं धर्मं तत्वेन वाच्यतयाऽऽश्रित्य त्वादयो जायन्ते, प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारधर्मस्त्वाद्यर्थ इत्यर्थः। वस्तुगत्या प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो यस्तस्य बोध्यत्वेन शक्यत्वमिति यावत्। एतावतैव प्रयोगोपाधित्वव्यवहारः। **तथाभूतेति।** प्रकारीभूतेत्यर्थः। **त्वतलेति।** वाच्यतयेति शेषः। अत्र मते प्रकृतिरर्थपरा। सर्वत्र वृत्तित्वं संसर्ग इति बोध्यम्। लक्षणया शब्दस्वरूपपरा सर्वत्रेत्याशयेन कस्यचिन्मतमाह। **यद्वेति।** इदमनास्थायाम्। प्रकृते प्रकृत्या जन्यत्वस्य संसर्गमर्यादया लाभात्। अत्र मते बोधः प्रकारत्वेन, चरमे शक्तिः सा। तदाह। **प्रवृत्तीति।** बोधकप्रकारत्वे इत्यर्थः। अयं भावः। यदा शब्दस्वरूपं प्रकृत्यर्थस्तदा भावप्रत्ययस्य जातिविशेषरूपप्रवृत्तिनिमित्तमर्थो व्यक्तिविशेषावच्छिन्नसत्ता च। एवञ्च कादिपञ्चकवृत्तिजातिविशेष इत्यादिबोधः। यदा तु प्रकृत्या व्यक्तिः बोध्यते न शब्दस्वरूपं तदा तदेव त्वाद्यर्थः। इदं च प्रयुक्तमेवेति। केचित्तु प्रवृत्तिनिमित्तत्व इति यथाश्रुतं व्याचक्षाणा कुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं कुत्वशब्दस्यार्थ इत्याहुः। **दण्ड्या**दयस्तु शब्दस्य स्वरूपं कुशब्दत्वम्। सामान्यं तत् कादिष्वारोपितं प्रवृत्तिनिमित्तंतद्व्यक्तिश्च वाचिकेति संज्ञेत्यादेरर्थमाहुः। अत्र तुनाऽरुचिर्बोधिता। तद्बीजं तु सर्वत्र लक्षणायां न मानम्। किञ्च तस्य कुत्वस्यात्र शब्दपरत्वे **गुणवचनेति** सूत्रे कर्मणीत्यनेनान्वयः, भाष्ये तु संज्ञाशब्द एव द्रव्यमात्रबोधकत्वमिति मते प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः भेदानुपपत्तिमाशंक्यायं पक्ष एकदेशिनोक्त इति **गुरुचरणाः।** वस्तुतस्तदपि यथायुक्तं तथा [३]**कौस्तुभपूरणे** तत्रैव सूत्रे प्रतिपादितं तत एव बोध्यम्। अत एवाह। **मतान्तरमिति।** अत एव चैवमाद्यदोषमुद्धृत्य द्वितीयदोषमुद्धरति। **उभयथापीति।** जातिः

---

१. कस्याचिद्धर्मस्येत्यनन्तरं 'तन्निष्ठस्ये'त्यधिकं खपाठे।

२. 'भाव' इत्यनन्तरं 'प्रत्ययोन' इत्यारभ्य' प्रकृत्यर्थे 'इत्यन्तं ( ) कपाठे न।

३. अपूर्वः कौस्तुभव्याख्यानरूपः नागेशविरचितः इतोऽपि अमुद्रितः।

त्वप्रत्ययेन स्वार्थाश्रयः ककारो लक्ष्यते। तेन कुत्वम् नेत्यस्य ककारादेशो नेति पर्यवसितोऽर्थः। आह च—

सामान्यान्यभिधीयन्ते सत्ता वा तैर्विशेषिता।
संज्ञाशब्दस्वरूपं वा प्रत्ययैस्त्वतलादिभिः॥ इति।
इत्थं पदविभागः पदसाधुत्वं चोक्तम्।

वाक्यार्थस्तु संज्ञासंज्ञिभावः। तथा हि, समानविभक्तिकनामार्थयोरकभेदान्वयस्य

शब्दस्वरूपं वेति पक्षद्वयेऽपीत्यर्थः। **त्वप्रेति।** तदन्तेनेत्यर्थः। स्वार्थेत्यनेन लक्षणामूलसम्बन्ध-प्रदर्शनः। नेत्यस्य उपसंहारग्रन्थस्य भाष्यस्थस्यात्रत्यस्य च अन्यतमस्य तदर्थत्वे हरिसम्मतिमाह। **आह चेति।** [१](सामान्यानि जातिविशेषः। **तैरिति।** व्यक्तिविशेषैरुपहितेत्यर्थः। वेति व्यवस्थितोऽयं विकल्पः। यद्वाऽयं वाशब्दश्चार्थे। अयं भावः। संज्ञाशब्दस्थले सर्वत्र स्वरूपमेव प्रवृत्तिनिमित्तम्। तथा एव त्वर्थगतं तत् क्वचिदस्ति। क्वचित् डित्थादौ नास्ति, अपि तत्र सैव तत्। तदुक्तम् - **संज्ञास्वरूपमाश्रित्य निमित्ते सति लौकिकी। क्वचित्प्रवर्तते क्वचिन्निमित्तासन्निधावपि।** इति। न चार्थगतत्वेऽस्य स्वरूपस्यावाच्यत्वात् कथं तत्वम्। ग्राह्यत्वमित्यादिना परिहृतत्वात्। तथा चारोपितत्वानारोपितत्वोभयेनैकस्यैव भेदेन तयोर्भेदे च वाचकत्वेन दृष्टस्य वाच्यमदृष्टता दृष्टस्यापि शब्द इति शब्दवाच्यताया दर्शनादिति। वस्तुतः संज्ञाशब्दे तन्नास्त्येव। डित्थत्वमित्यादौ) वस्तुतो विशेष्यत्वेनाभिमतोऽर्थ एव त्वार्थः। प्रकृतिश्चेदृशेषु शब्दपरा। डित्थवानर्थ इत्यादिक्रमेणैव बोधः। ततः संख्यादिप्रकारकबोधान्न निर्विकल्पकत्वं। कुत्वमित्यादिः कुशब्दार्थः कवर्ग इत्यादिरीत्या बोधः। अन्यथा कुत्वशब्दार्थे कुशब्दाप्राप्तेस्तस्य लक्षणाश्रयणापत्तिरित्यादि **चोद्योते छायायां** च स्पष्टम्। भावत्वेन च तच्छक्यं, न तु धर्मत्वेन। सूत्रानुसारात्। प्रकृतीत्यादि तदुपलक्षकम्। घटत्वमित्यादेः घटसम्बन्धी भव इत्यादिक्रमेण बोध इत्यादि बोध्यम्।

३.७ वृद्धिरादैच् सूत्रशाब्दबोधः

वाक्यार्थस्तु वाक्यतात्पर्यविषयस्तु। ननु विभिन्नविभक्तिकत्वाभावेन कथं तस्य तत्त्वमत आह। **तथा हीति।** अत एव तमुपपादयितुमादौ शाब्दमाह। **समानेति। वृद्धिं प्रति** तदर्थं प्रति।

---

१. 'आह चेति' इत्यनन्तरं कपुस्तके ग्रन्थपातः। इत्थञ्च ( ) 'सामान्यानि' इत्यारभ्य 'डित्थत्वमित्यादौ' इति पर्यन्तं खपाठे उपलभ्यत इति तमनुसृत्य ग्रन्थपातस्य पूरणं कृतम्।

व्युत्पन्नतयाऽऽकारादयो वृद्धिं प्रत्यभेदेन संसर्गेण विशेष्याः। विरूपोपस्थितिस्तु विशेषणीभूतं शब्दस्वरूपमादाय बोध्या। एतेन ''इन्द्रो मरुत्वान्मघवा'' (अ०को० १-१-४४) इत्यादि व्याख्यातम्। न तु तत्रापि मरुत्वदादिशब्दानां तत्तद्वाच्ये लक्षणेति ग्राह्यम्, उक्तरीत्या लक्षणां विनैवोपपत्तेः। अत एवोद्भिदधिकरणे विशिष्य विधिपक्षं मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गेन दूषयित्वा नामधेयत्वं सिद्धन्तितम्। अन्यथा नामधेयत्वेऽपि लक्षणायास्तुल्यतयाऽधिकरणस्यासम्भवदुक्तिकतापत्तेरिति दिक्।

विशेष्या इति। संज्ञाशब्दे च शब्दप्रवृत्तिनिमित्तसंज्ञिनि तत्सम्बन्धात् इत्युक्तमेव। संज्ञिबोधकशब्दे च संज्ञिगततत्तद्धर्मः प्रवृत्तिनिमित्तम्। एवञ्च वृद्धिशब्दवदभिन्ना आदैच इति बोधः। वृद्धिशब्दवत्वं च लोकसिद्धतादात्म्येनेति भावः। नन्वेवं कथं वृद्धिशब्दस्य प्रतिज्ञातं संज्ञात्वमत आह। **विरूपोपेति।** आदैचो वृद्धिसंज्ञका इति भेदेन बुद्धिस्त्वित्यर्थः। **एतेनेति।** कोशे इन्द्रादीनामर्थ-परत्वेनादावभेदान्वयस्तत उक्तरीत्या भेदान्वयः इति प्रकारेणेत्यर्थः। प्राचोक्तं खण्डयति। **न त्विति। तत्रापि** कोशेऽपि। अपिनैतत्सङ्ग्रहः। आद्यस्यार्थपरत्वादाह। **मरुत्वदिति।** शाब्दबोधे शब्दस्य प्रकारतया भानानङ्गीकारेण विरूपोपस्थित्यर्थं तस्य लक्षणेति तद्भावः। **उक्तेति।** शब्दस्य प्रकारतया भानादिनेत्यर्थः। **अत एव** शब्दप्रकारकोपस्थित्यङ्गीकारादेव। ननु उभयविधाने वाक्यभेदो, यागस्यान्यतोऽप्राप्तेरत आह। **विशिष्टेति।** पशुरूपफलोद्देशेन खनित्ररूपगुणविशिष्ट-यागविधीत्यर्थः। **उद्भिदा यजेत पशुकाम** इत्यत्रेति भावः। **अन्यथा** पदप्रकारकोपस्थित्यनङ्गीकारे। **लक्षणेति।** तद्वाच्ये लक्षणाया इत्यर्थः। वस्तुतस्तु सर्वे सर्वार्थेत्यस्य दूषितत्वेन वृद्धिशब्दोऽत्र पदपर एव, अर्थपरत्वासम्भवात्। वृद्धिशब्दाभिन्ना आदैच इति बोधः। पदपदार्थयोस्तादात्म्याङ्गीकारात्। 'रामेति द्व्यक्षरमि'त्यादौ तयोरभेदप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वात्। तदुक्तं हरिणा[1] :–

वृद्ध्यादयो यथा शब्दाः स्वरूपोपनिबन्धनाः।
आदैच्प्रत्यापितैः शब्दैः सम्बन्धं यान्ति संज्ञिभिः॥

इति। अत्र पक्षे सामानाधिकरण्यं चैकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वम्। नान्तरीयकत्वाद्धि संज्ञासंज्ञिभावसिद्धिरिति बोध्यम्। तदाह। **दिगिति॥**

---

१. वाक्यपदीये ब्रह्मकाण्डे (पृ.सं. १०७. श्लो.सं. ५९ प्रथमभाग)

स्यादेतत्। किमादैज्मात्रस्य वृद्धिसंज्ञा आहोस्विद् वृद्धिशब्दमावर्त्त्य वृद्धिरिति ये आदैचस्ते वृद्धिसंज्ञा इति व्याख्यानाल्लुक्श्लुलुप्संज्ञावत्तद्धावितानामेवेति ? नाद्यः, 'सर्वभासः' 'सर्वकाकः' इत्यादौ ''उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च'' (पा०सू० ६-२-१०५) इति सूत्रेण पूर्वपदान्तोदात्तत्वप्रसङ्गात्। इष्यते तु ''समासस्य'' (पा०सू० ६-१-२२३) इत्यन्तोदात्तः। न च 'सर्वस्य सुपि'' (पा०सू० ६-१-१९१) इत्याद्युदात्तता शङ्क्या, सतिशिष्टेन समासस्वरेण बाधात्। ''सर्वस्तोमः'' इत्यादौ तु ''बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्'' (पा०सू० ६-२-१) इत्यनेन समासान्तोदात्तत्वे बाधिते ''सर्वस्य सुपि'' (पा०सू० ६-१-१९१) इति भवत्येव। इह तु कर्मधारयत्वात्समासान्तादोत्तत्वमेवेति बोध्यम्। किञ्च तावती भार्या यस्येति बहुव्रीहौ ''तावद्भार्यः''न सिद्ध्येत्। ''वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्य'' (पा०सू० ६-३-३९) इति पुंवद्भावप्रतिषेधप्रसङ्गात्।

३.८ आदैज्मात्रग्रहणपक्षस्य दोषताप्रतिपादनम्

एवं पदपदार्थशुद्धिं सम्पाद्य प्रतिज्ञातं वाक्यार्थं निश्चेतुं शङ्कते। **स्यादेतदित्यादिना। तद्धावितानामेवेतीति।** इतिः सन्देहसमाप्तौ। न च सूत्रादादैज्मात्रग्रहणपक्षस्यैव प्रतीत्या प्रश्नानुपपत्तिरिति वाच्यम्। तथापि लुगादिसंज्ञासु तद्धावितपक्षस्य, लोपसंज्ञायामदर्शनमात्रस्य संज्ञित्वस्य दर्शनेनात्रापि तदुदयात्। न चैवं टिघुभादिषु अतद्धावितपक्षस्यैव दर्शनात्सोऽपि किं न शङ्कितः। कल्पकाभावात्। आवृत्तित्यागेऽविशेषपक्षस्यैव सम्भवात्। तद्धावितत्वासम्भवाच्च। **सिचि वृद्धि**रित्यादेर्मे माता वन्ध्येति वाक्यतुल्यतापत्तेश्च। तत्र पक्षे मालीय इत्यादौ छो न स्यादिति दोषस्त्वयुक्तः। अस्य वृद्धिशब्दभावितत्वानुपपत्त्या अतद्धावितत्वेन वृद्धित्वेन वृद्धित्वसम्भवात्। तस्यैव वाऽसिद्धेश्च तत्र तदसम्भवादतद्धावितानामेव ग्रहणम्। तथा च वृद्धिशब्दे तन्त्राद्यङ्गीकारेऽतत्पक्षस्तदभावेऽऽद्य इति भावः। **अन्तोदत्त इति।** स्वर इत्यर्थः। **न चेति।** सौवर्यसप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इत्युक्तेः प्रत्ययलक्षणं सुवचम्। तथा च तस्य केवलस्य तत्वेन समासोऽपि, तथा शेषनिघातादिति भावः। **सतीति।** पश्चात्प्रवर्त्येनेत्यर्थः। **समासस्वरेण** समास-स्येत्यन्तोदात्तत्वेन। नन्वेवं सर्वस्तोम इत्यादावपि पूर्वपदाद्युदात्तत्वं न स्यादत आह। **सर्वस्तोम इति। भवत्येवेति।** तद [१]..... देवेति भावः। ननु वक्ष्यमाणरीत्या नास्य दोषोऽत आह। **किञ्चेति। तावद्भार्य इति।** तावद्भार्यशब्दे पुंवद्भावप्रतीतिः 'आसर्वनाम्न' (पा०सू० ६-३-९१) इत्यात्वस्य हि वतुर्निमित्तमिति भावः।

---

१. अत्र ग्रन्थः त्रुटितः।

न द्वितीयः, 'शालीयः' 'मालीयः' इत्यादौ वृद्धलक्षणस्य च्छप्रत्ययस्यासिद्धि-प्रसङ्गात्। किञ्चैवम् 'आम्रमयं' 'शालमयम्' इत्यादौ ''नित्यं वृद्धशरादिभ्यः'' (पा०सू० ४-३-१४४) इति नित्यो मयट् न स्यात्। किञ्च 'आम्रगुप्तायनिः' 'शालगुप्तायनिः' ''उदीचां वृद्धादगोत्रात्'' (पा०सू० ४-१-१५७) इति वृद्धलक्षणः फिञ्न स्यात्। ननु ''प्राचामवृद्धात्फिन् बहुलम्'' (पा०सू० ४-१-१६०) इति फिनाऽप्येतत्सिद्धम्। न ह्यत्र फिञ्फिनोः स्वरे रूपे वा विशेषोऽस्ति ''ञ्नित्यादिर्नित्यम्'' (पा०सू० ६-१-१९७) इत्याद्युदात्तस्योभयत्राविशिष्टत्वात्। न च 'आम्रगुप्तायनीभार्यः' इत्यत्र ''वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे'' (पा०सू० ६-३-३९) इति पुंवद्भावप्रतिषेधसिद्धये फिञेव कर्त्तव्य इति वाच्यम्। ''जातेश्च'' (पा०सू० ६-३-४१) इत्यनेनापि प्रतिषेधसिद्धेः। न चाम्रगुप्तायनेश्छात्रा इति वृद्धाच्छे विवक्षिते ''फक्फिञोरन्यतरस्याम्'' (पा०सू० ४-१-९१) इति लुग्विकल्पेन 'आम्रगुप्तीयाः' 'आम्रगुप्तायनीयाः' इति द्वैरूप्यमिष्टं, तच्च फिञं विना न सिध्यतीति वाच्यम्। ''फक्फिञोः'' (पा०सू० ४-१-९१) इत्यत्र यूनीत्यनु-वृत्या त्वदुदाहृतरूपद्वयस्य सिद्धान्तेऽप्यसम्मतत्वात्। अत एव तत्र यून्येवोदाहृतम्। यस्कस्यापत्यम् 'शिवादिभ्योऽण्'(पा०सू०४-१-११२) यास्कः, तस्यापत्यं युवा 'अणो द्व्यचः' (पा०सू० ४-१-१५६) इति फिञ् यास्कायनिः, तस्य छात्राः 'यास्कीयाः'

३.९ तद्भावितग्रहणपक्षस्य सदोषतानिरूपणम्

वृद्धलक्षणेति। अत्रत्यानां तेषामवृद्धित्वेन समुदायानामवृद्धत्वादिति भावः। दोषान्तरमाह। **किञ्चैवमिति।** एवं तद्भावितपक्षाङ्गीकारे। अस्याग्रेऽप्यनुषङ्गः। **नित्य इति।** वृद्धिलक्षण इत्यर्थः। अनेन विकल्पस्यानिष्टत्वं सूचितम्। **यनिरिति।** इत्यादाविति शेषः। एतत् उक्तरूपम्। रूपेऽविशेषः स्पष्टेनोपपादितः। तत्रापि अवेति फिनि त्ववृद्धिनिमित्तत्वात्स न स्यादिति भावः। विशेषं शङ्कते। **न चेति।** एवमग्रेऽपि न्यायसमभिव्याहारे। अपिः तस्यैव समुच्चये, एवार्थे च। अगोत्रं चेति जातित्वात्। इति इत्यर्थे। **वृद्धादिति।** छ इत्यर्थः। **असम्म-तेति।** अस्य गोत्रार्थकत्वादिति भावः। **अत एव** उक्तरीत्या तस्यासम्मतत्वादेव। तत्र फक्फिञो-रित्यत्र। उदाहृतं वृत्तिकारादिभिः। अन्यथा तदसम्भवे तद्विहाय तत्पर्यन्तधावनासङ्गतिरिति भावः। तदेवाह। **यस्केति**। भ्योऽणिति शेषः। इति उदाहरणसमाप्तौ। अवान्तरपूर्वपक्षमुपसंहरति।

'यास्कायनीयाः, इति तस्मात्फिनाऽपि सिद्धौ किमर्थं फिञेवेष्यते इति चेत् ? उच्यते, उक्तरीत्या रूपसिद्धावपि प्राचामुदीचां वाचार्याणां स्वस्वमतप्रच्युतिरेव तावद्दोषः। सिद्धान्ते ह्युदीचाम्। 'आम्रगुप्तायनिः' इष्टः, प्राचां त्वनिष्टः। उक्तरीत्या तूदीचां न सिद्ध्येत्, प्राचां तु सिध्येदिति स्पष्ट एवोभयोरपि स्वमतप्रच्यवः। तथा च ''ऋतो भारद्वाजस्य'' (पा०सू० ७-२-६३) इति सूत्रे 'जहर्थ' इत्यादौ गुणे रपरत्वे च कृतेऽनजन्तत्वाद् ''अचस्तास्वत्'' (पा०सू० ७-२-६१) इत्यस्याप्राप्तौ नियमानुपपत्तेः ''ऋतो भारद्वाजस्य'' (पा०सू० ७-२-६३) इतीदं विधायकं स्यात्ततश्च 'पेचिथ' इत्यादाविण्न स्यादिति दूषणे प्राप्ते ''अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यं भारद्वाजस्य। उपदेशेत्वतः, भारद्वाजस्येत्येव। ततः – ऋतः, भारद्वाजस्येति निवृत्तम्। एवञ्च सकललक्ष्यप्रसिद्धिः'' इति सूत्रभङ्गेन समाधाय भाष्यकारो वक्ष्यति– ''सिद्ध्यत्येवम्। अयं तु भारद्वाजः स्वस्मान्मतात्प्रच्यावितो भवति'' इति। अत एव ''अचस्तास्वत्'' (पा०सू० ७-२-६१) इत्यत्र ''उपदेशेऽत्वतः'' (पा०सू० ७-२-६२) इत्येतदुपदेशग्रहणमपकृष्य सिद्धान्तयिष्यतीति दिक्। किञ्च फिनि सत्याम्रगुप्तायनेरपत्यं

तस्मादिति। तमेव समाधत्ते। **उच्यत इति।** दोषान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वादाह। **तावदिति।** स्वस्वमतप्रच्यवोऽपि दोषोऽस्तीत्यत्रोपष्टम्भकमाह। **तथा चेति।** (पा०सू० ७-३-६२) सूत्र इत्यस्य भाष्यकारो वक्ष्यतीत्यत्रान्वयः। तीदं नियामकत्वेनाभिमतं न स्यात्। **उपदेशेऽत्वत** इति निषेधात्। प्राप्त इत्यस्य समाधायेत्यत्रान्वयः। **अच इति।** अत्र भरद्वाजस्येति कृते स्मृत्यन्तरानुसन्धानाद्विकल्पसिद्धिरिति [१]सर्वेष्टसिद्धिरिति भावः। **एवञ्च** न्यासभेदाङ्गीकारे च। एवमिति पाठे न्यासभेदेनेत्यर्थः। तदा इती इत्यादिः। तु परन्तु। अस्यैकदेश्युक्तित्वनिरासेन तस्य दोषत्वं दृढयति। **अत एवेति।** स्वस्वमतप्रच्यवस्य दोषत्वादेवेत्यर्थः। अन्यथा तया सिद्धान्तोक्तिरयुक्ता स्यादिति भावः। **इत्येतत्** इत्यत्रत्यं। **सिद्धान्तेति।** भाष्यकार इति भावः। उपदेशश्च स्थानिवदादेशस्यापि गृह्यते। तेन विवेथ विवयिथेत्यादिसिद्धिः। अधिक**मुद्योते** द्रष्टव्यम्। तदाह। **दिगिति।** सर्वरूपसिद्धिमभिप्रेत्येदमुक्तम्। वस्तुतस्त्वेवं नेत्याह। **किञ्चेति।** स्थितं आकारे। अनेनारुचिः सूचिता हेत्वंशे। तद्बीजं तु फिनन्तस्यासौवीरगोत्रप्रतिपादकत्वात् फिञन्तादेव भविष्यतीति आवृत्तं वृद्धादिति चिन्त्यप्रयोजनमिति। तदुक्तिस्तु **नारायणा**नुरोधेनेति

---

१. विकल्पसिद्धिरिति अनन्तरं 'सर्वेष्टसिद्धिरिति' अधिकः कपाठे नास्ति।

कुत्सितमित्यर्थे सौवीरगोत्रे 'फेश्छ च' (पा०सू० ४-१-१४९) इति छठकौ न स्याताम्। तत्र फिञेव गृह्यते न तु फिन् वृद्धादित्यधिकारादिति स्थितम्। ततश्च 'आम्रगुप्तायनीयः' 'आम्रगुप्तायनिकः' इति न स्यात्। न च

यमुन्दश्च सुषामा च वाष्र्यायणिः फिञः स्मृताः।

इति वृत्तौ त्रयाणामेव परिगणनादन्येभ्यश्छठकौ न भवत एवेति वाच्यम्, भाष्यकृता परिगणनस्यानाश्रयणात्। अन्यथाऽत्रैव सूत्रे 'सौवीरेष्विति किम्? तैकायनिः' इतिप्रत्युदाहरणं न सङ्गच्छेत। तैकायनिशब्दस्य तत्रापाठात्। अत एव ''यूनि लुक्'' (पा०सू० ४-१-९०) इत्यत्रोदाह्रियते – तिकस्यापत्यं ''तिकादिभ्यः फिञ्'' (पा०सू० ४-१-१५४) तैकायनिः, तस्यापत्यं युवा ''फेश्छच'' (पा०सू० ४-१-१४९) तैकायनीयः, तस्य छात्राः युवप्रत्ययस्य लुकि कृते ''वृद्धाच्छः'' (पा०सू० ४-२-११४) 'तैकायनीयाः' इति। न हि सति परिगणने तैकायनेश्छः सम्भवति न वा तल्लोपः। अत एव यूनिलुक्सूत्रे स्थित्वा परिगणनमर्वाचीनमिति हरदत्तादयोऽप्याहुः। अपि च फिञि सत्याम्रगुप्तायनेरपत्यं युवा ''प्राग्दीव्यतोऽण्'' (पा०सू० ४-१-८३) तस्य ''ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः'' (पा०सू० १-४-५८) इति लुकि 'आम्रगुप्तायनिः' इत्येवं रूपं पितरि पुत्रे चेष्यते। फिनि तु सति तन्न स्यात् ञितः परत्वाभावात्। न च 'अब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानम्' इति तत्सिद्धिः, ब्राह्मणगोत्रे तदप्रवृत्तेः।

बोध्यम्। सुपामिति पाठः। यणिति लुप्तस्वन्तम्। **परिगणनादिति।** 'फेश्छ च' (पा०सू० ४-१-१४९) इत्यत्रेति भावः। तदनाश्रयणमेव दृढयति। **अन्यथेति। अत्रैव** प्रक्रान्ते 'फेश्छ च' इत्यत्रैव। प्रत्युदाहरणं वृत्तिकारोक्तमेव। **तत्र** परिगणनमध्ये। ननु तदीयप्रत्युदाहरणासङ्गत्यापत्या तदीयपरिगणनानाश्रयणालाभेऽपि भाष्यकृतः कथं तदनाश्रयणम्। भगवता तत्सूत्रस्यास्पृष्टत्वात्। एवञ्च विनिगमनाविरहात् वृत्युक्तप्रत्युदाहरणस्यैवानाश्रयणमस्त्विति परिगणनं सम्यगेवेति नायं दोषोऽत आह। **अत एवेति।** परिगणनानाश्रयणस्याभिमतत्वादेवेत्यर्थः। **उदाह्रियत इति।** भाष्यकृतेति शेषः। **लुकि कृत इति।** 'यूनि लुगि'(पा०सू० ४-१-९०)त्यनेनेति भावः। **तैकायनेश्च इति।** न चैवं कथं प्रागुक्ततदीयप्रत्युदाहरणसङ्गतिरिति वाच्यम्। तैकायिने सौवीरस्यासौवीरस्य च सत्वात्। **तल्लोप इति।** तल्लुगित्यर्थः। तस्यैवाभावादिति भावः। **अत एव** उक्तभाष्योदाहरणादेव। परिगणनमभ्युपेत्यापि तत्र दोषान्तरमाह। **अपि चेति।** युवप्रत्ययेति तल्लुक्

किञ्च तद्भावितग्रहणपक्षे ''मालादीनां च'' (पा०सू० ६-२-८८) इत्यनारम्भणीयं स्यात् ''प्रस्थे वृद्धमकर्क्यादीनाम्'' (पा०सू० ६-२-८७) इत्यनेनैव पूर्वपदाद्युदात्तत्वसिद्धेः। अपि च वृद्धिशब्दे तन्त्रावृत्त्याद्याश्रयणाद्गौरवम्। ''मृजेर्वृद्धिः'' (पा०सू० ७-२-११४) इत्यादिविधिप्रदेशेष्वितरे-तराश्रयणपरिहाराय सूत्रशाटकवद्भाविसंज्ञा विज्ञेया स्यादिति चापरं गौरवमिति।

अत्रोच्यते, आदैज्मात्रस्य वृद्धिसंज्ञा। न चैवं सर्वभासादावुक्तदोषः स्यादिति वाच्यम्। ''उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च'' (पा०सू० ६-२-१०५) इत्यत्र ह्युत्तरपदग्रहणं

इत्यर्थः। एतावता ग्रन्थेन द्वितीयपक्षे लक्ष्यस्यापि सिद्धिरूपदोषानुक्त्वा तत्र फिञ् न स्यादिति तृतीयदोषं दृढीकृत्य द्वितीयपक्षे सूत्रान्तरवैयर्थ्यरूपं दोषं भाष्याद्यनुक्तमप्याह। **किञ्चेति।** मालादेरेव वृद्धित्वादिति भावः। तत्रैव तादृशं गौरवरूपं दोषमाह। **अपि चेति।** आदिनैकशेषपरिग्रहः। गौरवान्तरमाह। **मृजेरिति।** इति स्यादेतदिति पूर्वपक्षसमाप्तौ। पक्षद्वयमप्युक्तरीत्या दुर्वचमिति भावः॥

३.१० आदैज्मात्रग्रहणपक्षस्य निर्दुष्टत्वप्रतिपादनं - प्रभायां कैयटमतविमर्शः।

द्वितीयपक्षे दोषाणां बाहुल्याद् दुरुद्धरत्वाच्चाद्यपक्षमाश्रयते। **आदैजिति।** यत्तु कैयटः समासाक्षिप्तोत्तरपदेन सामानाधिकरण्यायोत्तर [१](पदस्येत्येवं वृद्धिर्यस्मिन्निति बहुव्रीहिः सूत्रेऽस्ति। तत्र हि वृद्धो सर्वेत्युच्यमाने वृद्धिमात्रस्योत्तर)पदस्याभावात्सामर्थ्यात् वृद्धिमदुत्तरपदं ग्रहीष्यत इत्यधिकमुत्तरपदग्रहणसामर्थ्यात् उत्तरपदाधिकारं लक्षयति। वृद्धिशब्दस्तु न गृह्यते। अशब्दसंज्ञेति निषेधादिति। तन्न। आ अवतीति - औः। अवतेः क्वावठ्। आङा सह एत्येधेति वृद्धौ रूपम्। एवञ्च सर्वस्य औः - सर्वौरित्यत्र वृद्धिरूपोत्तरपदसम्भवेन लक्षणायामसम्भवरूपबीजाभावेन तस्या असम्भवात्। नन्वेकादेशे व्यपवर्गाभावः। न च स्थानिवद्भावः। आद्यकारस्य स्वरेऽन्त्येन व्यवधानादप्रसङ्गात्। सर्वान्त्यस्य स्वरे **स्वरविधा**विति निषेधादपूर्वविधित्वाच्चेति चेन्न **नेन्द्रस्य परस्येति** निषेधेन पूर्वोत्तरपदसम्बन्धिकार्यस्यान्तरङ्गादप्येकादेशात्प्राक् प्रवृत्तिज्ञापनात्। तथा च तेन सर्वशब्दान्तोदात्तत्वे कृते शेषनिघातेन औकारस्यानुदात्तत्वे एकादेशस्य 'स्वरितो वानुदात्तेपदादा'(पा०सू० ८-२-६)विति पाक्षिकः स्वरितः स्यात्। न च तेषामत्रत्यभाष्यादनभिधानम्।

---

१. 'सामानाधिकरण्यायोत्तरे'त्यनन्तरं 'पदस्येत्येवं' इत्यारभ्य 'वृद्धिमात्रस्योत्तर' ( ) इति पाठः कपुस्तके नास्ति।

स्वर्यते। स्वरितेनाधिकारो विज्ञायते। तेनोत्तरपदस्येत्यधिकृत्य या वृद्धिर्विहिता सैव गृह्यते। यथा 'सर्वपाञ्चालः' ''सुसर्वार्द्धाज्जनपदस्य'' (पा०सू० ७-३-१२) इति वृद्धिः। इदं च तद्भावितग्रहणेऽप्यवश्यं वक्तव्यमेव। अन्यथा 'सर्वः कारकः' 'सर्वकारकः' इत्यादावतिप्रसक्तेः। एवं तावद्भार्येऽप्यदोषः, तन्त्रावृत्त्याद्याश्रयणेन वृद्धिशब्देन च विधौ कृत्स्ना वृद्धिः प्रतीयते इत्याशयेनैवोक्तं भाष्ये – ''यत् कृत्स्नाया वृद्धेर्निमित्तम्''इति।

तस्य वक्ष्यमाणरीत्या सुयोजत्वात्। न चैवमपि सवृद्धौ वृद्धिमतीति वा वक्तव्ये उत्तरपदग्रहणं व्यर्थमिति कैयटाशयः। व्यपदेशिवद्भावस्य दुर्वारत्वात्। न च युक्तिसामर्थ्यात् स न, अधिकसंग्रहकतया तस्य साफल्यादतस्तदुपेक्ष्याह। **स्वर्यत इति। अधिकार इति।** अयमपि तत्सूत्रस्यार्थ इति भावः। एवं सति शाब्दोऽर्थः प्रागुक्तो बोध्यः। तत्फलितमाह। **तेनोत्तरेति।** एवव्यवच्छेद्यमेवाह। **अन्यथेति।** तत्र तदनुक्तावित्यर्थः। **कारक इति।** कृधातोण्र्वुलि 'अचो ञ्णिति' इति सूत्रेण वृद्धिशब्देन वृद्धेर्विधानात्। इदं च विग्रहप्रदर्शनं द्विगुशङ्कानिवृत्त्यर्थम्, न तु बहुव्रीहिशङ्कानिरासार्थम्। तत्र हि पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्यमाद्युदात्तेन वेति भावः।

आद्यपक्षे उक्तं द्वितीयं दोषमुदाहरति। **एवमिति।** सर्वभासादाविवेत्यर्थः। यद्यपि निमित्तपदोपादानसामर्थ्यान्न तत्पुरुषः, किन्तु व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः। अन्यथा वृद्धे तद्धितस्येत्येव वृद्ध्यात्मकतद्धिताभावाद्वृद्धिनिमित्ततद्धितस्यैव वृद्धिशब्देन ग्रहणे वैयधिकरण्येन वा सम्बन्ध इत्येवं सिद्धे किं तेन। व्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणसामर्थ्यादेव व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तिः। तथा च कादिविशिष्टस्य तद्रूपेण निमित्तत्वाश्रयणे [1]तद्भावभाविता मात्रेण नागृहीतविशेषणन्यायेन च अन्वयव्यतिरेकाभ्यां च तेषामपि निमित्तत्वम्, यद्वा तत्र कितीत्यादिकर्मधारयेण वैयाधिकरण्येन सम्बन्धात्तेषामेव निमित्तत्वमितीष्टसिद्धिरनिष्टाभावश्चेति पूर्वं समाहितं भाष्यकैयटयोः। तथापि तन्न युक्तम्। इत्संज्ञकोकारोपलक्षिते वति परे अत्वमिति तत्सूत्रार्थतोक्तरीत्येत्संज्ञकोकारस्यापि निमित्तत्वेनातिप्रसङ्गताद्वयं स्यात्। अत एव भाष्ये 'अथ वा यः कृत्स्नाया वृद्धेर्निमित्त मित्यादिना पक्षान्तरमादृतम्। तस्य च कैयटोक्ताशयो न युक्तः। निमित्तपदस्यान्यार्थत्वेन विनिगमकाभावेन बहुवचनान्तेन विग्रहात्सम्मतात्, तन्मते वृत्तावभेदैकत्वसंख्यावगतेरौत्सर्गिकत्वादित्यभिप्रेत्यान्यथा तदाश्रयपरां नारायणोक्तिमादृत्य समाधत्ते। **तन्त्रेत्यादिना।** तत्र तत्पाद इत्यादिः। आदिनैकशेष-परिग्रहः। **विधाविति।** विधान इत्यर्थः। **कृत्स्नेति।** सैवेत्यर्थः। वृद्धिसंज्ञायास्त्रितयसाधारण्यात्।

---

१. तदावभाविता मात्रेणेति अधिकः कपाठे न।

न च वैयाकरणभार्ये तथा सौवश्यभार्येऽतिप्रसङ्गः फलोपहितस्यैव निमित्तत्वेन विवक्षितत्वात्। ऐचौ प्रति फलोपधानमप्यस्तीति चेत् ? न, तयोर्वृद्धिशब्देनाविधानात्।

तथा चानुवादे तेन विहितवृद्धे यन्निमित्तमित्युक्तावपि कृत्स्नवृद्धिग्रहणमिति भावः। अत एवाह। **इत्याशयेनैवोक्तमिति।** एवेन कैयटोक्ताशयनिरासः। तत्रादौ प्रमाणं च निमित्तग्रहणमेव। अन्यथा वृद्धिरूपतद्धितासम्भवेन वृद्धिनिमित्तग्रहणसिद्धौ किं तेन। न च दण्डप्रहरणमस्यां क्रियायां सा दण्डा सा क्रिया यस्येत्यत्र, अर्शः शब्दन्मत्वर्थे अचिऽर्शसा भार्या यस्येत्यादौ वृद्धिरूपतद्धित-सम्भवः। तस्य तद्धितत्वं च पूर्वविधत्वेन तद्धितत्वस्य विशिष्टेऽपि वृत्तेर्वर्णमात्रावृद्धित्वेनात्र तत्प्रवृत्तिसौलभ्यात्। न च रक्तपर्युदासाद्वृद्धिरूपतद्धितग्रहणम्, न हि रक्तार्थे तादृशः सम्भवतीति दण्ड्युक्तं युक्तम्। नील्या आनैल्या नीला वृहतिका यस्येत्यादौ तत्सम्भवादिति वाच्यम्। विकारपर्युदासेन तस्याग्रहणात्। न हि विकारार्थे वृद्धिरूपस्तद्धितोऽस्तीति भावः। भाष्याद्यनुक्त-दोषमाह। **न चेति।** एवमपीति शेषः। **वैयाकरणेति।** 'न य्वाभ्याम्' इति सूत्रस्थकैयटप्रयोग इत्यर्थः। व्याकरणमधीते वेत्ति वा वैयाकरणः। 'तदधीत' इत्यण्। स्वश्वस्यापत्यं स्त्री सौवश्वी। 'तस्यापत्यम्' इत्यण्। उभयत्र णित्वात्प्राप्तां वृद्धिं निषिध्यैजागमो विधीयते। अत्र वृद्धेर्निमित्तं तद्धितो भवत्येवेति निषेधातिप्रसङ्ग इत्यर्थः। तथाशब्दः समुच्चये व्युत्क्रमे च। **फलोपहितेति।** वृद्धेस्तद्धितस्येत्युक्तावपि निमित्तनिमित्तिभाव एवोक्तरीत्या सम्बन्ध इत्युक्तार्थलाभे निमित्तग्रहणात् फलोपहितनिमित्तस्यैव ग्रहणमिति भावः। **एचाविति।** नन्वित्यादिः। **मप्यस्तीतीति।** एचौ प्रति निमित्तत्वात्तयोर्वृद्धिसंज्ञकत्वाद्वृद्धिं प्रति फलोपहितोऽपि भवत्ययं तद्धित इत्यर्थः। वस्तुतस्तु तन्त्रेत्यादिर्विधानादित्यन्तं तदनुरोधेनोक्तं चिन्त्यम्। समस्तैकदेशे वृद्धिशब्दे तन्त्राद्यसम्भवात्। समुदाये तु न तदुपयोगः। वृद्धिशब्दस्य सौत्रत्वात्। लुप्तविभक्त्यन्तत्वमित्यप्युक्तादिभाष्यादि-विरुद्धम्। किञ्च फलोपहितनिमित्तग्रहणे मानाभावात्। त्वन्मते निमित्तग्रहणस्य तन्त्रादिप्रति-पादकतया साफल्यात्। अन्यथा तदुक्ततन्त्रादिलाभो न स्यात्। एतेन शब्दव्यापाराश्रयणे तात्पर्यमित्यपास्तम्। तन्त्रादीत्याद्यसङ्गत्यापत्तेः। बहुवचनान्तसमासपर्यन्तधावनासङ्गत्यापत्तेश्च। एवञ्च वैयाकरणीभार्य इत्येव प्रयोगः सत्यभिधाने। अत एवादैज्मात्रस्येति पक्षे अदोषानुद्भावनं भाष्ये। तद्भावितग्रहणपक्षेऽपि **नय्वाभ्या**मिति सूत्रे ऐजंशेऽपि वृद्धिपदसम्बन्धेन निषेधप्रवृत्तिरत्र सूपपादा। अत एव **देविकाशिंशपेति (पा०सू० ७-३-१)** सूत्रे भगवता तत्सम्बन्धो दर्शितः। अत उक्तभाष्यस्थनिमित्तशब्दोपादानादेव गमकाद्वृद्धीनां निमित्तं तस्येति बहुवचनान्तेन समास इति कैयटोक्ताशय एव युक्तः। तदाशयस्त्वनया रीत्यैवोक्तो वक्ष्यते चेति बोध्यम्।

★केचित्तु यावद्वृद्धिजननयोग्यत्वे सति किञ्चित्फलोपहितस्तद्धितो निमित्तशब्देनोच्यते। वैयाकरणे तु ऐचं प्रति तद्धितो न निमित्तं निषेधसन्नियोगशिष्टतामात्रेणातिप्रसङ्गभङ्गात्। तेन वैयाकरणभार्ये नातिप्रसङ्गः। ''परिषदो ण्यः'' (पा०सू० ४-४-४४) 'पारिषद्या भार्या' इत्यादौ त्वाकारमात्रोपहितत्वेऽपि स्वरूपयोग्यता सकलवृद्धिं प्रत्यस्तीत्याहुः। तस्मात् —

आवृत्तौ गौरवापत्तेः शालीयादेरसिद्धितः।

३.११ सूक्तिरत्नाकरोक्तकैयटाशयवर्णनं - प्रभायां तद्विमर्शश्च

तदाकूतं **नारायणादय** इत्थं वर्णितवन्तः। उक्तहेतोः बहुवचनान्तेनैव समासः। हेतुमद्भावलक्षणसम्बन्धे षष्ठी। तथा च वृद्धीनामपि षष्ट्यर्थः स्वरूपयोग्यत्वरूपं तादृशं हेतुत्वं तद्बुद्धिनिमित्तं, परिशेषात् फलोपहितमेव। तच्च सामर्थ्यात् यत्किञ्चित्प्रत्येव। नह्याकारादिवृद्धीनां स्वरूपयोग्यो हेतुः स्वसन्निधिवृद्धीनां फलोपहितः सम्भवति। किन्तु वृद्धेरेवेति तन्मतेन फलितमाह। **केचिदिति।** वृद्धीत्यादिनोक्तभाष्यकैयटयोः तथा तात्पर्यं वर्णितवन्तो नारायणादय इत्यर्थः। **न किञ्चिदिति।** वृद्धिरूपेति शेषः। **निमित्तेति।** वृद्धीत्यादिः। **नोच्यत इति।** एवञ्च तावद्भार्ये न दोष इति भावः। अत्रापि पक्षे इतः प्रागुक्तरीत्या [१]निषेधातिप्रसङ्गनिरासासम्भवादन्यथा तमाह। **वैयाकरणे त्विति।** तच्छब्दे त्वित्यर्थः। ऐचमैकारम्। इदमुपलक्षणं सौवश्वादेरपि। एवमग्रेऽपि। नन्वेवमैजतिप्रसङ्गापत्तिरत आह। **निषेधेति।** ऐचो वृद्धीत्यादि। पारिषद्याभार्येत्यत्र तु निषेध इष्ट एवेत्याह। **पारीति।** अत्र मते केचिदाहुरित्याभ्यां तुना चारुचिः सूचिता। तद्बीजं तूक्तभाष्यकैयटयोर्युक्तत्वेऽपि तयोस्तथाशयवर्णनं **नारायणा**दिकृतमयुक्तम्। स च वृद्धेः स्वरूपयोग्यत्वरूपनिमित्तत्वबाध्यतद्धितस्तद्ग्रहणमिति स्पष्टं भाष्यादितः प्रतीयमानार्थेन तावद्भार्ये दोषवारणेनाधिकार्थकल्पने मानाभावात्, न य्वाभ्यामिति सूत्रस्थकैयटप्रयोगे वैयाकरणभार्येत्यत्र दोषस्योक्तत्वच्च। अत एव भाष्यादि संगच्छत इत्यादि प्रागुक्तमेव। अन्यथा तद्विरोधापत्तिरिति। तस्मात् कृत्स्नप्रतिपत्तिकालिकेन प्रयोगसमवायात् न पारिषद्याभार्ये दोष इति तत्वम्। हेत्वन्तरमपि प्रतिपादयन् सिद्धान्तमुपसंहरति। **तस्मादिति।** अत्र पक्षे उक्तदोषद्वयाभावादित्यर्थः। कारिकेयम्। तत्र पक्षे प्रोक्तदोषाननुवदति। **आवृत्ताविवादिना।** आदिना दोषद्वयपरिग्रहः। हेत्वन्तरमाह।

★ केचिदिति प्रभासम्मतः पाठः।

१. निषेधासम्भवादिति खपाठः।

मालादीनां चेति लिङ्गाव्याप्तिन्यायात्तथैव च ॥

भाविसंज्ञात्वविज्ञाने गौरवाच्चेह निश्चितम् ।
आदैज्मात्रस्याविशेषाद्वृद्धिसंज्ञा विधीयते ॥

अनर्थकं साध्वनुशासनं प्रयोगनियमार्थमादेशार्थमागमार्थं विशेषणविशेष्यभावार्थं चेदं सूत्रमिति षट्पक्षी तु भाष्य एव निराकृतत्वादसम्भवदुक्तिकत्वाच्च नेह तन्यते ।

व्याप्तीति । तथैवेति । यथा गौरवापत्यादिर्हेतुः प्रागुक्तस्तथा व्याप्तिन्यायोऽपि स बोध्य इति भावः । अत एव तथैवेति सफलम् । चो व्युत्क्रमे वा । **इह** एतत्सूत्रस्थभाष्ये । मात्रपदेनोक्तमर्थं विशदयति । **स्याविशेषादिति ।** तेन भावितानामेवेत्येवं विशेषानङ्गीकारादित्यर्थः । ननु प्रागुक्तयुक्तिभिरादैज्मात्रस्य ग्रहणेऽपि प्रागुक्तफलितवाक्यार्थस्य कथं सिद्धिरत आह । **वृद्धिसंज्ञेति ।** अर्थान्तरासम्भवादाचार्याचाराच्च तथा शाब्दमूरीकृत्य फलिततया सा संज्ञा विधीयत इत्यर्थः । **इतीति ।** बोध्यमिति शेषः ।

३.१२ वृद्धिरादैजित्यस्य संज्ञासूत्रत्वसाधनम् - प्रभायां रत्नप्रकाशविमर्शः ।

ननु कथमर्थान्तरासम्भवो यावता भाष्येऽन्येऽपि षट्पक्षा उक्ता अत आह । **अनर्थकमिति ।** संज्ञाधिकाराभावे दश दाडिमानीत्यादिसमूहवदनर्थकमिदं सूत्रमित्यर्थः । ननु विजातीयोच्चारिणा महता यत्नेन सूत्राणां प्रणीतत्वात्तस्यापि तत्वं दुर्वचं किं पुनः सूत्रस्यात आह । **साध्वनुशासनमिति ।** शास्त्रस्य साध्वनुशासकत्वाद्वृद्धिपदादैच्पदयोः साधुत्वमनेन क्रियत इत्यर्थः । ननु साधुत्वमपि धातुपाठादिना प्रकृतिप्रत्ययादिद्वारा समुदायस्य कृतमेवात आह । **प्रयोगेति ।** यथाश्रुतप्रयोगो यथा स्यादादैज्वृद्धिरिति प्रयोगो मा भूदित्यर्थः । ननु प्रकृतिप्रत्ययोपसर्जनादैज्नियमेऽपि न शास्त्रस्य लोके प्रयुज्यमानस्वतन्त्रपदप्रयोगनियामकत्वम् । लोके वृद्धानां यथेष्टं सम्बन्धदर्शनात्तस्या नियमनासम्भवादत आह । **आदेशार्थमिति ।** ननु षष्ठीबोध्यस्थान्यर्थाभिधानस्य सामर्थ्याभावान्नादेशताऽत आह । **आगमार्थमिति ।** वृद्धिशब्दस्यादैच् आगमा विधीयन्त इत्यर्थः । नन्ववयवषष्ट्या लिङ्गस्य वा भावान्नागमत्वमत आह । **विशेषणेति ।** वृद्धिविशिष्टा आदैच् इत्यर्थोऽनेन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । अत एव चासङ्गतिरिति बोध्यम् । **निराकृतेति ।** तत्र पञ्चानां निराकरणं कृतमेव । षष्टस्य तु वृद्धिशब्दार्थत्वयोग्यआदैच्शब्दस्य लोकेऽर्थो न प्रसिद्ध इति [१]विशेषणविशेष्यभावार्थत्वमपि नेति

---

१. विशेषणविशेष्यभावाभावार्थत्वमपि इति कपाठः ।

संज्ञासंज्ञिभावे सत्यपि का संज्ञा कः संज्ञीत्यत्र तात्पर्यग्राहकास्तु बहवो न्यायाः। तथा हि,

यच्छब्दयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम्।
तच्छब्द एवकारश्च स्यादुपादेयलक्षणम्॥

इत्यभियुक्तोक्तेस्तथैवानुभवाच्च प्राथम्यं तावत्संज्ञित्वे लिङ्गम्। तच्च ''अदेङ् गुणः'' (पा०सू० १-१-२) इत्यादौ स्पष्टमेव। वृद्धिसंज्ञासूत्रे तु मङ्गलार्थं वृद्धिशब्दस्यादौ प्रयोगेऽपि वक्ष्यमाणैर्न्यायान्तरैरादैचां संज्ञित्वे निर्णीते सत्यादैज्वृद्धिरित्याकारकपदानुपूर्वीज्ञानानन्तरमेव वाक्यार्थबोधाभ्युपगमात्तज्जनकीभूतानुपूर्वीज्ञाने आदैचामेव प्राथम्यान्न व्यभिचारः। पदानुपूर्वीज्ञानमेव चासत्तिज्ञानमित्युच्यते। इदं च शाब्दबोधे

निराकरणं बोध्यम्। ननु निराकृतमप्यन्यत्र प्रतिपाद्यत अत आह। **असम्भवादिति।** सर्वत्र स्वल्पस्यापि साधकस्याभावात्, द्विरेफसाधकवशेन सम्भवाच्चेति भावः। **नेह** कौस्तुभे। नन्वेवमपि वैपरीत्यमुचित आह। **संज्ञासंज्ञीति।** तत्र तावद्भाष्योक्तहेतुचतुष्टयं व्युत्क्रमेणाह। **यच्छब्देत्यादि।** प्राथम्यं **प्राथम्यं** च। आदिना प्राप्तत्वादिसमुच्चयः। अत एवाग्रे चेनाप्राप्तत्वादिसमुच्चयो बोध्यः। तच्छब्दस्तद्योगः। एवमग्रेऽपि। ननु निर्मूलत्वेनाभियुक्तोक्तिरप्रमाणमत आह। **तथैवेति।** प्राथम्यं पूर्वबुद्धिविषयत्वम्। प्रयोगेऽपीत्यस्य न व्यभिचार इत्यत्रान्वयः। ननु पूर्वोच्चारणस्य मङ्गलार्थत्वेऽपि व्यभिचारस्तदवस्थः। न चानन्यफलकत्वे सति तत्वं तल्लिङ्गं। 'भूवादयो धातव' इत्यादावव्याप्तेः, तस्य मङ्गलार्थत्वेन तत्वाप्राप्तेः। न च यस्य प्राथम्यमुद्देश्यत्वसिद्धिमात्रफलकं तदन्यफलाभावो विवक्षितः। अस्ति चेदं तत्र भूवादिशब्दस्य मङ्गलस्मारकत्वेऽपि तदीयप्राथम्यस्य मङ्गलार्थत्वाभावात् परोच्चारिततत्स्मारकत्वाव्याघातात्। अत्र तु शास्त्रादौ मङ्गलापेक्षेति परोच्चारणेन नेष्टसिद्धिः स्यादिति तन्मङ्गलार्थमेवेति वैषम्यं वाच्यम्। अदेङ् गुण इत्यादौ अदेङामपि तस्य तत्सिद्धफलकत्वेन तत्र दोषाभावात्, [1]अभियुक्तोक्त्या तदनिवेशाच्चात आह। **वक्ष्येति। न्यायान्तरैरिति।** प्राथम्यभिन्नावृत्त्यादिभिरित्यर्थः। आकार उभयोरपि ज्ञेयः। अत एवैकदेशान्वयः। **नुपूर्वीज्ञान इति।** तादृशतद्विषयानुपूर्व्यामित्यर्थः। **न व्यभिचार इति।** उपेयसिद्ध्यर्थं नोपायानुसरणम्। तस्य तैः सिद्धत्वात्। किन्तु तस्य तदर्थमादौ पाठेऽपि तल्लिङ्गस्यास्याप्युक्तरीत्या सत्वप्रतिपादनमिति न व्यभिचार इत्यर्थः। अत एवोपसंहारैकवाक्यता। एतेन प्रकारान्तरेण निर्वाहे आर्थक्रमेण तथा कल्पनानुपयोगात्तत्र मानाभावाच्च चिन्त्यमिदमिति

---

१. अभियुक्तोक्तौ इति खपाठः।

हेतुरिति यैर्नेष्यते तेषामासन्नानासन्नकथोच्छेदः स्यात्, पदसमूहालम्बने सकलपदानां पदार्थस्मरणे च सकलपदार्थानां विषयत्वाविशेषात्। आवृत्तिश्च संज्ञात्वे लिङ्गम्, व्यवहारार्थमेव संज्ञाकरणात्। भेदाभेदाभ्यामपि संज्ञित्वसंज्ञात्वे क्वचिन्निर्णीयेते। बहूनां ह्येका संज्ञोचिता लाघवात्, न त्वेकस्य वह्वयः संज्ञा गौरवात्। न्यूनाधिकव्यक्तिकास्तु वह्वयः संज्ञा इष्यन्त एव, तत्तत्प्रयुक्तकार्यवैलक्षण्यात्, कृत्कृत्यप्रत्ययसंज्ञावत्,

---

कृष्णरत्राद्युक्तमपास्तम्। ननु पदानुपूर्वीज्ञानस्य तत्र न कारणत्वम्। मानाभावात्, आकाङ्क्षादि-सत्व एव बोधाङ्गीकारात्। एवञ्च कथं तदनन्तरमेवासौ अत आह। **पदेति।** इदं चोच्चारण-रूपाऽऽसत्तिरिति मतेन। तद्रूपया तया यत् ज्ञानं पदादिज्ञानमित्यर्थः। उपस्थितिरूपाऽऽसत्तिरिति मते तु आसत्तिरूपं ज्ञानमित्यर्थः। एतेन पदसन्निधिरूपासत्तेः स्वरूपसत्याः कारणत्वाङ्गीकारेणैव वक्ष्यकथोपपत्तौ यत् ज्ञानस्य कारणत्वेन मानमिति चिन्त्यमिदमिति [१]**रत्नोक्त**मपास्तम्। आसत्तेस्तु हेतुत्वमावश्यकमित्याह। **इदं चेति।** तयाऽऽसत्तिरूपमित्यर्थः। **आसन्नेति।** तादृशानां पदानां पदार्थानां च कथेत्यर्थः। तदेवाह। **पदेति।**

ननु यो होता सोऽध्वर्युरित्यादौ चरमबोध्यस्य तच्छब्दयुक्तस्यापि तस्य होतृकार्यकारित्व-विधानाद्व्यभिचार एवेति अभियुक्तोक्तेरनुभवस्य च न सार्वत्रिकत्वमिति प्रागुक्तमेव। उद्देश्यविधेय-भावव्यवस्थापकं तु प्राप्तत्वमप्राप्तत्वं चेति न क्वापि दोषः। किञ्च वृद्धिशब्दस्य संज्ञात्वे सिद्धे एव तस्य विधेयत्वेन पश्चात्वप्राप्ते पूर्वपाठो मङ्गलार्थ इति वाच्यम्। तस्य तत्वप्रतीतिरेव तु आदौ कथम्। न च व्याख्यानात्सा। तस्यागतिकगतित्वात्। अतस्तस्य तत्प्रतीतिफलकन्या-यान्तराण्याह। **आवृत्तिश्चेत्यादि।** चः प्राथम्यसमुच्चायकः। एवमग्रेऽपि यथायथं बोध्यम्। **मेवेति।** दानादिप्रतिपादनार्थमेवेत्यर्थः। तदर्थं तेषामेवावृत्तिर्न मांसपिण्डस्य। लोके इतरस्थस्यापि नाम्नो धारणमात्रेण दानादिसम्भवादिति भावः। **अनाकृतिः** संज्ञेत्यादिभाष्यस्य कैयटोक्तमर्थमेवाह। **भेदाभेदेति।** यथाक्रममन्वयः। अनयोरसार्वत्रिकत्वादेवाह। **क्वचिदिति।** समनियतस्थले फलभेदाभावादितीत्यर्थः। नन्वावृत्तौ न मानमत आह। **बहूनामिति।** हि यतः। नन्वेकस्यापि तव्यादेरनेकाः कृत्कृत्यप्रत्ययसंज्ञाः क्रियन्त एव। किञ्च क्वचिदित्यधिकम्, भाष्यानुक्तत्वादतः कैयटोक्तमेवाह। **न्यूनाधिकेति।** एकस्येत्यादि इष्टो, न न्यूनाधिकव्यक्तिकत्वं निमित्तप्रसङ्गात्। किन्तु फलभेदस्तदाह। **तत्तदिति।** तथा च सति प्रयोजने तथा नान्यत्र तदभावादिति

---

१. (र.प्र.पृ.सं. २३६) प्रथमो भागः।

तद्धिततद्राजप्रत्ययसंज्ञावच्च। लघ्वक्षरत्वमपि टिघुभादौ संज्ञालिङ्गं यथायथं बोध्यम्। इह त्वावृत्त्याऽभेदेन च वृद्धिशब्दः संज्ञेति स्थिते तद्बलेन श्रुतानुपूर्वीभङ्गादादैचां प्राथम्यमपि योजनीयम्। यद्वा, स्वेच्छया संज्ञाः क्रियन्ते इति पक्षं विहाय व्यवहाराय नियम इति पक्षे योज्यम्। आद्येऽपि कार्यकालपक्षाश्रयणेन वा समाधेयमिति दिक्।

एतेन ''आर्द्धधातुकं शेषः'' (पा०सू० ३-४-११४) ''कृदतिङ्'' (पा०सू०

क्वचिदित्युक्तिरिति भावः। सम्प्रसारण सर्वनामसंज्ञादावभावादाह। [१]**टिघुभादाविति।** कथं तर्हि वृद्धिशब्दस्य संज्ञात्वप्रतीतिरत आह। **इह त्विति।** लघ्वक्षरत्वस्यावच्छेदकस्तु आचार्याचारात् संज्ञासंज्ञ्यसन्देहसिद्धिरिति भाष्योक्तं पक्षमाह। **यद्वेति।** तत्र पक्षद्वयेऽपि क्रमेण प्रसिद्धिमाह। **स्वेच्छयेति।** अपूर्वाः संज्ञाः क्रियन्त इत्यर्थः। तदा हि सन्देह इति भावः। **इति पक्ष इति।** अत्र पक्षे, अस्मच्छास्त्रे वृद्धिपदेनादैचो बोद्धव्या इत्यर्थः। न ह्यत्र पक्षे सन्देहः इति भावः। **कार्यकालेति।** अत्र पक्षे आदैचो वृद्धिसंज्ञका भवन्ति, तदभिन्नास्ते च मृजेर्भवन्तीति वाक्यार्थः। न ह्यत्रादैच्पदे न विधानम्, येन तस्य संज्ञात्वसम्भवो ना, नाप्यन्यत्र तथापि न तत्र संज्ञाशास्त्रगतिः स्यादिति भावः। **दिगिति।** तदर्थस्तु यथोद्देशपक्षेऽपि एवंविधे संज्ञाशास्त्रे तत्राप्य ..... गमनात्। अत एव पक्षान्तरैरिति बहुवचनं वक्ष्यति। अत एव चाचार्याचारात्संज्ञासिद्धिरित्येतादिहैव तावदित्यादित्यादिनोक्तरीत्या मतभेदेन विवृतं भगवतेति।

३.१३ नारायणमतविमर्शः - प्रभायां रत्नप्रकाशविमर्शः

नारायणोक्तिं खण्डयति। **एतेनेति। आदिरन्त्येने**ति सहेता मध्यमोवर्णः संज्ञीति यैर्व्याख्यातं तन्मतेनेदम्। अत एव इग्यणसङ्गतिः। एतेनात्र यद्यपि न संज्ञाश्रितः, किन्त्वाक्षिप्तस्तथापि शब्दाध्याहारवादे तादृशशब्देन तथैवानुपूर्वीकल्पनमिति न दोषः। अर्थाध्याहारवादे तु [२]चिन्त्यस्त-

---

१. कपुस्तके 'टिघुभादाविति' प्रतीकग्रहणानन्तरं ''ननु पूर्वं न्यायान्तरैरित्युक्तम्। अत्र तु लक्ष्वक्षरत्वं टिघुभादौ लिङ्गमित्युक्तमिति मिथो विरोधोऽतो वक्ष्यमाणसङ्गत्यर्थे चोपसंहरति। **इहत्विति।** तु टिघुभादिवैलक्षण्ये। तत्र लघ्वक्षरत्वमपि, अत्र तु तन्नेति भावस्तदाह। **आवृत्त्येति।** अनेनाद्यौ पक्षावेव भाष्याभिमतावन्ये शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थमुक्ता इति। कृष्णाद्यसाङ्गत्यध्वननायाह। **भेदेनेति।** चो मिथः समुच्चये। तथा च पूर्वं साधारणोक्तिरिति न विरोध'' इति पाठः उपलभ्यते। खपुस्तकेऽयं पाठ '( )' इति चिह्नमध्ये स्थापितः। 'कथं तर्हि' इत्यारभ्य 'इति पक्षे' इति प्रतीकपर्यन्तपाठस्तु उपरि स्थापितः कपुस्तके नास्ति।

२. चिन्त्यमत्रानुपूर्वीकल्पनमिति खपाठः।

३-१-९३) ''अपृक्त एकाल्प्रत्ययः'' (पा०सू० १-२-४१) ''स्वं रूपं शब्दस्य'' (पा०सू० १-१-६८) ''अणुदित्'' (पा०सू० १-१-६९) ''तपरः'' (पा०सू० १-१-७०) ''आदिरन्त्येन'' (पा०सू० १-१-७१) ''येन विधिस्तदन्तस्य'' (पा०सू० १-१-७२) इत्यादावपि व्यभिचार उद्धृतः, तत्रापि विपरीतानुपूर्वीकल्पनात्। कल्पकत्वस्य च प्रागेवोक्तत्वात् पक्षान्तरैरपि समाधानाच्च। अत एव स्थानिवत्सूत्रे 'वत्करणङ्किमर्थम्' इत्याशङ्क्य ''स्थान्यादेशस्य संज्ञा मा विज्ञायि'' इति भाष्यमप्युपपन्नम्। यत्तु ''अपृक्त एकाल्'' (पा०सू० १-२-४१) इति परिभाषा, न तु संज्ञा इत्युक्तं, तद् वृद्ध्यादावपि सुवचम्। ''अपृक्तसंज्ञायां हल्ग्रहणं स्वादिलोपे हलो ग्रहणार्थम्'' इति वार्त्तिकस्य तद्भाष्यस्य च प्रतिकूलम्। तस्मादुक्तैव गतिः समीचीनेति दिक्।

न्मात्रानुपूर्वीकल्पनमितीदमयुक्तमित्यपास्तम्। आश्रयस्योक्तत्वात्, आद्यन्तेन तथाकल्पनेनापि दूषणसङ्गतेश्च। यत्तु संज्ञी नोपात्त इति सिद्धान्तपक्षे आनुपूर्व्या एवाश्रुतत्वात्तद्भङ्गाभावात् प्राथम्यस्य पूर्वोच्चारितत्वस्य च व्यभिचारो दुरुद्धरः। तस्य शब्दस्याक्षेपेऽपि न श्रोतत्वम्। श्रोत्राग्राह्यत्वात्, उच्चारणघटिताया आनुपूर्व्या अनुमितशब्देऽभावाच्च। प्राथम्यमात्रस्य न लिङ्गत्वं, दोषस्योक्तत्वाच्चेति **नारायणः।** तन्न। प्राथम्यस्य भाष्योक्तेः। पूर्वोच्चारितत्वस्य च उभयोल्लेखविषयत्वेन दोषात्। अत एव नानालक्षणोक्तिः सफला। एतेन पूर्वोच्चारितः संज्ञीति प्रायोवादस्तेना**पृक्त एकालि**त्यादौ च दोष इति [1]**शिवरामेन्द्रसरस्वत्युक्त**मपास्तम्। एतेनेत्यस्याद्यरीत्याऽर्थमाह। **तत्रापीत्यादि।** तेष्वपीत्यर्थः। कल्पकस्य च आवृत्यादेः। द्वितीयरीत्या तदर्थमाह। **पक्षान्तरैरपीति।** व्यवहारानियम इति पक्षादिभिरपीत्यर्थः। **अत एव** विपरीतानुपूर्वीकल्पनादेव। **भाष्यमप्युपेति।** समादधदित्यादिः। अत एवाप्युपपत्तिः। अपिः प्रागुक्तसूत्रजातसमुच्चायकः। तत्र व्यभिचारवारकावृत्त्ययूनकैयटोक्तिं खण्डयति। **यत्त्विति। परिभाषेति।** तदा हि यत्रापृक्तपदं तत्रैकालित्याद्युपतिष्ठत इत्यर्थात् प्राथम्यं युक्तमेवेति तद्भावः। **सुवचमिति।** यथाऽपृक्तशब्देनैकाकी कथ्यत इत्यनियमे प्रसक्ते तेन नियमः क्रियते, तथाऽत्रापि वर्धनगुणयोगादिकारादिष्वपि अतिप्रसङ्गे नियमसम्भवात्। पङ्कजादिवद्रूढ्यर्थमिह संज्ञाकल्पनं चेत्तत्रापि तत्तुल्यमिति भावः। **तद्भाष्यस्य चेति।** एक हल्प्रत्ययोऽपृक्तसंज्ञो भवतीत्यस्य चेत्यर्थः। न च तत्र संज्ञापदं परार्थ्यात्परिभाषापरम्। मानाभावात्। किञ्च परिभाषात्वे एकाल्पदं व्यर्थम्। अपृक्तपदादेव तत्र तदुपस्थितेः। अप्रत्ययनिवृत्यर्थमेव परिभाषाश्रयणात्। किञ्च तत्वेऽप्येकाल्प्रत्ययोद्देशेनापृक्तपदोद्देशस्थत्वविषयं पदपरार्थत्वं तवापि लक्षणाऽऽवश्यकत्वेन

---

१. शिवरामेन्द्रसरस्वती रत्नप्रकाशकारः (पृ.सं. २३६, F.I.P.)

ननु ''मृजेर्वृद्धिः'' (पा०सू० ७-२-११४) इत्यादावन्योन्याश्रयः, संज्ञया हि विधिर्विहितानां च संज्ञेति। न च मालादौ संज्ञाप्रवृत्तिसम्भवे सतीह भाविसंज्ञाविज्ञानं सम्भवति। तस्माद् वृद्धिशब्द एवादेशः स्यात्। अन्यत्र वृद्धि संज्ञाप्रवृत्तावपि

सामानाधिकरण्यान्वयार्थं तावत्पर्यन्तं लक्षणाया उचितत्वात्। पदत्रयाध्याहारे गौरवाच्च। एवञ्च तथैव पाठो युक्तः। बोधोपपत्तिस्तु प्राग्वत् [१]सममेव इत्यपि दूषणं बोध्यम्। वस्तुतस्तु एकशब्दस्य प्रथमार्थकत्वेन प्रथमं आनुपूर्वीव्यत्यासेन विलम्बेन बोधजनकशब्दोच्चारणं मङ्गलार्थमेवेति भाष्येणान्यत्रापि तथाकरणमुद्देश्यविधेयभावेनान्वये तादृशस्यैव साधुत्वमिति भ्रमवारणार्थमिति बोधितम्। नेह[२] ''प्रयोग नियम आरभ्यते, किं तर्हि संस्कृत्य संस्कृत्य पदान्युत्सृज्यन्ते, तेषां यथेष्टमभिसम्बन्धो भवति। तद्यथा। आहर पात्रं, पात्रमाहरेती''ति भाष्येणापि बोधितमिदम्। उद्देश्यविधेयभावव्यवस्थापकं च प्राप्तत्वमप्राप्तत्वं चेति प्रागुक्तमेव। अतो न कोऽपि दोष इति बोध्यम्। तदाह। **दिगिति।** एतेनाहर पात्रं पात्रमाहरेति वत् उद्देश्यविधेयभावस्थलेऽपि पौर्वापर्यनियमाभावस्य नेह प्रयोगनियम आरभ्यत इत्यादिना भगवतैवोक्तत्वाच्चिन्यमिदमपीति [३]**शिवरामेन्द्रसरस्वत्युक्त**मपास्तम्॥

३.१४ अन्योन्याश्रयपरिहाराधिकरणविचारः

तद्भावितग्रहणपक्षे संज्ञाविधेः अचारितार्थ्याद्भाविसंज्ञाविज्ञानेन तत्र निर्वाहेऽपि आदैज्मात्रस्य संज्ञेति सिद्धान्तपक्षे दोषमाह। **नन्विति।** एतेन तद्भावितपक्षे दोषमाह - सतो वृद्ध्यादिष्वितीति **नारायणोक्त**मपास्तम्। वृद्धिर्यस्येत्याद्यनुवादे दोषाभावात्। **मृजेरिति।** ननु संज्ञाविधानसामर्थ्याद्विधिषु भाविसंज्ञात्वविज्ञानान्नेतरेतराश्रयदोषोऽत्र पक्षे **इग्यण** इति वदित्याशङ्कां निरस्यति। **न चेति।** न हीत्यर्थः। मालादौ संज्ञाशास्त्रस्य चारितार्थ्याद्विधिषु संज्ञाविज्ञाने मानाभावात्, इग्यण इत्यादौ तु सामर्थ्यात् तत्कल्पनमिति भावः। तत्र तस्मिन् सति दोषमाह। **तस्मादिति।** तत्रैतदनुपस्थित्या तस्य संज्ञात्वाभावेनाशब्दसंज्ञेति निषेधाप्रवृत्तिरिति भावः। नन्वेवमपि मालादिस्थवृद्धिसंज्ञकाकार एव विधीयतामिति नोक्तदोषोऽत आह। **अन्यत्रेति।**

---

१. साम्यमेवेति ख।

२. 'नेह' इत्यतः पूर्वं केचित्तु' इत्यधिकम् खपाठे।

३. र.प्र.पृ.सं. २३६।

मालादिशब्दान्तर्गतस्याकारस्य तत उत्कृष्येह विधातुमशक्यत्वादिति।

अत्राहुः – 'मार्ष्टि' इत्यादौ सिद्धस्यैवाकारस्य मृज्युपदेशादसाधुत्वे प्रसक्ते साधुत्वं ''मृजेर्वृद्धिः'' इत्यादिना बोध्यते न त्वपूर्व आकारो भाव्यते, येनान्योन्याश्रयः स्यात्। उक्तं च वार्तिककृता - ''सतो वृद्ध्यादिषु निमित्तभावात्तदाश्रय इतरेतराश्रयत्वाद-प्रसिद्धिः। सिद्धं तु नित्यशब्दत्वात्'' इति। अथ लक्षणैकचक्षुष्कः कश्चिद्व्याकरणबलेनैव

मालादावित्यर्थः। **सत इति।** सतो - निष्पन्नस्य संज्ञाभावात् - संज्ञासम्बन्धात् तदाश्रये संज्ञाश्रये संज्ञया संज्ञिविधायके शास्त्रे मृजेर्वृद्धिरित्यादौ मृजे [१]वृद्ध्यादिपदेषूच्चारितेषु इतरेतराश्रयत्वाद-प्रसिद्धिः - वाक्यार्थाप्रसिद्धिरित्यर्थः। अविद्यमाने संज्ञासम्बन्धस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः। निमित्तभावादिति त्वपपाठः। भाष्यविरोधात्। अस्यार्थान्तरं **दण्डिकृष्णाद्युक्तमयुक्तमिति** स्पष्टं **छायायाम्।** यद्यस्य सूत्रस्य शाकटं [२]वहेत्यादाविव भाविसंज्ञाविज्ञानेन सिद्ध्यति, यथा च तत्रोत्पत्यनन्तरं गृहीतशक्तिकशाकटसादृश्याच्छाकटपदशक्तिग्रहः, तथा प्रकृतेऽपि। स्पष्टं चेद**मिग्यण** इति सूत्रभाष्ये। न च तत्र गत्यन्तराभावात्तदाश्रयणेऽपि प्रकृतेऽनुवादविषये मालादौ चारितार्थ्येन कथं तदाश्रयणमिति वाच्यम्। सिद्धान्तिनाऽऽदैज्मात्रग्रहणपक्षोपपत्त्यर्थमनुवाद इव विधावप्यस्योपस्थितेरवश्यं वाच्यतयैव तदुपस्थितिसामर्थ्येनात्रापि तदाश्रयणस्य सुवचत्वात्। अन्यथा तद्भावितग्रहणपक्षस्यैव सिद्ध्या आदैज्मात्रग्रहणमिति पक्षासङ्गतेः स्पष्टत्वात्। अयमे**वोद्योतस्याशयः**। एवञ्च न चेत्यादि प्रागुक्तं प्राचामनुरोधेनेति बोध्यम्। एतेन तथा **नारायणाद्युक्तमपास्तम्**। तथापि वास्तवमेवात्र परिहारमाह। **सिद्धं त्विति।** सिद्धमेतत्। कथम् ?। नित्यशब्दत्वात्। नित्याः शब्दाः नित्येषु शब्देषु सतामादैचां संज्ञा क्रियते, न संज्ञया आदैचो भाव्यन्ते। एवञ्चेति कर्मधारयः। प्रथमोपात्तस्यापि नित्यत्वस्य सामर्थ्याद्विधेयत्वम्। तत्रानुपूर्वीनियमाभावस्य प्रागुक्तत्वात्। एतेन नित्यशब्दत्वादिति बहुव्रीहिः, वैयाकरणानां नित्यशब्दवादित्वादिति, नित्यान् शब्दान् विषयीकृत्य व्याकरणस्य प्रवृत्तत्वादिति वाऽर्थ इति **नारायणो**क्तमपास्तम्। न चैवं शास्त्रं व्यर्थम्। धातुपाठे मृजावुपदिष्टे माष्टीत्यादीनां प्राप्तासाधुत्वबुद्धिनिवारणाफलकसाधुत्वान्वाख्यानार्थत्वादित्यर्थः। स्पष्टं चेदं **मञ्जूषायाम्।** एकदेशिनारायणानुरोधेनाह। **अथेति।** प्रयोगेषु इति विषयसप्तमी। तथा चान्योन्याश्रय एवेति

---

१. वृद्ध्यादिपदेष्वित्यनन्तरं उच्चारितेष्विति कपाठे नास्ति।

२. वयेत्यादौ इति ख।

'मार्ष्टि' इत्यादिप्रयोगेषु व्युत्पित्सेत, तथापि न क्षतिः, शालामालादावाकारे श्रुते आत्वसामान्यलक्षणप्रत्यासत्या 'मार्ष्टि' इत्यादिप्रयोगसमवायिनां सर्वेषामाकाराणां वृद्धिशब्दवाच्यताग्रहात्। सामान्यलक्षणानभ्युपगमपक्षे त्वात्वजातौ शक्तिग्रहात् शक्त्यनुभवपदार्थस्मरणवाक्यार्थबोधानां समानप्रकारकत्वेनैवातिप्रसङ्ग-भङ्गाभ्युपगमाद्वा। अन्यथा 'गेहे घटोऽस्ति' इति वाक्यादप्यपूर्वव्यक्तिर्न गृह्येतेति दिक्। अत एव 'नवेति विभाषा' (पा०सू० १-१-४४) इति सूत्रे भाष्यकारो वक्ष्यति – साधुत्वस्य विधेयत्वे ''विभाषा श्वेः'' (पा०सू० ६-१-३०) इत्यादिना तस्यैव विकल्पापत्तिः। तस्मात्सम्प्र-

---

भावः। **आकाराणामिति।** भूतवर्तमानभाविसकललक्ष्यविषयसकलाकाराणामात्वजात्यवच्छिन्नानामित्यर्थः। अन्यथा तवापि तत्तद्बुद्धावसन्निहितसकलाकारविषयकशक्तिग्रहसम्भवेनानुवादेऽपि दोषः स्यात्। एवञ्च न कस्यचिद्वैयर्थ्यं नान्योन्याश्रयदोषश्चेति भावः। **आत्वजाताविति।** अस्या नित्यत्वादेकत्वाच्च नान्योन्याश्रयः। विधिस्तु सामर्थ्यात् तदाश्रयस्य लक्षणयाऽऽक्षेपाद्वा। एतेन सामान्यस्य कथं विधेयत्वमित्यपास्तमिति भावः। तत्रै [1]..... पक्षे विशिष्य जात्यवच्छिन्ने शक्तिग्रहपक्षे आह। **शक्त्यनुभवेति।** शक्तिग्रहेत्यर्थः। **प्रकारत्वेनैवेति।** कार्यकारणभावाभ्युपगमेनेति शेषः। एवेन प्रमातृविशेष्यकत्वव्यवच्छेदः। **अतिप्रसङ्गेति।** अगृहीतशक्तिकस्यापि बोधे घटादिपदात्पटादिबोधापत्तिरूपेत्यर्थः। **अन्यथा** समानप्रकारत्वेन कार्यकारणभावाभ्युपगमे। तदा हि ततः सामान्यतो बोधः स्याद्विशिष्य रक्तपीतादि न स्यादिति भावः। वस्तुतस्तु अथेत्यादि चिन्त्यम्। लक्षणैकचक्षुष्कापेक्षया लक्ष्यैकचक्षुष्कस्य प्राथम्यात्। किञ्च जातिप्रकारकशक्तिग्रहस्य स्वाश्रयीभूतसकलव्यक्तिबोधकत्वेऽप्युनुत्पन्ने जात्याश्रयत्वसम्बन्धस्य वक्तुमशक्यतया भाविव्यक्तेर्जात्याश्रयत्वाभावेन तद्बोधासम्भवेन **मृजेर्वृद्धि**रित्यत्र तज्जन्यज्ञप्त्युत्पत्त्योः परस्पराश्रय इति भाष्यादिभावात्। अपि च **वृद्धिरादै**जित्यस्य विद्यमानेषु बुद्धिस्थेषु चरितार्थेन भाविनामुद्देश्यत्वासम्भवेन तत्र वृद्धिस्थेषु चरितार्थेन भाविनामुद्देश्यत्वासम्भवेन तत्र वृद्धिपदस्य शक्तिग्रहासम्भवादिति बोध्यम्[2]। तदाह। **दिगिति।**

निष्प्रमाणत्वादुक्तभाष्यविरोधान्नायं पक्ष एव नेति कस्यचिदुक्तिखण्डनं ध्वनयितुं स्वरूपव्याक्रियैव पराक्रियेति न्यायेनाह। **अत एवेति।** प्रक्रियादशायामुक्तपक्षत्वादेवेत्यर्थः। एतेन

---

१. अत्र ग्रन्थः त्रुटितः। तत्रैत्पक्षे इति पाठः स्यात्।

२. बोध्यमित्यनन्तरं कपाठे पत्रद्वयं गलितम्। अतः 'दिगिति' इत्यारभ्य **२८६ पत्रे 'शासनरूपार्थः'** इति पर्यन्तं कपाठे नास्ति। खपाठमनुसृत्य प्रदत्तम्।

सारणाद्येव विकल्प्यत इति। एषैव लडादिविधौ गतिः। न चैवं साध्वनुशासनत्वभङ्गः, साधुत्वविशिष्टस्यैव सर्वत्र लक्षणया विधानमिति कृन्मेजन्तसूत्रे विवरणकारादिभिरुक्तत्वात्, केवलविधानेऽपि 'यदिह परिनिष्ठितं, तत्साधु' इति श्रुतार्थापत्तिं प्रकल्प्य वाक्यात्साधुत्वसिद्धेश्च।

इह च प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः, ''मालादीनां च'' (पा०सू० ६-२-८८) इत्यादिलिङ्गात् 'ब्राह्मणा भोज्यन्याम्' इत्यादौ तथा दर्शनाच्च। यद्यपि 'गर्गाः शतं

लक्षणैकचक्षुष्कः स्वमते सम्मतिमाह अत एवेतीत्यपास्तम्। स एवास्यावश्यकतामाह। **एषैवेति।** अन्यथा लडादिमात्रघटितप्रयोगापत्तिरिति भावः। तदनुपपत्यभावात् कथं लक्षणाऽत आह। **केवलेति। श्रुतार्थापत्तीति।** श्रुतार्थापत्तेः प्रमाणकल्पकत्वोपगमादिति भावः। यद्यप्येवमयं पक्ष उपपादितस्तथापि प्रक्रियायां न सिद्धान्त इति स एव निर्दुष्टः प्रबलो युक्तश्चेति स्पष्टमन्यत्रेति तत एव बोध्यम्।

३.१५ समुदितसंज्ञानिराकरणविचारः

अथ प्रत्येकं वृद्धिगुणसंज्ञे भवत इति भाष्यार्थमाह। **इह चेत्यादिना।** चो वाक्यालङ्कारे उत्तरसूत्रसमुच्चायको वा। अन्यथा द्वन्द्वनिर्देशात्समुदायस्यैव सा स्यादिति भावः। यत्तु अन्यार्थकस्मृत्युपारूढनानापदजनितैकस्मृतिविषययोरादैचोः तन्त्रेण संज्ञासम्बन्धाय संभूयोपस्थितेः सत्वेन समुदितः स्यात्। सा तु प्रत्येकम्। न च समुदाये वाक्यपरिसमाप्तावेकपदोपस्थितत्वं तन्त्रम्। द्वन्द्वोपस्थितस्यापि साहित्यस्योद्देश्यविशेषणतयाऽविवक्षितत्वेन प्रत्येकमेवोपस्थितिसम्भवादिति **हरदत्तादयः**। तन्न। द्वन्द्वे साहित्यस्य विशेष्यत्वेन अविवक्षायाः सम्भवात्। यत्तु प्रत्याहारेण अन्योन्यसापेक्षप्रतीतेऽपि नित्य [१]..... परिसमाप्तिश्च। वाक्यस्य क्रियाफलस्य वाक्योपात्तेषु प्रत्येकमेककस्मिन् पृथक् पृथक् प्रवृत्तिलिङ्गादिति **प्रस्थेऽवृद्धमिति** निषेधबाधनार्थं हि तत्सूत्रम्। समुदाये वृद्धिसंज्ञापरियोगे तु मालादीनामबहुत्वात्पूर्वेणैव स्वरसिद्धौ किं तेन। न च समुदाये साम्प्रतिकनामधेयरूपमालादीनां आद्युदात्तार्थं तत्, तस्य **वा नामधेयस्ये**ति वृद्धत्वादिति वाच्यम्। अभिव्यक्तेति न्यायेन तत्राप्रवृत्तेरिति भावः। [२]तदुक्तम् –

---

१. अत्र ग्रन्थः त्रुटितः।

२. हरिणेति शेषः। वाक्यकाण्डे (वा.प.पूं.सं. ४४४, श्लो.सं. ३७७ द्वितीयभागः)

दण्ड्यन्ताम्' इत्यादौ समुदायेऽपि वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते गुणकर्मभूतानामपादानस्थानापन्नानां गर्गाणामनुरोधेनेप्सिततमकर्मतया प्रधानभूतस्य शतस्यावृत्त्ययोगात्, तथापीह शास्त्रे यत्नं विना समुदाये शास्त्रं न समाप्यते। अत एव ''उभे अभ्यस्तं सह'' इति

लक्ष्यस्य लोकसिद्धत्वाच्छास्त्रे लिङ्गस्य दर्शनात्।
अर्थे चादैक्षु भेदेन वृद्धिसंज्ञा समाप्यत ॥ इति ॥

न ज्ञापकादेव, किन्तु लोकयुक्तितोऽपि प्रत्येकं सेत्याह। **ब्राह्मणादिति।** [1]तदुक्तम्

संघैकशेषद्वन्द्वेषु केचित्सामर्थ्यलक्षणम्।
प्रत्याश्रयमवस्थानं क्रियाणां प्रतिजानते ॥

भोजनं फलरूपाभ्यमेकैकस्मिन् समाप्यते।
अन्यथा हि व्यवस्थाने न तदर्थः प्रकल्पते ॥

अन्नादनादिरूपां च सर्वे तृप्तिफलां भुजिम्।
प्रत्येकं प्रतिपाद्यन्ते न तु नाट्य प्रक्रियामिव ॥

दृश्यादिस्तु क्रियैकापि तथाभूतेषु कर्मसु।
आवृत्तिमन्तरेणापि समुदायाश्रया भवेदिति ॥

दृश्यन्ते इति। तथा च लोकेषु क्रियामात्रानुसरणैः लोके द्वैविध्यदर्शनेन शास्त्रेऽप्यनिश्चयः स्यादिति भावः। गुणकर्मभूतत्वोपपादकं विशेषणं। **अपादानेति।** तथा च दुह्यादिषु ..... स्तिपाद्य इति भावः इति केचित्। वस्तुतस्तु उद्देश्यरूपमार्थं प्राधान्यं शतस्येनुद्देश्यत्वे न गर्गाणां गुणकर्मदण्डेश्च स्वसम्प्रदानकस्य दानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः शासनरूपार्थः।

शासनं नियन्त्रणम्। एवञ्च ण्यन्त इति कर्तुरित्युभयोः कर्मत्वम्। कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे धात्वर्थप्रधानव्यापारविशेषणफलाश्रयत्वेन गर्गाणां शाब्दं प्राधान्यमिति तत्रैव प्रधानकर्मणि लकारः। **प्रधानकर्मण्याख्येये** इत्युक्तेः। एतेन दुहादिष्वस्याप्रामाणिकः पाठः। अपादानस्थानापन्नानामित्यनेनाप्यनुद्देश्यत्वमात्रं, इप्सिततमेत्यनेन चोद्देश्यत्वमभिमतमिति बोध्यम्। ननु गुणभेदेन प्रधानभेदाभावेऽपि गर्गाणां गुणत्वं स्यात्। शतस्य च प्राधान्यमित्येवं कुतः दण्डेर्नि ग्रहार्थत्वादिति

---

१. वाक्यपदीये वाक्यकाण्डे (वा.प.पूं.सं. ३७१, श्लो.सं. ३७१, ३७२, ३७३) द्वितीयभागः।

सहग्रहणं वार्त्तिककृद्वक्ष्यति। भाष्यकारस्तूभेग्रहणमेवैतदर्थमिति वक्ष्यति। अन्यथा ''एकाचो द्वे'' (पा०सू० ६-१-१) इत्यनुवृत्त्या सिद्धेः किमुभेग्रहणेन ? संयोगसंज्ञायां समाससंज्ञायां च महासंज्ञाकरणमेवान्वर्थताविज्ञानार्थमिति यत्नः। अत एव ''सह सुपा'' (पा०सू० २-१-४) इति सहग्रहणं योगविभागेन तिङन्तादिसमासविधानार्थमिति स्थापयिष्यते।

चेत् शृणु। यदि शारीराभिहननलक्षणो दण्डोऽभिमतो भवेत्तदा दण्डस्य दण्डसंस्कारार्थत्वात्प्रति गर्गं भोजनादिवदावृत्तिः स्यात्। स एव न। किन्तु हिरण्यदानरूपः। अर्थिनश्चेत्यादिवाक्यशेषात्। तस्य च राजानो हिरण्येन तद्दानेन हेतुना, फलमिह हेतुः, अर्थिनः इच्छावन्तः सप्रयोजना वा भवन्ति न तु तद्धनेन। अत एव न प्रत्येकं दण्डयन्ति शतं शतं न गृह्णान्ति। गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेर्न्याय्यत्वादित्यर्थः। यत्नं विना तत्र शास्त्रसमाप्तौ लिङ्गं ध्वनयन्नाह। **अत एवेति। सहेतीति।** वक्तव्यमितीति शेषः। **भाष्येति।** तदेकदेशीत्यर्थः। ननु संज्ञिनिर्देशार्थं तदावश्यकमत आह। **अन्यथेति।** तस्यैतदर्थकत्वाभाव इत्यर्थः। **इत्यनुवृत्त्येति।** इत्यतो द्वे इत्यनुवृत्यैवेत्यर्थः। सिद्धेः सिद्धत्वात्। सप्तम्यन्तपाठे सतीति शेषः। वस्तुतस्तु उभेग्रहणं स्पष्टार्थं, न तु सहार्थकम्। अशब्दार्थत्वात् इति। शब्दाधिक्यादर्थाधिक्यस्य बहुशो भाष्यकृताऽप्यभिहितत्वाच्च। लक्षणानुसारेण तु तत्र गर्गदण्डन्यायाश्रयणमिति बोध्यम्। ननु संयोगसंज्ञायाः संयुज्यन्ते वर्णा यत्रेत्यन्वर्थत्वेन प्रत्येकमप्रवृत्तिरिति दुर्वचम्। पटः पटो संयुज्यते यत्रेत्यादौ संयुज्यमानपदार्थान्यस्यैवान्यपदार्थतया प्रतीतेः व्युत्पन्नत्वेन तदन्यतद्घटितपदवाक्यरूपसमुदायस्य संज्ञापत्तावनिष्टापत्तेः। महासंज्ञा तु प्राचामनुरोधादेव। लक्ष्यानुसारात्सम्भवति विशेषणत्वे उपलक्षणत्वस्यान्याय्यत्वेनानन्तरा इति विशेषणाच्च गर्गदण्डन्यायाश्रयणं तत्रात आह। **समासेति। अत एव** समस्यते सम्बद्ध्यतेऽस्मिन् समुदाय इत्यन्वर्थत्वाङ्गीकारेण सहभूतयोरेव समाससंज्ञायाः सिद्धत्वादेव षेति इत्यत्र आदिना धात्वादिपरिग्रहः। अत एवात्र भाष्ये अन्तरेण सहग्रहणमित्युक्तं, न त्वन्तरेणापि सहग्रहणमिति। एतेन गुणप्रधानभावपुरस्कारेणैव वाक्यसमाप्त्यसमाप्त्योः सह सुपेति सह ग्रहणं कुर्वता सूत्रकृता बोधितत्वेन तदावश्यकत्वेन **कुगतीत्यत्र** वार्तिकानां सत्वेन च चिन्त्यमिदमिति [१]**सरस्वत्युक्तमपास्तम्**। दोषाणां **छायायां** प्रतिपादितत्वादिति दिक्॥

---

१. र.प्र.पृ.सं. २४२

इह तपरकरणमैजर्थमीदूदेदितिवदुच्चारणार्थमसन्देहार्थं चेति प्रपञ्चितम् ''एओङ्'' ''ऐऔच्'' (मा०सू० ३।४।) इति सूत्रयोः। यत्त्विहोक्तं वार्त्तिककृता – ''आकारस्य तपरकरणं सवर्णार्थम्'' इति, तत्तु 'भेदका गुणाः' तपरसूत्रं चाननि विध्यर्थम्' इत्यभिप्रेत्य। भाष्ये त्वभेदका गुणा इति स्थितम्। गुणा उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिका नान्तरीयकतयोच्चार्यमाणा अपि यत्नं विना न विवक्ष्यन्ते इत्यर्थः। ''अनङुदात्तः'' (पा०सू०ए० ७-१-७५) ''अङुदात्तः'' (पा०सू०ए० ६-४-७१) इत्यादावुदात्तग्रहणं चेह ज्ञापकम्। अन्यथा ह्युदात्तमेवोच्चारयेल्लाघवात्।

३.१६ गुणाभेदकत्वनिरूपणम्

अथ किमर्थमिति भाष्यार्थमाह। **इहेति। ऐजर्थमिति।** देवैश्वर्यमित्यादौ त्रिमात्रादिव्यावृत्तय इति भावः। ननु शुद्धे जश्त्वार्थे पूर्वेण शेषशेषिभावाभावात्तत्वस्यापदत्वेन जश्त्वं न स्यादत आह। **इदूदेदिति।** विनिगमनाविरहादाह। **असन्देहार्थं चेतीति।** सन्देहनिवृत्यर्थतया बोधनार्थमित्यर्थः। उच्चारणार्थत्वासन्देहार्थत्वयोर्विकल्पः। चस्त्वेजर्थत्वसमुच्चायकः। चशून्यपाठे वा चार्थे तयोर्विकल्प-स्त्वार्थिक इति बोध्यम्। एवञ्च न प्रागुक्तदोष इति भावः। इहैव कण्ठतो भाष्यकृता उक्तत्वादाह। **प्रपञ्चितमिति।** विस्तरस्तत्रेति भावः। **तपरेति।** तपरस्य करणमिति गुरुकुलवत्समासः। करणमुच्चारणम्। यद्वा तपरेति भावपरम्। **सवर्णार्थमिति**। सवर्णग्रहणायेत्यर्थः। एतेन सवर्णाः प्राप्ताण्त्वेनार्थः प्रयोजनमस्येत्यर्थः इति। यद्वा उक्तसवर्णशब्दस्य लक्षणया तद्ग्रहणपरस्यार्थशब्देन बहुव्रीहिरिति [1]**सरस्वत्युक्तमपास्तम्**। **भेदका इति।** उपात्तविजातीयव्यावर्तका इत्यर्थः। अत्र पक्षे यद्गुणकस्यैव सूत्रे उच्चारणं तद्गुणकस्यैव संज्ञाप्रसङ्गे गुणान्तरयुक्तानामपि संज्ञाप्रवृत्त्यर्थं तपरत्वमिति भावः। इदं च तपरसूत्रस्य नियामकत्वे न सङ्गच्छतेऽत आह। **तपरेति। स्थितमिति।** उक्तफल-खण्डनायैवेति भावः। अत एवाभिप्रेत्येत्युक्तम्। अभेदका गुणा इत्यस्यार्थान्तरभ्रमनिरासायार्थ-माह। **गुणा इति। नान्तरीयकतयेति।** अविनाभूततयेत्यर्थः। आवश्यकतयेति यावत्। गुणरहितस्योच्चारणासम्भवादिति भावः। त्रैस्वर्येण सूत्रपाठ इति सिद्धान्तपक्षेणेदम्। यत्नं स्वशब्देनोपादानरूपं। **न विवक्ष्यन्ते** उपात्तविजातीयाव्यावर्तका न भवन्ति। विधेयाण्भिन्नविषय इति शेषः। तत्रैतत्कृतस्याप्यतिप्रसङ्गस्याप्रत्यय इति निषेधात्। अतस्तथैव ज्ञापकमाह। **अनङुदात्त इति।**

---

१. र.प्र.पृ.सं. २४६।

ननु यद्यभेदका गुणास्तर्हि यद्वक्ष्यति भाष्यकारः - ''हन्त्यादेशस्य वधेः स्थानिवद्भावादनुदात्तत्वादिट्प्रतिषेधे प्राप्ते तद्धारणाय वध्यादेशे उदात्तनिपातनं करिष्यते। तथाच ''एकाच उपदेशे'' (पा०सू० ७-२-१०) इति सूत्रे एकाज्ग्रहणं न कर्त्तव्यम्'' इति, तदेतद्विरुध्येत, अविवक्षाप्रसङ्गात्। अथोच्येत - तत्रापि ''स्थानेऽन्तरतमः'' (पा०सू० १-१-५०) इति वचनादादेशस्य यः स्वरः प्राप्तस्तस्मिन्नुच्चारयितव्ये उदात्तोच्चारणं यत्नेन विवक्षार्थं ज्ञायते इति। एवमपि यद्वक्ष्यति षष्ठे ''चतसर्याद्युदात्तनिपातनं करिष्यते स निपातनस्वरः ''चतुरः शसि'' (पा०सू० ६-१-१६७) इत्यस्य वाधको भविष्यति'' इति तद्विरुध्यते। चतुश्शब्दो ह्यव्युत्पत्तिपक्षे ''व्रः संख्यायाः'' (फि०सू० २८) इति फिट्सूत्रेणाद्युदात्तः। ''चतेरुरन्'' (उ०सू० ७४७) इति व्युत्पादनेऽपि नित्स्वरेणाद्युदात्त एव। तत्स्थानिकस्य चतसुशब्दस्यापि स्थानिस्वरेणाद्युदात्तस्योच्चारणोपपत्तौ

३.१७ गुणाभेदकत्वे रत्नप्रकाशोक्ताक्षेपानुवादः

यत्तु ज्ञापकेनैकश्रुत्याऽष्टाध्यायीपाठ एव ज्ञाप्यते, नोक्तार्थः। **स्थानिवत्सूत्रत्रिचतुरो**रिति-सूत्रभाष्यविरोधापत्तेः। ज्ञापकपरप्रकृतभाष्यविरोधापत्तेश्चेति चिन्त्यमिदमिति [1]**रत्नो**क्तम्। तत्खण्डयति। **नन्वित्यादिना। वक्ष्यतीति।** स्थानिवत्सूत्र इति शेषः। **प्राप्त इति।** आवधिष्टेत्यादाविति भावः। **करिष्यत इति।** तथा च तेनानुदात्तत्वस्य तथाप्राप्तस्य बाधात् प्रतिषेधाप्राप्ताविट्-सिद्धिरिति भावः। तथा सत्याह। **तथा चेति। एतत्** एतेन सह। अव्ययमिदम्। **अविवक्षेति।** तत्रापीत्यादि। तदुदाहारिकां कैयटोक्तिमाह। **अथोच्येतेति। यः स्वरः प्राप्त इति।** हन्तेरनुदात्तत्वादनुदात्त इत्यर्थः। **यत्नेन** तदुपपन्नेन। **विवक्षार्थमिति।** एवञ्चोदात्तोच्चारणरूपयत्नसत्वाद्धध्यादेशे उदात्तत्वविवक्षायामनुदात्तत्वप्रयुक्तेण्निषेधाप्रवृत्त्या तत्रेडसिध्या नैकाज्ग्रहणं तत्र कार्यमित्यविरोध इति भावः। **एवमपि** उक्तार्थे तु वैपरीत्या चोक्तदोषाभावेऽपि। यद्वक्ष्यति भाष्यकार इति शेषः। षष्ठे 'चतुरः शसि' (पा०सू० ६-१-१६७) इत्यत्र चतुरस्रेरिति सूत्रेऽपि बोध्यम्। **चतुर इति।** चतुरोऽन्त उदात्तः शसि पर इति सूत्रार्थः। चतस्रः पश्येति भाष्यकृत उदाहरणम्। विरोधे मानमाह। **चतुरित्याद्ययोगादित्यन्तेन।** हिश्चार्थे। **अव्युत्पत्तीति।** पाणिन्यादिसम्मतसिद्धान्तपक्ष इत्यर्थः। शाकटायनमतमाह। **चतेरिति।** अपिरनास्थायाम्। उक्तहेतोस्तत्समुच्चये वा। **नित्स्वरेण** ञ्नित्यादिर्नित्य (पा०.सू० ६-१-१९७) मित्यनेन। एवेत्यग्रे इतीति शेषः। **आद्युदात्तस्योच्चार-**

---

१. र.प्र.पृ.सं. २४७।

''चतुरः शसि'' (पा०सू० ६-१-१६७) इत्येतद्बाधकत्वायोगात्। अपि च अस्थ्यादिनामप्याद्युदात्तत्वादन्तादेशस्यानङोऽपि स्थान्यनुरूपेऽनुदात्ते एवोच्चारणीये उदात्तोच्चारणं विवक्षार्थं भविष्यतीत्युदात्तग्रहणं निष्फलमेव, प्रत्युत क्रियमाणं तद्यत्नाधिक्येऽप्यविवक्षां ज्ञापयेत्। यदप्येकश्रुत्या सूत्रपाठात्क्वचिदुदात्तोच्चारणं विवक्षार्थमिति, तदपि चिन्त्यम्, एवं सत्यनङोऽप्युदात्तोच्चारणेनैव सिद्धावुदात्तग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः उक्तज्ञापनासम्भवाच्च। तथा हि, किं ज्ञाप्यम् – स्वशब्देनानुपात्तो गुणो न विवक्ष्यते इति अहोस्विदसति यत्नविशेषे न विवक्ष्यते इति ? आद्ये निपातनस्वरो न विवक्ष्येत। अन्त्ये तूदात्तोच्चारण एव विवक्षाहेतौ यत्नविशेषे स्थिते कथं ज्ञापकोत्थानं, मूलशैथिल्यात्। तस्माद् गुणानामभेदकत्वप्रतिपादकमत्रत्यं भाष्यमुत्तरग्रन्थविरुद्धमेवेति चेत् ?

उच्यते, ''विभाषा छन्दसि'' (पा०सू० १-२-३६) इति वैकल्पिपकमैक-

णोपपत्ताविति। तस्यैव यथाप्राप्तस्योच्चारणेनाद्युदात्तनिपातनेनोपपत्तावित्यर्थः। **यत्नाभावेन** निपातनस्वरस्य विवक्षाया अभावेनेति शेषः। एवं भाष्याद्युक्तदोषे स्थितेऽपि **प्रवर्त्तको**क्तदोषमाह। **अपि चेति।** आद्युदात्तत्वात् नापि **द्व्यचश्चेत्यनेन। अन्तादेशस्यानङोऽपीति।** अन्तस्यानुदात्तस्य लः स्थाने जायमानादेशस्यानङोऽपीत्यर्थः। एतेन सप्तमीतत्पुरुष इत्यपास्तम्। अनुदात्ततैवोच्यत इतीति शेषः। उदात्तोच्चारणं तद्विलक्षणत्वेनायमेव यत्नः। **निष्फलमेवेति।** एवञ्च ज्ञापितेऽपि चारितार्थ्याभावात् ज्ञापकत्वासम्भवेन तत्परभाष्यासङ्गतिरिति भावः। न केवलमयमेव दोषः, किन्तु वैपरीत्यापत्तिरपीत्याह। **प्रत्युतेति।** इदं चिन्त्यम्। परमास्थिशब्दादावन्तोदात्त उदात्तगुणकस्य स्थानिन स्थानेप्यनङो जायमानत्वेनोक्तरीतेर्दुर्वचत्वेन विवक्षायां मानाभाव इति भाष्याशयात्। एवं विरोधात् प्रकृतसूत्रस्थभाष्यं संदूष्य तत्समर्थकं कैयटाद्युक्तिं दूषयति। **यदप्येकेति। सूत्रेति।** सर्वेत्यादिः। **क्वचित्** चतसर्यादौ। **नारायणो**क्तिमाह। **एवं सत्येत्यादि।** तद्वैयर्थ्ये इष्टापत्तावाह। **उक्तेति। आद्य इति।** स्वरशब्देनानुपात्तत्वादिति भावः। **मूलशैथिल्यादिति।** ज्ञापितेऽप्य-चारितार्थ्यादिति भावः। इदमपि प्राग्वत् चिन्त्यमिति द्वितीयपक्षो भाष्याभिमत इति न प्रकृतसूत्रभाष्यविरोध इत्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यति इति बोध्यम्। अतस्तथैव पूर्वपक्षमुपसंहरति। **तस्मादिति।**॥

३.१८ अत्र प्रवर्त्तकोपाध्यायसमाधानम्

[१]**प्रवर्तको**क्तिमाह। **उच्यत इत्यादिना।** अच्छन्दसीति छेदः। छन्दोवत्सूत्राणीतीत्यङ्गीकारो

---

१. प्रवर्तकोपाध्यायः महाभाष्यप्रदीपप्रकाशकारः।(म.भा.प्र.प्रका.पूं.सं. ५९) F.I.P.

श्रुत्यमङ्गीकृत्य ''पक्षान्तरैरपि परिहारा भवन्ति'' इति न्यायेन तत्र तत्राद्युदात्तनिपातनं करिष्यते इत्युक्तम्, इह तु त्रैस्वर्येण सूत्राणां पाठमाश्रित्य स्वरूपेणोपात्तस्य गुणस्य नान्तरीयकत्वेनाविवक्षितत्वसम्भवा-दुदात्तग्रहणं ज्ञापकमित्युक्तम्, अतो न विरोधः। यद्वा ''अणुदित्सवर्णस्य'' (पा०सू० १-१-६७) इत्यत्राज्ग्रहणेनैव सिद्धे गुणभिन्नानां यवलानां संग्रहाय क्रियमाणमण्ग्रहणं गुणानां भेदकतामपि ज्ञापयति। भेगकाभेद-कत्वपक्षयोश्च जातिव्यक्तिपक्षयोरिव लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थेत्युक्तं हल्सूत्रे। तेन भेदकत्वपक्षाश्रयणेन ''आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते'' इत्यादि भाष्यं बोध्यम्। अत एव चेदमस्त्यदाद्यत्वे ''अष्टन आविभक्तौ'' (पा०सू० ७-२-८४) इत्यादौ चानुनासिको न प्रवर्त्तते। नन्वण्ग्रहणं ''हलो यमाम्'' (पा०सू० ८-४-६४) इति लोपेऽन्यतरस्यांग्रह-णानुवृत्तिज्ञापनार्थमित्युक्तमिति चेत् ? न, उभयज्ञापकत्वेऽप्यविरोधात्। न ह्येकेनैकमेव ज्ञाप्यमिति नियमः, यावता विनानुपपत्तिस्तस्य सर्वस्य ज्ञाप्यत्वात्। अत एवाऽऽत्व-विकल्पः कृतात्वस्य षट्संज्ञा चेत्युभयमपि ''अष्टनो दीर्घात्'' (पा०सू० ६-१-१७२) इति दीर्घग्रहणेन ज्ञापयिष्यते। अत एव च ''संहितायाम्'' (पा०सू० ६-१-७२)

वा। **इत्युक्तमिति।** भाष्यकारेणेति शेषः। एवमग्रेऽपि। **इह त्विति।** इत्युक्तमित्यत्रान्वयः। त्रैस्वर्येण सर्वत्र पाठेऽपिः। **कृष्णोक्तं** पक्षान्तरमाह। **यद्वेति।** यद्वा तथा सति। **नागुणेति।** गुणैर्भिन्नानामित्यर्थः। परं त्विदं विधेयाविषय एव नान्यत्र, भाष्यविरोधात्। तस्य प्रत्याख्यानाच्च। एवञ्चात्र द्वितीयं समाधानं चिन्त्यम्। प्रथमसमाधिरप्ययुक्त इत्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यति। नन्वेवमपि विनिगमकाभावाद्दोष एवात आह। **भेदकाभेदकत्वेति।** द्वन्द्वोत्तरस्त्वप्रत्ययोऽद्भूतावयव-भेदजातिसमूहैव। वर्तिपदार्थस्येव तन्निष्ठधर्मस्यापि तत्र प्रकारत्वात्। अत एव द्विवचनम्। क्वचिच्छून्यः पाठः। स एव युक्तः। **बोध्यमिति।** अत्रत्यभाष्यस्य गतिरुक्तैवाभेदपक्षेणेति भावः। अस्यावश्यकतामाह। **अत एव चेति।** विधेयाण्भिन्नविषये अभेदकत्वस्य तेन ज्ञापितत्वेऽप्य-प्रत्ययनिषेधेन जातिपक्षाणुदित्सूत्रयोरिव तस्याप्यप्रवृत्तेर्विधेयाणंशे एवाण्ग्रहणेन भेदकत्वस्य ज्ञापनाच्चेत्यर्थः। अन्यत्रादोषादाह। **इदम इति।** आदिना **विड्वनोरनुने**त्यादिपरिग्रहः। **इति लोप इति।** यरो लोपविधायकेत्यर्थः। **नुवृत्तीति। झयो ह** इत्यत इति भावः। अविरोधे हेतुमाह। **न ह्येकेनैकमिति।** ज्ञाप्यत इत्यस्येत्युक्तमिति शेषः। अइउण्सूत्र इति भावः।

इत्यधिकरणे संहिताया अनित्यत्वं कालव्यवायेऽप्यानङादिप्रवृत्तिश्चेत्युभयं ज्ञाप्यते इति दिक्।

३.१९ प्रभायां कैयट - प्रवर्त्तक - रत्नप्रकाशविमर्शः

अत्रेदं बोध्यम्। नान्तरीयकत्वादुच्चार्यमाणो गुणोऽसति यत्नविशेषे न विवक्षित इति गुणा अभेदका इत्यस्यार्थः। स च यत्नविशेषत्वशब्देनोपादानरूपोऽन्यो वा। इदमेव चाश्रीयमाणत्वमित्याश्रीयमाणो गुणो भेदको भवतीत्युत्तरभाष्यसङ्गतिः। एवं निपातनं नामान्वादेशे प्रयोगे प्राप्तेऽन्यादृशप्रयोगकरणं, तद्रूपाद्यत्नात् तत्र तत्रोदात्तादिविवक्षिततद्भाष्यसङ्गतिः कथमिति चेत् शृणु। तत्र स्थानिवत्सूत्रस्थभाष्यविरोधोद्धारप्रकारस्तावदुक्त एव। **तिसृचतृसृ** इत्यत्र यद्यपि शुद्धचतसृशब्दःस्थानिस्वरेणाद्युदात्तस्तथापि द्वन्द्वे कृते तत्प्रयुक्तेऽन्तोदात्ते उच्चारणीये तत्राद्युदात्तोच्चारणं विवक्षार्थं इति नैकश्रुत्यादिरूपप्रवर्तकाद्युक्तदोषस्तूद्भृत एव। सम्पूर्णाष्टाध्यायी आचार्येणैकश्रुत्या पठितेत्यत्र तु न मानम्। क्वचित्कस्यचित्पदस्यैकश्रुत्या पाठः, यथा 'दाण्डिनायनादिसूत्रे' - ऐक्ष्वाकेत्यस्येति। एतावदेव भाष्याल्लभ्यते। एवञ्चैकश्रुत्या सूत्रपाठमादृत्य **कैयटप्रवर्तका**द्युक्तमत्र पूर्वमुक्तसमाधानं चिन्त्यमेवेति बोध्यम्। एतेनाष्टाध्यायी प्रायेणैकश्रुत्या पठितेति गुणा अभेदका इत्येव न्याय्यमित्यस्याशयः। तदज्ञानेन कुत एतदिति शङ्काज्ञापके-नैकश्रुतिपाठो ज्ञाप्यत इत्युत्तरमित्येवं भाष्यं संयोज्यम्। यदप्येकेत्यादिवैयर्थ्यापत्तेरित्यन्तमूलमनूद्य ततन्न उदात्तोच्चारणादेव सिद्धे तदपहायाद्योदात्तशब्दमुच्चारयता पाणिनिना एकश्रुतिपाठस्या-ष्टाध्याय्यां ज्ञापितत्वेन तत्रोदात्तग्रहणानर्थक्यापादनस्य गुणत्वात्। यदि भेदका गुणास्तर्हि उदात्तमेवोच्चारयेदिति वदता भाष्यकृतैव तदानर्थक्यस्योक्तत्वेन तदनवबोधाच्चेति उक्तम्। यत्नेन पुनश्चोक्तेत्यादिशैथिल्यादित्यन्तमनूद्य तन्न ज्ञाप्यस्य वस्तुतोऽन्यस्यैवोक्तत्वादित्युक्तम्। पुनश्चोच्यत इत्यादिना विरोध इत्यन्तमनूद्य तन्ना एकश्रुतिपाठपक्ष एवोदात्तग्रहणस्य 'न्यायसिद्धे लिङ्गदर्शन' मिति न्यायेन तत्पाठज्ञापनसम्भवात्, पक्षान्तरे ज्ञापनासम्भवस्य स्वयमेवोक्तत्वाच्चेत्युक्तम्। पुनश्च यद्वेत्यादि न्याये बोध्यमित्यन्तमनूद्य तन्न उदात्तादिगुणानां भेदकत्वस्य लोकसिद्धताया भाष्यकृतैवोक्तत्वेन तत्र ज्ञापकपर्यन्तानुधावनस्य विफलत्वात्, अष्टाध्याय्यास्त्रैस्वर्येणैव पाठ इति पक्षमाश्रित्य तस्य कौस्तुभस्य प्रवृत्तत्वेनोदात्तग्रहणं ज्ञापकमिति भाष्येण सह विरोधाच्च, भेदकत्वाभेदकत्वयोर्हि लक्ष्यानुरोधेनैव व्यवस्था ज्ञापकमिति भाष्येण सह विरोधाच्च, भेदकत्वाभेदकत्वयोर्हि लक्ष्यानुरोधेनैव व्यवस्थासिद्धौ तत्रोदात्तग्रहणमतदर्थकमेव सर्वथा भवतीत्युक्तं

एवञ्चाकारस्य तपरकरणं सवर्णार्थमितीहत्यं वार्तिकमपि भेदकत्वपक्षेण साध्वेव। भाष्ये तु पक्षान्तराभिप्रायेण ऐजर्थत्वमुक्तम्, तदपि तथोद्देशपक्षे बोध्यम्, आदैचां संज्ञाविधावनुवाद्यत्वेन सवर्णग्राहकत्वप्रसक्तेः। कार्यकालपक्षे तु विधिवाक्येनैव वृद्धिसंज्ञा, विशिष्टानामादैचां भाव्यमानतया सवर्णग्रहणं न प्राप्नोत्येव। यथा च

यत् सर्वमपास्तम्। अष्टाध्याय्या एकश्रुत्या पाठेत्यत्र मानाभावात्। ज्ञाप्यस्वरूपस्यान्यादृशस्यो[1]क्तत्वाच्च। तदुक्तज्ञापने 'यदि तर्हि अभेदका गुणा अनुदात्तादे'रित्यादिभाष्यासङ्गत्यपत्तेश्च। अत एवोदात्तोच्चारणादेवेति दोषासङ्गतिश्च तदानर्थक्ये ज्ञापकत्वभङ्गपत्त्या गुणत्वस्य दुर्वचत्वाच्च। अत एव यदि भेदका इत्यादेस्तत्सार्थक्योपपादकत्वाच्च, अत एव ज्ञाप्यस्य वस्तुनोऽन्यस्यासत्वाच्च, अत एवैकश्रुतीत्यादिदूषणसम्भवाच्च, पक्षान्तरे ज्ञापनस्योपपादितत्वाच्च, भेदकत्वस्य लोकसिद्धेऽपि अभेदकत्वस्य ज्ञापितत्वेन शास्त्रेण तदनादरे प्राप्ते क्वचित्तदादय ज्ञापकपर्यन्तानुधावनस्य साफल्याच्च। अन्यथा अभेदकत्वस्यापि लोकसिद्धत्वेन तज्ज्ञापकपरभाष्यासङ्गत्यापत्तेश्च। त्रैस्वर्येण पाठे एकज्ञापकत्वसत्वेन भाष्यविरोधाभावाच्च। प्रकारान्तरेणापि ग्रन्थप्रवृत्तेरुक्तत्वाच्च। ज्ञापकद्वयेन ज्ञापितयोर्द्वयोलक्ष्यानुरोधेन व्यवस्थेत्युदात्तग्रहणस्यानर्थक्याभावाच्च। तस्यानर्थक्ये प्रकृतभाष्यविरोधापत्तेश्च। उक्तरीत्या सर्वस्य दूषितत्वाच्चेति दिगिति। तदाह। **दिगिति।**

३.२० प्रकृतभाष्यार्थनिरूपणम्

प्रवर्त्तकमतेनैवाह। **एवञ्चेति।** अण्ग्रहणेन भेदकत्वस्य ज्ञापितत्वे चेत्यर्थः। वस्तुतस्तु चिन्त्यमिदम्। उक्तरीत्या तस्यात्र दुर्वचत्वात्। अन्यथा प्रकृतसूत्रभाष्यस्य दत्तजलाञ्जलित्वापत्तेश्च। तस्मादभेदकत्वादत्र सिद्ध्या वार्तिकमयुक्तमेवेति बोध्यम्। तद् ध्वनयन्नाह। **भाष्ये त्विति।** अत्रत्य इत्यर्थः। **पक्षान्तरेति।** गुणा अभेदका इति पक्षेणेत्यर्थः। ऐजर्थत्वं एजर्थत्वमपि तत्समुच्चेयं प्रागुक्तमेव। नारायणाद्यनुरोधेनाह। **तदपीति।** अत्र पक्षे स्वगृहे स्वातन्त्र्येणैकदैव शक्तिग्रहात्सर्वत्र बोध इति तद्भावः। **आदैचामिति।** तत्र पक्ष इत्यादिः। **सवर्णेति।** ऐचोरित्यादिः। एवमग्रेऽपि। एवेन वाक्यान्तरव्यावृत्तिः। **भाव्यमानतयेति।** अत्र पक्षे **मृजेर्वृद्धि**रित्यादौ वृद्धिपदार्थजिज्ञासायामादैजित्यस्योपस्थित्या पदैकवाक्यतयाऽन्वयादिति भावः। **न प्राप्नोत्येवेति।** एवञ्चात्र पक्षे नैजर्थं तपरकरणं, किन्तु स्पष्टार्थतया पूर्वार्थमेवेति न प्रागुक्तदोष इति भावः। ननु तथापि तेन संज्ञाया

---

१. अतादृशस्येति ख।

ज्योतिष्टोमराजसूयादिशब्दानां यागविधावेव सामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वावगतिर्न तु वाक्यान्तरेण, तथाऽस्मिन्पक्षे वृद्ध्यादीनामपि, ''वृद्धिरादैच्'' (पा०सू० १-१-१) इति सूत्रं तु ''इको गुणवृद्धी'' (पा०सू० १-१-३) इतिवत्पदोपस्थापकम्। उपस्थाप्यस्य संज्ञितया परं संज्ञासूत्रव्यवहारः। आद्यपक्षे तु ''यन्न दुखेन'' इत्यादौ स्वर्गशब्दार्थावगमवदिहैव वृद्ध्यादिशब्दार्थावगम इति विशेषः।

अविधानेन कथं तद्विशिष्टानां तेषां विधानमत आह। **यथेति।** आदिनोद्भिदादयः। **यागविधा**विति जातावेकवचनम्। एवव्यावर्त्यमेवाह। **न त्विति। वृध्यादीनामपीति। मृजेर्वृद्धि**रित्यादिष्वादैच्सामानाधिकरण्याद्वृद्धिशब्दस्य संज्ञाशब्दत्वावगतिरिति तत्रैव संज्ञासंज्ञिभावावगम इत्यर्थः। ननु तर्हि **वृद्धिरादैजि**ति सूत्रं व्यर्थमत आह। **वृद्धिरिति।** यत्र वृद्धिपदं तत्रादैजित्युपतिष्ठत इति वाक्यार्थः। अस्मिन् पक्षेऽपि वृद्धिशब्दस्य प्राथम्यमेव युक्तम्। उक्तयुक्तैः प्रदेशेषु आदैच्कल्पनयैव बोधः। प्रथमाया विधेयविभक्तित्वेन विधीयत इत्यध्याहारेण इको गुणवृद्धीतिवत् यत्र वृद्धिर्विधीयते तत्रादैजित्युपतिष्ठत इति वाक्यार्थस्तु न। **वृद्धिर्यस्ये**त्यादावनुवादेऽनुपस्थित्यापत्या तत्पदार्थज्ञानानापत्तेः। तदुपस्थितेः भाष्ये तत्रापि स्पष्टत्वाच्च। वृद्धिपदस्य शब्दपरत्वेन तथा वाक्यार्थासम्भवाच्च। एतेन कल्प्यमानपदस्य चोपस्थापकं समानविभक्तिकं पदम्। अत एवोत्तरपदवृद्धिरित्यत्र न दोष इत्यपास्तम्। तत्रापि उपस्थितेरिष्टत्वात्। एवञ्च पदोपस्थापकत्वमात्रांशे दृष्टान्तो न सर्वांशे इति बोध्यम्। तदाह। **पदोपस्थापकमिति।** नन्वेवमस्य संज्ञासूत्रत्वव्यवहारानुपपत्तिरत आह। **उपस्थाप्येति।** उपस्थापकेन वृद्ध्यादिपदेनोपस्थाप्यस्यावृत्त्या बोधनात्तस्य तत्वादिति भावः। **आद्येति।** यथोद्देशपक्षे त्वित्यर्थः। **यन्नेति।** 'यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्। अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम्' इत्यत्रेत्यर्थः। तस्यातीतत्वेऽपि[1] शब्दत एव यथा तदवगमस्तथा विध्यसान्निध्येऽपि संज्ञासूत्र एव वृद्ध्यादिशब्दार्थावगम इत्यर्थः। आदिना गुणादिसंग्रहः॥

३.२१ प्रभायां कौस्तुभचिन्त्यताप्रदर्शनम्

वस्तुतश्चिन्त्यमिदम्। 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषं भस्येत्युपस्थितमिदं भवति - यचि भमितीति' **घ्यङः सम्प्रसारण**(पा०सू० ६-१-१३)मिति सूत्रस्थभाष्येण, 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषं प्रगृह्यः प्रकृत्येत्युपस्थितमिदं भवति - ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यं इति' इती**दूदेदि**ति

---

१. अतीन्द्रियत्वेऽपि इति ख।

तदयं निर्गलितः सूत्रार्थः - कृतानामकृतानां चादैचां प्रत्येकं वृद्धिसंज्ञा स्यात्। आश्वलायनः, ऐतिकायनः। अश्वलेतिकशब्दाभ्यां नडादित्वात्फक्यादिवृद्धिः। उपगोरपत्यमौपगवः॥

सूत्रस्थभाष्येण च विरोधापत्तेः। त्वद्रीत्या ह्युपस्थितमिदं भवति यचीतीत्येव वक्तव्यं स्यात्। अथ संज्ञेत्यादि प्रकृतसूत्रस्थवार्तिकेनान्यथा तत्प्रत्याख्यानपरात्रत्यभाष्येण च विरोधाच्च। **मृजेर्वृद्धि**-रित्यादिसूत्रस्थवृद्ध्यादिपदानामादैजुपस्थितिसम्पादकतया चारितार्थ्ये तस्योपस्थापितपदार्थेऽन्वये मानाभावेन वृद्धिपदेनाविधानेन तत्रेक्परिभाषानुपस्थित्यापत्तेश्च। सिद्धान्ते तु **मृजेर्वृद्धि**रित्यादा-विक्पदोपस्थापकस्यापि वृद्ध्यादिपदस्य मृजेरित्यादीनां विधेयाकाङ्क्षासत्वाद्विधिविषय एव तत्प्रवृत्तेश्च भवत्येवान्वयः। अनुवादेऽपि संज्ञासूत्रोपस्थिति**रणोऽप्रगृह्यस्य वृद्धिर्यस्ये**त्यादौ भाष्ये स्पष्टा। एवञ्च ज्योतिष्टोमादिवाक्याद्वैलक्षण्येन सा रितिरत्र दुर्वचः। उपस्थाप्यस्य वृत्त्या बोधनात्संज्ञासूत्रत्वं उत इको गुणेत्यादिवदुपस्थापकत्वात् परिभाषात्वमित्यत्र विनिगमकाभावात्, वृद्ध्यादिपदैर्वृत्त्या बोधनस्य दुरुपपदत्वाच्चेति[1] दिक्। तस्मात्पक्षद्वयेऽपि संज्ञासूत्राणां विध्येकवाक्यता। तत्राद्ये संज्ञासूत्रे द्वितीये विधौ तत्र पदैकवाक्यताङ्गीकारे एकस्य वृद्ध्यादिपदस्य प्रत्यभिज्ञामात्रफलकानुवादकत्वापत्तिरुक्तदोषापत्तिश्चातो वाक्यैकवाक्यता। तथा च मृजेर्वृद्धिरित्यादौ वृद्धिपदार्थजिज्ञासायां वृद्धिरादैजित्युपस्थित्या वृद्धिरादैजित्यनेन तत्रैवादौ [2]तदर्थबोधरूपशक्तिग्रहस्ततो विध्यर्थबोधः। अत्र पक्षे एकत्र शक्तिग्रहे वृत्ते तया प्रदेशान्तरेषु बोधात् प्रदेशस्थस्यैव तत्रार्थे शक्तिरिति सम्भवनया प्रदेशान्तरस्थो बोधो न स्यादिति सर्वप्रदेशेषु ततत्पदशक्तिग्रहपूर्वकं विधिवाक्यार्थबोधः। यथोद्देशे तु एकदैव शक्तिग्रहात्सर्वत्र बोध इति शेषः, सोऽपि संज्ञाप्रदेश एव। ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादौ तु शक्तिग्राहकशास्त्रान्तराभावादगत्या तथा कल्पना। न तु विद्यमाने शक्तिग्राहके तथा कल्पनं पदस्यानुवादकत्वकल्पनं चोचितमिति बोध्यम्। उपसंहरति। **तदिति। निर्गलितः** फलितः। शाब्दस्तु आदैचो वृद्धिपदाभिन्ना इति। शब्दार्थयोस्तादात्म्याङ्गीकारादित्युक्तमन्यत्र स्पष्टं च। **फकीति।** गोत्रापत्य इति भावः। अकृतोदाहरणं त्वाकारस्य शालीय इत्यादि प्रागुदाहृतमेवेति पुनस्तन्नोक्तं। ऐकारौकारयोः तयोर्लक्ष्ये तु रैकुलमयं नौकुलमयमिति बोध्यम्॥

---

१. दुरुपपादकत्वाच्चेति इति ख।

२. तदर्थकत्वरूप इति ख।

अदेङ् गुणः (पा०सू० १-१-२)॥ अदेङां गुणसंज्ञा स्यात्। तपरकरणमिह सर्वार्थम्। तेन 'तरति' इत्यत्राकार एव न तु कदाचिदाकारः। न च प्रमाणत आन्तर्येण नियमसिद्धिः, रपरत्वे कृते एकस्याध्यर्द्धमात्रत्वादपरस्यार्द्धतृतीयमात्रत्वात्। 'पचन्ति' 'चेता' 'स्तोता'॥

इको गुणवृद्धी (पा०सू० १-१-३)॥ यत्र ब्रूयाद् गुणो भवति वृद्धिर्भवतीति तत्र 'इकः' इति षष्ठ्यन्तमुपस्थितं बोध्यम्। चेता, स्तोता; अहार्षीत् इत्यादि। इक इत्युक्तेर्नेह

३.२२ 'अदेङ्गुण' सूत्रार्थनिरूपणम्

अदेङ्गुणः। पूर्ववदाह। **अदेङामिति।** कृतानामकृतानां चेत्यर्थः। प्रत्येकमिति शेषः। **सर्वार्थमिति।** तपरसूत्रप्रवृत्त्या तत्कालव्यावर्त्तकतयोभयार्थमित्यर्थः। तदेवाह। **तेनेति।** अन्यथाऽनियमः स्यात्। न चाकारस्य वृद्धिसंज्ञा बाधिका, एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र समावेशस्येष्टत्वात् इति भावः। ह्रस्वस्य रपरत्वेन दीर्घत्वमित्यभिमानेनाशङ्कते। **न चेति। नियममेवेति।** सर्वदाऽकार एवेति नियमसिद्धिरित्यर्थः। एतेन प्रकृते दीर्घ एवापादयितुमुचितोऽस्या इत्याशय इत्यपास्तम्। तथा च न पूर्वार्थमिति पूर्वसूत्रतुल्येति भावः। **एकस्या**कारस्य। **अध्यर्द्धेति।** अधिकमर्धं यस्या सा मात्रा यस्य तत्वात् सार्द्धमात्रत्वादित्यर्थः। तथा च स्थानिनो द्विमात्रत्वात्प्रमाणतः आन्तर्याभाव इति भावः। नन्वेवमाकार एव सर्वदाऽस्तु। तावताऽपि नियमः सिद्धो, ह्रस्वाकरणादत आह। **परस्येति।** अकारस्येत्यर्थः। **अर्द्धतृतीयेति।** अर्द्धं तृतीयं यासां ता मात्रा यस्य तत्वात् सार्द्धमात्राद्वयमात्रत्वादित्यर्थः। तथा चानेनापि न तदिति भावः। **पचन्तीति।** अत्रा**तो गुण** इति पररूपम्। इदमकृतोदाहरणम्। कृतस्य तरतीत्युक्तमेव। चेतेत्यादि तु कृतोदाहरणम्। अकृतोदाहरणमेकारस्य पचे इति। औकारस्य तु न सम्भवतीति बोध्यम्॥

३.२३ 'इको गुणवृद्धी' इति सूत्रप्रयोजननिरूपणम्

इको गुणवृद्धी। प्राग्वदाह। **यत्रेति। इक इति षष्ठ्यन्तमिति।** सूत्रे षष्ठ्यन्तस्यानुकरणाच्छब्दस्वरूपपरतया नपुंसकत्वम्। सोर्लुक्। अत **एवात्वसन्तस्येति(पा०सू० ६-४-१४)** दीर्घो न। एवञ्च इक इत्यस्यैव, षष्ठ्यन्तं पदमिति स्वरूपकथनम्, न त्वनुवृत्त्यादिलभ्यम्। अत एव भेदविवक्षाङ्गीकारः। अन्यथा इकः प्रत्येकान्वयो न स्यात्। अत एव पदादिशब्देन सामानाधिकरण्यमिति भावः। **इक इत्युक्तेरिति।** इको गुणेति योगविभागोक्तेरित्यर्थः। **नेहेति।**

- याता, ग्लायति, उभ्मितेति। तथा च वार्त्तिकम् - ''इग्ग्रहणमात्सन्ध्यक्षरव्यञ्जन-निवृत्त्यर्थम्'' इति। ननु नैतानि सन्ति प्रयोजनानि, ज्ञापकेनानिकां व्यावृत्तिसिद्धेः। तथा हि, अकारस्य 'पचति' इत्यादौ शपं तिपं चाश्रित्य यथाक्रमं ''पुगन्त'' (पा०सू० ७-३-८६) इति ''सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः'' (पा०सू० ७-३-८४) इति च सूत्रेण सत्यपि गुणे रूपे विशेषो नास्ति। 'अचिकीर्षीत्' इत्यादौ त्वतो लोपेन वृद्धिर्बाध्यते ''ण्यल्लोपौ'' (का०वा०) इति पूर्वविप्रतिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वात्। सूत्रारम्भपक्षेऽपि ह्येषैव 'चिकीर्षकः' इत्यादौ गतिः। ''अचो ञ्णिति'' (पा०सू० ७-२-११५) इत्यत्र निर्दिष्ट-स्थानिकत्वेन इक्परिभाषाया अप्रवृत्तेः। 'अयासीत्' इत्यादौ तु सिचि वृद्धौ सत्यामपि न

---

[1]वक्ष्यमाणेषु गुणे नेत्यर्थः। **याता वातेति।** अन्यथा यतेत्यादि स्यात्। न चात्वालोपः। आर्धधातुकोपदेशे यदकारान्तं तस्य लोपविधानात्। इदं त्वावश्यकमित्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यति मूले। ग्लायतीत्यत्र ग्लयतीति स्यात्। उम्भितेत्यत्र सर्वतः स्थानत आन्तर्यस्य बलवत्त्वेन भकारस्यौष्ठ्यस्योकारे गुणेऽवादेशे उनवितेति स्यात्। गुणे कर्तव्येऽनुस्वारपरसवर्णयोरसिद्धत्वात्। **इग्ग्रहणमिति।** इक् गृह्यतेऽस्मिन् इति व्युत्पत्त्या पृथक् सूत्रमित्यर्थः। **निवृत्त्यर्थमिति।**

३.२४ आकारनिवृत्तिफलखण्डनम्

ननु सूत्रेणाकारादीनां निवृत्तिर्दुष्करेति चेन्न इतिच्छब्देन स्थानिवत्वं लक्ष्यत इति तेषां स्थानित्वस्य निवृत्त्यर्थमित्यर्थात्। **ज्ञापकेनेति।** जातावेकवचनम्। छत्रिन्यायेन **अनिकामिति।** अकारादीनामित्यर्थः। स्थानित्वस्येति शेषः। यद्यपि वार्तिकं साधारण्येन प्रवृत्तम्, तथापि वृद्धिविषये दोषाभावं कैयटाद्युक्तं हृदि निधाय प्रकृतसूत्रस्य क्रमानुरोधेन गुणपरतया योजितं भगवता। वृद्धिविषये विशेषं वरमेव वक्ष्यति स एवेति तदभिप्रायेण व्याख्यातुं वर्णसमाम्नाये प्रथमा-कारत्यागे बीजं तदुक्तं प्रकटयति। **तथाहि अकारस्येत्यादिना। सूत्रणेति।** जातावेकवचनम्। एवमकारस्येत्यत्रापि बोध्यम्। **सत्यपि** जायमानेऽपि। अत एव त्त्वोपपत्तिः। तस्यावश्यकतामाह। **सूत्रेति।** प्रकृतसूत्रेत्यर्थः। हि यतः। अन्यथा हि तत्र परत्वाद्वृद्धौ **आतो युगिति (पा०सू० ७-३-३३)** युकि चिकीर्षायक इति स्यादिति भावः। ननु तत्पक्षेऽप्येतदुपस्थित्या कथं वृद्धिरत आह। **अच इति। सिचीति।** इति वृद्धाविति शेषः। अग्रिमभाष्यानुरोधेनाह। **सत्यामपीति।**

---

१. वक्ष्यमाणो गुणो नेत्यर्थ इति क।

क्षतिः। वस्तुतस्तु सा परत्वात् सगिड्भ्यां बाध्यते। येन नाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वाद्बाध्यते इति तु निष्कर्षः। न च 'याता' 'वाता' इत्यादावातो गुणप्रसङ्गः, ''गापोष्टक्'' (पा०सू० ३-२-८) इति टकः कित्त्वेनाकारस्य गुणो न भवतीति ज्ञापितत्वात्। तद्धि कित्त्वं 'सामगः' इत्यादावाल्लोपार्थं क्रियते। यदि त्वाकारस्य गुणः स्यात्तर्हि द्वयोरकारयोः पररूपेण 'सामगः' इत्यादिरूपसिद्धौ किं कित्त्वेन ? न चेह 'चिकीर्षकः' इत्यादाविव परत्वादाङ्गत्वाच्चातो लोप एवोदाहर्त्तुमुचितो न तु पररूपमिति वाच्यम्, तावतापि ज्ञापकत्वे बाधकाभावात्। वस्तुतस्तु नेह लोपेन भवितव्यम्। तत्र हि ''अनुदात्तोपदेश'' (पा०सू० ६-४-३७) इत्यतोऽनुवृत्तेनोपदेशग्रहणेनार्द्धधातुकस्य विशेषणादार्द्ध-धातुकोपदेशे यदकारान्तं तस्यातो लोपो विधीयते। अन्यथा 'गतो गतवान्' इत्या-दावतिप्रसङ्गात्। न चासिद्धवत्सूत्रेण निर्वाहः, तस्य भाष्यकृता प्रत्याख्यास्यमानत्वात्। किञ्च ''अय पय गतौ'' (भ्वा०आ०) आभ्यां क्विपि 'अत्' 'पत्' इति रूपं माधवादिभिरुदाहृतं, तदपि यथाश्रुते न सिद्धेत्। तस्मादुपदेशानुवृत्तिरेव शरणम्।

विशेषाभावादिति भावः। अपिसूचितामरुचिं तत्रैव कैयटोक्तामाह। **वस्तुतस्त्विति।** कैयटोक्तपरत्वमसङ्गतम्। तत्र परशब्द उत्कृष्टवाची वा इत्याशयेनाह। **येनेति।** अथ परिशेषाद्वार्तिकार्थमाह। **न चेति।** सार्वधातुकार्थेत्यनेन 'अतोऽनुपसर्गेक' (पा०सू० ३-२-३) इति कस्योत्तरार्थत्वादाह। **गापोरिति।** चेह 'सामग' इत्यादौ गुणोत्तरम्। एवमग्रेऽपि। साध्यांशेऽयं दृष्टान्तो न तु हेत्वंशेऽपि। तथा च पररूपेण सिद्धं रूपमिति भाष्यमप्ययुक्तमिति भावः। अभ्युपेत्याह। **तावतापीति।** अत एवाह **वस्तुतस्त्विति।** हि यतः। **अनुवृत्तेनेति।** एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः। **विशेषणाद्**विशेषणत्वकरणात्। तत्र कस्योपदेशे इत्याका-ङ्क्षायामुपस्थितत्वादार्धधातुक इत्येव विभक्तिविपरिणामेन सम्बध्यते। गुणनिष्पन्नश्चार्ध-धातुकविधा-नोत्तरकालिक इति भावः। **अन्यथा** तदननुवृत्तौ। ननु प्रत्याख्यानमेकदेश्युक्तिरत आह। **किञ्चेति। क्विपीति।** यलोपे **ह्रस्वस्येति** तुकीत्यपि बोध्यम्। अपिरेवार्थे न सिद्ध्येदित्यग्रे योज्यः। [1]गत इत्यादिरन्यथासिद्धावपि [2]..... नसिद्ध्येदेवेत्यर्थः। अत एवोपसंहरति। **तस्मादिति।**

---

१. गत इत्यादि कपाठमात्रे उपलभ्यते। अत्र ग्रन्थः त्रुटितः।

२. अत्र ग्रन्थः त्रुटितः।

कथं तर्हि 'धिनुतः' 'कृणुतः' इत्यादौ ''अतो लोपः'' (पा०सू० ६-४-४८) इति चेत् ? सन्नियोगशिष्टतया उप्रत्ययोपदेशवेलायामेवाकारस्यापि बुद्ध्यारोहादिति केचित्। अन्ये तु ''धिन्विकृण्व्योर च'' (पा०सू० ३-१-८०) इति सौत्रक्रमानुरोधात्प्रथममकारादेशस्तदनन्तरं चशब्दाकृष्ट उप्रत्यय इति नोक्तदोष इत्याहुः।

नन्वेवं 'सामगाय' इत्यादावेकादेशस्य पूर्वान्तरत्वेन ग्रहणाद् ''आतो धातोः'' (पा०सू० ६-४-१४०) इत्यालोपः स्यादिति चेत् ? अत्र कैयटः - ''अकारमाश्रित्य कृतो यशब्दः सन्निपातपरिभाषया लोपं न प्रवर्त्तयति। दीर्घत्वं तु ''कष्टाय'' (पा०सू० ३-१-१४) इति निपातनाद्भवति'' इति ''एओङ्'' सूत्रे स्थित्वा समाहितवात्। तस्यायमाशयः - यादेशे हि ह्रस्वत्वविशिष्टमत्वं प्रयोजकम्, तद्विधावत इत्यनुवृत्तेः। तत्र यद्यपि दीर्घेण ह्रस्वत्वांशो निवर्त्तितस्तथाप्यत्वमात्रमादेशेऽप्यनुवर्त्तते। तदपि चेल्लोपेन निवर्त्त्येत तर्हि परिभाषाविरोधः। दीर्घांशे परं ज्ञापकात्परिभाषा बाध्यते।

सिद्धान्ते शङ्कते। **कथमिति। सन्नियोगेति।** उभयोरेककालत्वेन तत्काले तत्वसत्वादिति भावः। आर्धधातुकोच्चारणे कर्तव्ये पूर्वं यदकारान्तमित्यर्थे पूर्वयुक्तीरसम्भवादाह। **अन्ये त्विति।** तस्माल्लोपाप्राप्त्या भाष्यमपि सङ्गतमेव।

३.२५ अत्र कैयटाशयविवेचनम्

तत्र शङ्कते। **नन्विति। एवं सति** पररूपेण रूपसिद्धौ सत्यां। **पूर्वान्तत्वेनेति।** अर्श आद्यचः पूर्वान्तत्वेन। ननु सन्निपातपरिभाषया समाधिरयुक्तः। अकारलोपे यशब्दस्यानिमित्तत्वादतो **नारायणो**क्तिमाह। **तस्यायमिति।** हिश्चार्थे। **तत्र** तयोर्मध्ये। **आदेशे** दीर्घेऽपि। **तर्हि परीति।** शब्दस्य सन्निपातविघातित्वादिति भावः। ननु तथासन्निपातविघाताभावेऽपि कविक्षतिमादाय दीर्घेऽपि तद्विरोधः कुतो न। एवञ्चानित्यत्वावश्यकतया अतो लोपः स्यादत आह। **दीर्घांश इति।** तत्र मन्दप्रवृत्ताया बाधे क्षिप्रं तस्य प्रवृत्तेः। तथा च ज्ञापकवशात्तत्रैवानित्यत्वं, नान्यत्रेति भावः। बाध्यत इत्यग्र इतीति शेषः। स चाशयसमाप्तौ। अत्र कैयटस्तस्यायमाशय इति सूचिताऽरुचिस्तु इत्थं। जातिपक्षे तपरसूत्रं व्याप्यजातिनिर्देशस्यैव बोधकमिति, यत्त्वनिमित्तसन्निपातस्य दीर्घेण निवृत्तिर्जातेवेति न कस्याप्यनुवृत्तिः। तस्माद्व्याप्यत्वजातियञादिसंनिपातनिमित्तो दीर्घो न संनिपातविघातकलोपनिमित्तमिति वाच्यम्। संनिपातपरिभाषायाश्च स्वप्रवृत्तेः प्राक् स्वनिमित्तभूतो यादृशः सन्निपातः स्वान्यतद्विघातकस्य स्वयमनिमित्तमित्यर्थः। मात्राकालिकत्व-

न चैवमंशान्तरेऽपि तद्बाधोऽस्त्विति वाच्यम्, तदबाधेऽप्युपपत्तेः। प्रकृतसूत्रे ''एओङ्'' सूत्रे च गापोष्टकः कित्त्वस्यानन्यार्थतां वदन् भाष्यकारश्चात्र प्रमाणम्। एतेन शुभंया-शब्दस्य नपुंशके ह्रस्वत्वे ङेर्यादेशे दीर्घे च सति ''आतो धातोः'' (पा०सू० ६-४-१४०) इत्यालोपे च 'शुभंय्यः' इत्यादि माधवोदाहृतं भाष्यविरोधाच्चिन्त्यम्। अत एव नपुंसके ''श्रीपं ज्ञानवत्'' इति ग्रन्थे श्रीपायेतिरूपपरतया यथाश्रुतमेव समञ्जसं भङ्क्त्वा माधवानुरोधेन 'प्रायेण ज्ञानवत्' इति व्याचक्षाणा अपि प्रत्युक्ताः।

तथा 'ग्लायति' इत्यादौ सन्ध्यक्षराणामप्युपदेशसामर्थ्याद् गुणो न भविष्यति।

समानाधिकरणव्यापकजातिनिर्देशपक्षेऽप्यङ्गसंज्ञा तर्ह्यनिमित्तं स्यादिति कल्पे जात इति सूत्रवक्ष्यमाणभाष्यरीत्या यादेशनिमित्तसन्निपातस्य न लेशतोऽपि सत्तेति। **माधवानुरोधेन** शङ्कते। **न चैवमिति।** ज्ञापकेन बोध्याङ्गीकारेत्यर्थपरामर्शान्तरेऽपिः, लोपरूपेऽपि। **तद्बाधः** परिभाषाबाधः। विनिगमनाविरहादिति भावः। **तदबाधेऽप्युपेति।** लोपे परिभाषाया अबाधेऽपि कष्टायेति रूपोपपत्तेरित्यर्थः। एवं सूत्रप्रमाणकेऽर्थे भाष्यसम्मतिमप्याह। **प्रकृतेति। टक इति।** चोऽप्यर्थे। अत्र अर्थान्तरे। **एतेन** तदबाधेन। यदि लोपेऽपि परिभाषाबाधः स्यात्तदा सामाग इति रूपं प्राप्नोति। एकादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वेन धातुत्वात् अन्यतररूपपक्षे चेदम्, किन्त्वेतल्लोपे धातुत्वाभावेन लोपाप्राप्त्या सामगायेति प्राप्नोति। तथा च फलभेद इति। किन्तु साफल्ये कथमनन्यार्थत्वेन ज्ञापकत्वमिति तथा वदन् अप्यत्र प्रमाणमित्यर्थः। आदिना श्रीपेत्यादिसंग्रहः। एतेनेत्यस्यार्थमाह। **महाभाष्येति। अत एव** भाष्यविरोधादेव। **नपुंसके** तत्प्रकरणे। **ग्रन्थं** प्रक्रियाग्रन्थं। **व्याचक्षाणा अपि** प्रकाशकृतः। अत्राद्यः सामञ्जस्ये हेतुरित्यो [१]..... व्याचक्षाणा।

३.२६ सन्ध्यक्षरांशे फलाभावनिरूपणम्

एवमाकारांशे प्रायो सखण्ड्य सन्ध्यक्षरांशे तत्खण्डयति। **तथेति।** अकारवदित्यर्थः। **सामर्थ्यादिति।** न चायादेशार्थमेव तदुपदेश इति कथं सामर्थ्यमिति वाच्यम्। एतदभावेऽवश्यं गुणप्राप्त्या तस्यैव दौर्लभ्यात्। न च एकारपाठेऽपि गुणस्य पर्जन्यन्यायेन प्रवृत्तौ कथं प्रतिपत्तिलाघवं कैयटाद्युक्तम्। तावतापि अयादेशार्थं तस्यापेक्षाया अभावेन प्रक्रियालाघवसत्वात्,

---

१. अत्र ग्रन्थः त्रुटितः।

इतरथा हि एकारमेवोपदिशेत्। मात्रालाघवविरहेऽपि प्रक्रियालाघवसत्त्वात्। न चैवमायादेशोऽपि न स्यादिति वाच्यम्, ''यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते'' इति न्यायात्। गुणं प्रति ह्यैकारोपदेशोऽनर्थकः, ग्ले इत्यस्यापि सुपठत्वात्। आयादेशस्य तु निमित्तमेव। न च 'ग्लाय' इत्येव पठ्यतामिति वाच्यम्, तथा सति हि 'त्वया ग्लायते' इति रूपं न स्यात्, यकारद्वयश्रवणप्रसङ्गात् 'जग्लौ' इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेश्च। यत्तु एकाजजन्तत्वाभावादिट्प्रसङ्गेन 'ग्लाता' इत्यादि न स्यादिति। तन्न, अनुदात्तोपदेशेष्वेषां सुपठत्वात्। न चैवम् 'अग्लासिष्टाम्' इत्याद्यसिद्धिः, अनादन्तत्वेन सगिटोरसम्भवादिति वाच्यम् ''लोपो व्योः'' (पा०सू० ६-१-६६) इति यलोपे कृते सगिटोः सुलभत्वात्। सन्निपातपरिभाषा त्वनित्येति कृति

एतेभ्योऽपि विवृताविति पाणिनिशिक्षोक्तेः प्रयत्नलाघवसत्वाच्च। एतेनोपदेशसामर्थ्यादिति भाष्यस्योपदेशार्थस्यैकारस्योपदेशादिति भावं सल्लिख्यैतेन प्रतिपत्तिलाघवार्थमेकारमेवोपदिशेदिति कैयटोक्तं प्रत्युक्तम्। पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या एकारेऽपि गुणप्रवृत्तेरवार्यत्वेन प्रतिपत्तिलाघवस्याप्यभावादिति [1]**सरस्वत्युक्तमपास्तम्**। आयादयोऽपि तर्हि न प्राप्नुवन्तीत्युत्तरभाष्यासङ्गत्यापत्तेश्च। तदेतद्धृदि निधायाह। **इतरथा हीति। सत्वादिति।** उक्तरीत्या प्रयत्नलाघवसत्वाच्चेत्यपि बोध्यम्। **चैवं** उपदेशसामर्थ्याद्गुणाबाधे। **आयादेशोऽपीति।** अविकृतरूपश्रवणार्थत्वादैकारोच्चारणस्येति भावः। ग्लायतोपक्रमादायादेश इत्यादावयादिरपि बोध्यः। एवमग्रेऽपि। न्यायमन्वयः। **गुणमिति। उपेति।** हि यतः। एवमग्रेऽपि। अपिरेवार्थे। **निमित्तमेवेति।** स्थानिवत्त्वेनेति भावः। ननु वर्णमात्राश्रितत्वेनान्तरङ्गत्वाद्यलोपोत्तरं विकरणप्रवृत्त्या ग्लायत इति सिद्धमत आह। **जग्लाविति।** एतेनैतस्तरदोषत्वेन नारायणादीनां तदुक्तिरपास्ता। नारायणोक्तिं खण्डयति। **यत्त्विति। एकाजिति।** ग्लायतिपाठे एकाच्त्वेऽपि हलन्तत्वेनानजन्तत्वेनाननुदात्तत्वेन निषेधाप्राप्त्या इट्प्रसङ्गेन ग्लायितेति स्यान्न तु ग्लातेति भावः। [2]..... त्तवेति तु दुर्वचम्। अयासिष्टामित्याद्यसिद्धेः। **दात्तोपदेशेष्विति।** तेषामसत्वेऽपि क्रमप्राप्तस्थल इत्यर्थः। तत्र तदुक्तदोषमेव परिहरति। **न चैवमित्यादि।** एवं यान्तपाठे, विशिष्यात्र भावः। प्रयुक्तविशिष्टाभावस्थले तु लोपोत्तरं सन्निपातपरिभाषया तौ दुर्लभाविति तेनैवोक्तमतमाह। **सन्निपातेति।** वृत्रहभ्यामित्यादौ यदात्वद्वारा भ्यांप्रकृतिसन्निपातनिमित्तो नलोपो

---

१. र.प्र.पृ.सं. २५३

२. अत्र ग्रन्थः त्रुटितः।

तुग्ग्रहणेन ज्ञापयिष्यते। तेन वल्सन्निपातेन कृतो यलोपो वल्सन्निपातविघातकमपीटं प्रवर्त्तयिष्यत्येव। अनित्यताश्रयणेनैव हि 'दाक्षिः' 'गोदः' इत्यादावदातोर्लोपः। अन्यथा इञ् कप्रत्ययौ प्रति तयोरूपजीव्यत्वाल्लोपो न स्यात्। अस्तु वा 'सन्निपातपरिभाषाश्रयणाद् 'अग्लासिष्टाम्' इत्यादि न सिध्येद् इत्यपि यान्तोपदेशे दोषान्तरम्। सर्वथापि संध्याक्षराणामुपदेशसामर्थ्याद् गुणो न। आयादयस्तु भवन्त्येवेति सिद्धम्।

स्यादेतत्। ''आदेच'' (पा०सू० ६-१-४५) इत्यात्वमपि तर्हि बाध्यताम्। नह्येजुपदेश आत्वस्य निमित्तम्, ग्ले इत्युपदेशेऽपि तस्य सुकरत्वात्।

ह्रस्ववर्णावयवत्वेन व्यवधायकत्वात् न तद्विघातकं तुकं न प्रवर्त्तयेदिति व्यर्थं कृति तुग्ग्रहणं तदनित्यत्वे ज्ञापकमिति भावः। **तेन** तदनित्यत्वेन। तदनित्यत्वमावश्यकमित्याह। **अनित्यतेति।** एवेन प्रकारान्तरनिरासः। हि यतः। **तयोः** अदात्सन्निपातयोः। न च न प्रत्ययः सन्निपातलक्षण इत्यनेनेदं दूषितं 'कृन्मेजन्त' इति सूत्रभाष्य इति वाच्यम्। तावतापि अङ्गसंज्ञा तर्ह्यनिमित्तं स्यादित्यनेनाग्रिमेणानित्यत्वावश्यकत्वस्योक्तत्वात्। वस्तुतोऽग्रिमस्यैवैकदेश्युक्तित्वेनास्य युक्तत्वाच्च सन्निपातस्य सर्वविध्यर्थस्य तत्र ग्रहणादिति भावः। वस्तुतस्तु अनित्यतेत्यादिग्रन्थ सौष्टवेत्यन्तो, लोपो व्योरित्यादि ष्यचेत्यन्तं [१]**सीरदेवा**नुरोधेनोक्तं चिन्त्यम्। कृतितुक्ग्रहणस्य प्रत्याख्यानात्। अन्यथा चासाफल्यात्। अवयवावयवस्य समुदायावयवत्वेनाव्यवधायकत्वेन तदविघातकत्वात्। अत एव परिभाषाया अनित्यत्वेऽपि तत्फलपरिगणनमध्ये दाक्षिरित्यादिवदनुल्लेखेनात्राभित्यस्य दुर्वचत्वाच्च। एतेन दीर्घेऽसावनित्यत्वं नान्यत्रेति **नारायणो**क्तमपास्तम्। एवञ्च दोषस्तदुक्तो युक्त एवेति बोध्यम्। तदेतदभिप्रेत्याह। **अस्तु वेति। यान्तोपेति।** यान्तानामनुदात्तोपदेशेषु तत्रोपदेशेत्यर्थः। अपिर्जग्लावित्याद्यसिद्धिसमुच्चायकः। उपसंहरति। **सर्वथापीति।** तदाश्रयणेऽनाश्रयणेऽपीत्यर्थः। सिद्धमित्यत्रान्वयः॥

३.२७ सन्ध्यक्षरांशे फलाभावे कैयटाशयः

एवं भाष्योक्तमुक्त्वा कैयटोक्तमाह। **स्यादेतदित्यादि। आत्वमपीति।** एजुपदेशस्याविकृतरूपश्रवणार्थत्वादिति भावः। **तर्हि** यं विधिं प्रतीति न्यायाङ्गीकारे। नन्वात्वसिद्ध्यर्थमेवैजुपदेशोऽत आह। **न ह्येति।** मात्राप्रक्रियालाघवाभावेऽपि उक्तरीत्या प्रयत्नलाघवादाह। **ग्लो इत्युपेति।** ननु

---

१. सीरदेवः बृहत्परिभाषावृत्तिकारः। (बृ.परि.पृ.सं. २२९)

शिति गुणेनाशित्यात्वेनैचोऽपहारे प्राप्ते ऐजुपदेशसामर्थ्येन गुणात्वयोर्मध्ये कतरद्बाध्यं कतरन्नेत्यत्र विनिगमनाविरहेणोभयबाधप्रौव्यात्। न चैवमात्वविधेः कोऽवकाश इति वाच्यम्। ''धेट् पाने'' (दि०प०) ''शो तनूकरणे'' इत्यादेरवकाशस्य स्पष्टत्वात्। नन्वेवमादेङ् इत्येव ब्रूयात्, तथा चैज्ग्रहणं निरवकाशमेवेति चेत् ? न, उत्तरार्थत्वात्। ''मीनातिमिनोति'' (पा०सू० ६-१-५०) इत्यत्र ह्येच इत्यनुवृत्त्या 'आकारान्तानामेजन्ताः प्रकृतयः, एजन्तानामपीकारान्ता' इति घुसंज्ञासूत्रे वार्तिककारः स्फुटीकरिष्यति।

अत्राहुः – अन्यतरबाधेनैव सम्भवे उभयबाधकल्पनं तावदन्याय्यम् तत्र यद्यणुरपि विशेषो नावधार्येत तर्हि विनिगमनाविरहात्स्यादेवोभयबाधः। अस्ति चेह विनिगमकम् ''न ध्याख्या'' (पा०सू० ८-२-५७) इति सूत्रे ध्यायतेः कृतात्वस्य निर्देशेनात्वाबाध-

---

गुणबाधेन साफल्ये सामर्थ्याभावात् कथमात्वबाधः। किञ्च यादेशार्थं तदुपदेशे गुणे वा निर्णये [१]..... तीति रूपंहि नैवेष्टम्। अत एव ग्ला इत्यपि सुपठत्वादिति नोक्तम्। ग्लायतीत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः, सूत्रं एङर्थमत आह। **शितीति।** एवञ्च नियतीत्येवेदानीं रूपमिति नोक्तदोष इति भावः। **चैवं** आत्वस्यापि बाधे। आदिना दो खण्डने [१]..... नियमव्रतादेशेष्वित्यादिपरिग्रहः। न च तत्राप्युपदेशसामर्थ्यात्तदभावः। अन्यथा धाडित्याद्येव वदेदिति वाच्यम्। एवमपि धयति च्यवत इत्याद्यर्थं तदुपदेशसाफल्येनात्वविधेः साफल्यादिति भावः वार्तिकमतेन। **एवं** आत्वविधेरेङि साफल्ये। **निरवेति।** तथा च तत्सामर्थ्येनैकारादेरप्यात्वे निमित्तत्वेनात्वाबाध इति भावः। **उत्तरेति।** इह किञ्चित्त्वपो इति न्यायस्तु न, तत्रैङ इति पाठेऽग्रे चैच इति पाठे गौरवात्। हि यतः। **एच इत्यनुवृत्त्येति।** 'क्रीङि' (६-१-४८)त्यतो णावित्यनुवृत्त्य [१]..... त्यनुवृत्या नैतत्सिद्धिरिति भावः।

सम्भवे उपदेशसार्थक्यसम्भवे। ननु कस्य बाध इत्यत्र नियामकाभावाद्वैपरीत्यापत्तिः। किञ्च विनिगमनाविरहादुभयबाध उक्तोऽत आह। **तत्रेति।** कल्पनापेक्षयाऽन्यतरबाधे इत्यर्थः। एवोऽप्यर्थे बाधोत्तरं योज्यः। स च वैपरीत्यसमुच्चायकः। **अस्ति चेह विनिगमकमिति।** न **ध्याख्येति** निर्देशरूपमित्यर्थः। ननु कथं तस्य तत्वमत आह। **न ध्येति। निर्देशेनेति।** एजुपदेशसामर्थ्यप्राप्तात्वबाधाभावज्ञापनस्य सम्भवादित्यर्थः। यत्तु सौत्रत्वादेव प्रयोगोपपत्तावात्त्वबाधकल्पने मानाभाव इति। तन्न। आनुमानिकवचनकल्पने मानाभावात्। बाधकत्वमङ्गीकृत्य सौत्रत्वकल्प-

---

१. अत्र ग्रन्थः त्रुटितः।

ज्ञापनात्। किञ्च एज्ग्रहणसामर्थ्यादप्यात्वं भवति। यत्तूक्तमुत्तरार्थं तदिति। तन्न, ''मीनाति'' (पा०सू० ६-१-५०) इति सूत्रेण हि नैचः स्थाने आत्वं विधीयते। किन्त्वेज्निमित्ते प्रत्यये विवक्षिते उपदेशावस्थायामेवान्त्यमात्रास्यात्वं विधीयते। अन्यथा 'दायः' इत्यादौ भावे घञं बाधित्वा ''एरच्'' (पा०सू० ३-३-५६) स्यात्, 'ईषदव-दानः' 'स्ववदान' इति ''आतो युच्'' (पा०सू० ३-३-१२८) न स्यात् 'अवदायः'उ इति ''श्याव्यधा'' (पा०सू० ३-१-१४१) इति णो न स्यात्। स्पष्टीकरिष्यते चेदं षष्ठे एव भाष्यकृता। एवञ्चैड्निमित्ते प्रत्यये इत्युच्यमानेऽपि 'दापयति' मापयति' इत्यादि सिध्यत्येव, णिचो गुणं प्रत्यपि स्वरूपयोग्यत्वात्, वृद्ध्या गुणबाधेऽपि योग्यतान-

---

नापेक्षयाऽबाधकत्वज्ञापनस्य लघुत्वाच्च। समत्वैजुपदेशसामर्थ्यस्यैकान्तिकत्वाकल्पनमिति प्राप्तात्वबाधकवचनस्याभावमात्रकल्पनमिति न किञ्चिदपूर्वकल्पनमिति दिक्। नन्वेवं पाक्षिकतदभावज्ञापनेनापि निर्देशोपपत्तेर्नियमासिद्धिः। किञ्च प्रागुक्तवार्तिकमतं न प्रयुक्तमिति तदुक्तसमाधिरपि युक्त एवेति कथं तत्त्यागोऽत आह। **किञ्चेति।** एतेन ध्या इति कृतात्वनिर्देशेन सामान्येनात्वस्य निमित्तमैकार इति ज्ञाप्यत इति [1]**विवरणकृदुक्तमयुक्तम्**। लिङ्गात् पृथगुपदेशसामर्थ्याच्च तदभाव इति विकल्पकल्पनयाऽप्युपपत्तेरात्वस्यैकान्तिकत्वासिद्धेः। न चैवं **न ध्याख्येति** निपातनादात्वं न बाधिष्यत इति कैयटासङ्गतिरिति वाच्यम्। अनुमितानामप्येचां निपातनादेवात्वमिति तदर्थात्। अत एवोक्तं निपातनादिति। निपातनानां च वाचकत्वस्याङ्गीकारादैचां नित्यमेवात्वं भवति। सर्वनामनीत्यत्र णत्वाभाववत्, न विकल्पनेन। गुणे तु तथानिपातनादर्शनात् यं विधिं प्रतीति न्यायात्सर्वथा बाध एव। तेन ध्यायतीत्यादावैजुपदेशस्यायर्थत्वात्सामर्थ्योपक्षयादात्वे विकल्पोदयशङ्केति **कृष्णो**क्तमपास्तम्। हि यतः। मात्रपदेनैज्व्यावृत्तिः मीत्यादीनामिति भावः। **अन्यथा** उक्तार्थानङ्गीकारे। अस्य त्रिषु अन्वयः। दाय इत्यादीनि दीङो रूपाणि। **इत्या** इत्यत्र। एवमग्रेऽपि। **युच्चेति।** इति युच्चेत्यर्थः। चः पूर्वोत्तरसमुच्चायकः। पूर्वोक्तं तु वार्तिकमतं, न भगवत इत्याह। **स्पष्टीकेति।** एवोन्ते योज्यः। एवं चः। एचः स्थाने आत्वाविधाने चः। नन्वेङोऽजायमानत्वादत्र पक्षे कथं तन्निमित्तताऽत आह। **णिच इति।** अपिना वृद्धिसमुच्चयः। एच इत्युक्तावस्योपयोगः। ननु वार्तिकमते यथा वृद्धिरेव भवति न गुण इत्येच् इत्यावश्यकम्। एवमत्र पक्षेऽपि वृद्धिं प्रति तत्वेऽपि गुणं प्रति तत्वे एङ्निमित्तत्वाभावादैच इत्यावश्यकमेवात आह। **वृद्ध्येति।** वार्तिकमते नित्यत्वेनेत्यभिमानः।

---

१. महाभाष्यप्रदीपविवरणकृत् ईश्वरानन्दः। (प्र.वि.पुं.सं. २५१) F.I.P. प्रथमो भागः

पायात्। न चेह फलोपधानं विवक्षितम्, आत्वस्यैज्विषये प्रागेव प्रवृत्तेरभ्युपगमात्। अन्यथा घञ्युच्णप्रत्यया न स्युरिति समनन्तरमेवोक्तम्। तस्मादात्वं भवत्येव। गुणस्त्वैकारोपदेशसामर्थ्याद् बाध्यते इति स्थितम्।

विवक्षितमिति। एवमपीति शेषः। असम्भवादिति भावः। कुतोऽसम्भवोऽत आह। **आत्वस्येति। प्रागेव** उपदेश एव। एवञ्चात्वविषये एज्निमित्तताऽपि दुर्लभा स्यादिति भावः। यत्तु अकारान्तानामेजन्ता प्रकृतय इत्यादिः प्रागुक्तवार्तिकमतेऽप्युत्तरत्रैज्ग्रहणस्य न प्रयोजनम्। वृद्धीकृतायामपि पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्गुणे कृते एङ्त्वेन भाव्यमित्येङ इत्येवेष्टसिद्धिः। अत एव विषयसप्तमीं प्रक्षेप्य एङ्निमित्तत्वमव्याहतम्। कृतायामपि वृद्धौ गुणप्रवृत्तेरवश्यंभावादिति **नारायणः**। तन्न। गुणशास्त्रस्यैव परत्वात्। नित्यत्वेन बाधे तु न पुनः प्रसङ्गविज्ञानम्। तस्या [१]..... नार्हता भाष्यमते तन्निमित्तत्वस्यान्यथोपपादितत्वाच्च। त्वयापि प्रकृते तथैवोक्तत्वेन पूर्वविरोधाच्च। न हि तत्प्रवृत्तावेव योग्यत्वव्यवहार इति दिक्। **अत्रेदं बोध्यम्।** 'इको गुणेति' सूत्राभावेऽयं विचारः। तत्र वृद्ध्या गुणबाधो न, परत्वेन गुणस्यैव। नापि नित्यत्वेन। प्रकृतसूत्राभावेन वृद्धौ कृतायां गुणस्यापि प्राप्त्या तस्यापि नित्यत्वात्। शब्दान्तरप्राप्त्या अनित्यत्वमपि उभयोः समम्। प्रकृतिप्रत्ययनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गत्वमप्युभयोः समम्। प्रत्युत त्वयाऽधिकसापेक्षत्वेन वृद्धेरेव बहिरङ्गत्वं च। वृद्धेः गोसखायावित्यादौ चारितार्थ्येनापवादत्वमपि न। **गोतो णिदिति** कार्यातिदेशेऽपि निमित्तरूपकार्यस्यैवातिदेश इत्यन्यत्र स्पष्टम्। एवञ्चेदृशे विषये परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च गुणे कृते वृद्धेः प्राप्तत्वेन वार्तिकमते एङ्ग्रहणेनानिर्वाह इति दुर्वचमेव। भाष्यमते तु सुवचम्। गुणवृद्धिसम्भावनायामप्येङ्निमित्तत्वसत्वात्। एवञ्च वृद्ध्या गुणबाधेऽपीत्युक्तिर्चिन्त्यैव। वार्तिकमते वृद्ध्या तदुत्तरमवश्यं प्राप्त्या गुणस्य पूर्वजातस्य बाधेनांशेऽश्रवणेऽपीति वा सिद्धान्ते वृद्ध्या एङ्त्वनिष्पन्नाकाररूपया गुणस्योक्तरीत्या सम्भावितस्याप्रवृत्तिलक्षणाबाधेऽपीति वा तदर्थ इति दिगिति। उपसंहरति। **तस्मादिति।** न चैवमपि रैशब्दादिभ्य आचारक्किपि रायतीत्यादौ सन्ध्यक्षरस्य गुणः स्यादेवेति वाच्यम्। एजन्तेभ्य आचारक्किबभावादेतद्भाष्यप्रामाण्यात्। तद्ध्वनयन् आह। **स्थितमिति।** अत्र भाष्य इति शेषः॥

---

१. अत्र ग्रन्थः त्रुटितः।

व्यञ्जनानां गुणः स्यादिति परमवशिष्यते। ततश्च 'ईहिता' इत्यत्र हकारस्य कण्ठ्यत्वादकारः स्यात् 'उम्भिता' इत्यत्र भकारस्यौष्ठ्यत्वादोकारः ; ततश्च 'येता' 'उनविता' इति स्यात्। ईकारस्य यणि कृतेऽकारस्येटा सहादुगुणो न त्वल्लोपः, आर्द्ध-धातुकोपदेशे यदकारान्तं तस्य लोप इति व्याख्यातत्वात्। उम्भेश्चानुस्वारपरसवर्णयोर्गुणे कर्त्तव्येऽसिद्धत्वादिति। नैष दोषः ''सप्तम्यां जनेर्डः'' (पा०सू० ३-२-९७) इत्यत्र डप्रत्ययस्य डित्करणं ज्ञापकं न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति। यदि हि स्यात्तर्हि नकारस्यार्द्धमात्रिकस्य मात्रिके अकारे गुणे कृते त्रयाणामकाराणाम् ''अतो गुणे'' (पा०सू० ६-१-९७) इति पररूपे च सिद्धं रूपम् 'उपसरजाः' मन्दुरजः' इति, तत्किं टिलोपार्थेन डित्करणेन ? स्त्रीगवीषु पुंगवानां गर्भाधानाय प्रथममुपसरणमुपसरः। ''प्रजने सत्तेः'' (पा०सू० ३-३-७१) इत्यप्प्रत्ययो घञोऽपवादः। प्रजनः स्यादुपसरः'' (अ०को० ३-२-२५) इति सङ्कीर्णवर्गेऽमरः। प्रजायतेऽस्मिन्प्रजनः पशूनां गर्भग्रहणकाल इति क्षीरस्वामी। उपसरे जात उपसरजः, मन्दुरायां जातो मन्दुरजः ''ङ्यापोः संज्ञाछन्द-सोर्बहुलम्'' (पा०सू० ६-३-६३) इति ह्रस्वः। ''वाजिशाला तु सन्दुरा'' (अ०को० २-२-७) इत्यमरः। न च डकारः श्रवणार्थोऽस्त्विति वाच्यम्, ''प्रावृट्शरत्कालदिवां जे'' (पा०सू० ६-३-१५) इति कृतटिलोपनिर्देशाल्लिङ्गात्। ननु नेदं लिङ्गं ''जै क्षये'' (भ्वा०प०) इत्यस्य कप्रत्ययान्तस्य 'ज' इति निर्देशोपपत्तेः। कथं तर्हि कर्मण्युपपदे विहित आतः कः 'प्रावृषिजः' इत्यादौ स्यादिति चेत्? 'द्विपः' 'पादपः' इत्यादिसिद्धये

३.२८ व्यञ्जनांशे फलाभावनिरूपणम्

एवं सन्ध्यक्षरांशे फलाभावमुक्त्वा व्यञ्जनांशे तमाह। **व्यञ्जनानामिति। परं** केवलम्। **ओकार इति।** स्थानत आन्तर्यस्य सर्वतो बलवत्त्वात्। **ईकारस्येति।** यत इत्यादिः। इतिः पूर्वपक्षानुवादसमाप्तौ। अग्रे इतिर्हेतौ। तदेवाह। **यदि हीति।** यतः स्थानत आन्तरतमाभावादाह। **मात्रिक इति।** प्रमाणत आन्तर्यात्। न च व्यञ्जनस्यार्द्धमात्रिकत्वादेङ्वदकारेणापि कथं तत्वमिति वाच्यम्। अत्यन्ताधिककालापेक्षया स्वल्पाधिककालस्यैवान्तरतमत्वात्। तथैव लोके व्यवहारात्। यथा सहस्रधनस्य द्विसहस्रधनसमो न चतुःसहस्रधन इति भावः। **परेति।** सिद्धिरित्यादिः। **उपसरणं** गमनम्। मतान्तरमाह। **प्रजायत इति।** आद्ये भावेऽप्, द्वितीयेऽधिकरणे। **कृतेति।** जनेर्ड इत्यादिः। **नन्विति।** तथा च श्रवणार्थ एवेति भावः। **पपत्तेरिति।** तस्या तेन

''सुपि स्थः'' (पा०सू० ३-२-४) इत्यत्र सुपीति योगविभागाभ्युपगमात्। सत्यम्, डकारस्य श्रवणार्थत्वे इत्संज्ञाशास्त्रं बाध्येत। न च प्रयोजनाभावः, टिलोपार्थत्वात्। न च गुणेनान्यथासिद्धिः, तदभावस्यापि ज्ञाप्यत्वात्। निषादस्थपत्यधिकरणन्यायेन (जै०न्या० ६-१-१३) फलमुखगौरवस्यादोषत्वात्, डकारस्य श्रवणार्थताभ्युपगमे ''सिद्धं तु नित्य-शब्दत्वात्किमर्थं शास्त्रमिति चेन्निवर्त्तकत्वात्सिद्धम्'' इति वृद्धिसूत्रस्थवार्तिकविरोधाच्च। नन्वसति डित्त्वे रूपं न सिध्यति, नकारस्थाने गुणस्यापि सानुनासिकस्य प्रसङ्गात्। न च निरनुनासिकेन प्रत्ययाकारेण सह पररूपाच्छुद्धो भविष्यतीति वाच्यम्, पररूपविधानेऽपि गुणानामभेदकतया पर्यायेण सानुनासिकप्रसक्तेर्दुर्वारत्वादिति। मैवम्, ''एङि परः'' इतीयता सिद्धे रूपग्रहणादधिकाद्यत्नाद् गुणविवक्षोपपत्तेः। तस्य ह्येतदेव फलम् - यादृशं

सूत्रस्योपपत्तेरित्यर्थः। आकारान्तात् पूर्वत्रान्वयः। चेन्नेति पाठः। **सुपीति।** सुबन्त उपपदे आदन्तेभ्यो धातुभ्यः कप्रत्ययः स्यात्। द्वाभ्यां पिबतीति द्विप इत्यादि। **तदभावेति।** डित्करणेनेति भावः। नन्वेवं कल्पनागौरवमत आह। **निषादेति।** न्यायस्वरूपं प्रागुक्तम्। श्रवणार्थत्वे प्राचोक्तं दोषमाह। **डकारस्येति।** तथा च ततः श्रवणं न, तथाऽप्रयोगात्। वस्तुतस्तु चिन्त्यमिदम्। एवं सत्यकारादिष्वपि तत एव गुणाभावादिसिद्धौ ज्ञापकोद्भवनतत्खण्डनादिप्रयासवैयर्थ्यापत्तेः। नित्यत्वेन परिहारस्य वास्तवत्वेन तत्रोक्तावपि प्रकृते प्रक्रियायां शिष्यबुद्धिवैशद्यर्थं गत्यन्तरसम्भवेन [1]तदनभ्युपगमाच्च। एतेन नित्यत्वेन परिहारस्यानन्यगतिकत्वेन सति गत्यन्तरे तदभ्युपगम-स्यान्याय्यत्वम्, वृद्धिसूत्रे तु गत्यन्तराभावात् तथाश्रितमिति **नारायणो**क्तमपास्तम्। अङ्गसंज्ञासूत्रे तथाशब्देन पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरुक्तत्वाच्च। अपिना सानुनासिकपदं योज्यः। **प्रसङ्गादिति।** अन्तरतमपरिभाषया गुणानामभेदकतया चेति भावः। [2]इममजानन् शङ्कते। **न चेति।** तं भावमाह। **परेति। पर्यायेणेति।** कदाचित्सानुनासिकोऽपि स्यादित्यर्थः। इतिः पूर्वपक्षसमाप्तौ। कैयटदण्डिनारायणसरस्वत्याद्यनुरोधेन समाधत्ते। **एङीति।** इतिः समाधिसमाप्तौ। वस्तुतस्तु चिन्त्यमिदम्। पररूपशब्देन परशब्देन वा यदुपस्थितं रूपं प्रयोगस्थं तस्य तत्र ग्रहणम्, स्थाने जायमानः परः किंगुणक इत्याकाङ्क्षायामन्तरतमपरिभाषयोभयगुणकः। प्रकृते चोभयान्तरतमा-सम्भवात्परशब्देन यद्गुणकस्योपस्थितिस्तद्गुण एव भविष्यतीति पररूपेण शुद्धो भविष्यतीति

---

१. तदनभ्युपगम इति ख।

२. इमं भावमजानन् इति ख।

परस्य रूपं निरनुनासिकत्वाद्युपेतं तादृगकेव यथा स्यादिति दिक्★। तस्माज्जनेर्डवचनं ज्ञापकं न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति।

एवञ्च ''इग्ग्रहणमात्सन्ध्यक्षरव्यञ्जननिवृत्यर्थम्'' इति वार्त्तिकमसङ्गतमिति प्राप्ते भगवान् भाष्यकार इत्थं सिद्धान्तमाह – उक्तरीत्या ज्ञापकेनैवात्सन्ध्यक्षराणां निरासेऽपि व्यञ्जननिवृत्यर्थं सूत्रं कर्त्तव्यमेव। यत्तूक्तं जनेर्डवचनं ज्ञापकमिति। तन्न, गमेरपि ह्ययं डो वक्तव्यः। गमेश्च गुणे क्रियमाणे आन्तर्यत ओकारः स्यात्। ततश्च 'नगः' 'अगः' 'अभ्युद्गः' 'समुद्गः' इत्यादि न सिध्येत्। ततश्च तत्र चरितार्थं डित्त्वं कथं व्यञ्जनस्य गुणाभावं ज्ञापयेदिति। ननु ''जनेर्डः'' (पा०सू०ए० ३-२-९७) इत्येव डप्रत्ययो गमेर्न विधीयते किं तु ''गमश्च'' (पा०सू० ३-२-४७) ''अन्तात्यन्ताध्वदूरपार'' (पा०सू० ३-२-४८) इति प्रकरणे पठितेन ''अन्यत्रापि दृश्यते'' (का०वा०) इति वार्त्तिकेन डप्रत्ययान्तरमेव। तथा च कथं भाष्यकृतोक्तं ''गमेरप्ययं डः'' इति ? सत्यम्, ''सप्तम्यां जनेर्डः'' (पा०सू० ३-२-९७) इति प्रकरणे तावद् ''अन्येष्वपि दृश्यते'' (पा०सू० ३-२-१०१) इति सूत्रेण डो विधीयते इति निर्विवादम्। तत्र चान्येष्वप्युपपदेषु जनेर्डो

भाष्याशयात्। गुणानां शाब्दत्वादिवच्छब्दरूपत्वाभावेन रूपग्रहणेन व्यावर्त्यसम्भवाच्च। अत एव रूपग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति **मनोरमायां** संगच्छते। अधिकं **शब्दरत्ने**[1] स्पष्टम्। एवञ्च कैयटाद्युक्तमपि चिन्त्यमिति बोध्यम्। तदाह। **इति दिगिति।** प्रकृतमुपसंहरति। **तस्मादिति।**

३.२९ भाष्योक्तं व्यञ्जनांशे फलनिरूपणम्

परमप्रकृतमुपसंहरति। **एवञ्चेति।** फलत्रयान्यथासिद्धौ चेत्यर्थः। **ज्ञापकेनैवेति।** तदादिनैवेत्यर्थः। **गमेरेति।** यत इत्यादिः। **अयं ड इति।** सप्तम्यां जनेर्ड इत्यतोऽन्येष्वपि दृश्यन्त इत्यत्रानुवर्तमानो डो गमेरपि वक्तव्य इत्यर्थः। **गमेश्चेति।** असति डित्व इति शेषः। **आन्तर्यतः** स्थानत आन्तर्यस्य बलवत्वात्। **ओकार इति।** मकारस्यौष्ट्यत्वादिति भावः। इति भाष्योक्तिसमाप्तौ। तत्र शङ्कते। **नन्विति। इत्येवेति।** इत्ययमेवेत्यर्थः। **पठितेनेति। अन्तात्यन्तेति** सूत्र एवेति भावः। प्रकरण इत्युक्तिस्तु प्रकरणभेदसूचनाय। अत एव गमेश्चेत्यस्यानुवृत्तिसूचकोल्लोखः सफलः। तावत् आदौ। निर्विवादमित्यत्रान्वयः। **तत्र चेति।** तस्य चेत्यर्थः।

---

* मुद्रित पाठे दिगिति नास्ति। प्रभायां दिगिति पाठमनुसृत्येदम्।

१. प्रो.म.श.पृ.सं. २३१।

दृश्यते इत्यक्षरार्थः। तेन 'अजः' 'द्विजः' 'अनुजः' इत्यादि सिद्धम्। एवमपि धात्वन्त-राडुविधायकाभावात् 'परितः खाता परिखा' इत्यादि न सिद्ध्येदित्याशङ्क्य तत्र वार्त्तिक-कृतोक्तम् ''अन्येभ्योऽपि दृश्यते'' (का०वा०) इति। अयं च सौत्रदृश्यपिग्रहणसूचित एवार्थो वार्त्तिकेन विवृतो न त्वपूर्वः संगृहीतः। तथा च तत्र वृत्तिकार आह — ''अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः। तेन धात्वन्तरादपि भवति – परितः खाता परिखेति। दृशिग्रहणात्कारकान्तरे कालान्तरे च'' इत्यादि तत्रैव स्पष्टम्। एवं स्थिते सौत्रेणैवानेन 'परिखा' इत्यादेरिव 'नगः' 'अग' इत्यादेरपि सिद्धौ ''अन्तात्यन्त'' (पा०सू० ३-२-४८) इति प्रकरणे ''अन्यत्रापि दृश्यते'' इति वार्त्तिकं न कर्त्तव्यमेव। क्रियमाणं वा एतसूत्रसिद्धार्थविवरणपरतया नेयमित्याशयेन भगवतोक्तम् – ''गमेरपि ह्ययं डो वक्तव्यः'' इति।

तस्मिन् सतीति वा। **एवमपि** उक्तसिद्धावपि। **तत्र** अन्येष्वपीति सूत्रे। एवमग्रेऽपि। **दृश्यपीति।** उभयेत्यर्थः। अपिरुपपदान्तरादिसमुच्चायकः। अत एव सर्वपदसङ्गतिः। उक्तमपि वैशद्याय मानान्तरवचनद्वारा तत्रत्यमाह। **दृशीति।** अत एव दृश्यपीति प्रागुक्तसङ्गतिः। इतेः प्रागेदनुक्तिस्तु एवमानुपूर्व्यभावाकल्पाशयका वा चेति बोध्यम्। **तत्रैव** वृत्तिग्रन्थ एव। **वार्तिकमिति।** इदमुपलक्षणं अन्तेति सूत्रस्य तत्स्थानां सर्वत्र त्रयोरित्यादि वार्तिकानां चापि। तेषामप्येतत्प्रपञ्चत्वात्। प्राग्वदाह। **क्रियमाणं वेति।** एवञ्च गमेरपीति भाष्यस्थान्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति वार्तिकेनेति भावः। इतिकथनं विवरणकारादीनां तात्पर्यतो युक्तं न तु यथाश्रुतमिति बोध्यम्। एतेन भाष्यकारवचनादेव सङ्गमे इति कस्यचिदुक्तं, न तु यथाश्रुतमिति बोध्यम्। नन्वन्येष्वपीत्युक्त्या उपपदान्तर एव स्यान्न धात्वन्तरादत आह। **अन्येभ्योऽपीति।** तत्र कैयटाद्युक्तं कर्मयुक्तं असौत्रं डोविधानं सौत्रडित्वस्य कथमवकाश इत्याशङ्क्य व्यञ्जननिवृतौ सत्यां जनेर्ड इति सौत्रमेव डविधानं जनावनर्थके सति गमेरप्येतत्कल्पयति। न च व्यञ्जनस्य गुणाभावज्ञापनेन साफल्यात्क्रमस्यान्यतस्तत्कल्प्यत्वमिति वाच्यम्। शास्त्रान्तरप्राप्तातिव्यवहितगुण-कल्पनिवृत्तिकल्पनापेक्षया स्वस्यान्यतो विधिकल्पनालाघवात्। न चैवमन्येभ्योऽपीति वार्तिकं व्यर्थम्। डविधिसामर्थ्यप्रपञ्चार्थत्वादिति **नारायणोक्तं**, अन्येष्वपीत्यनेन न जनेर्डः, किन्त्वन्यत्रापीति प्रकरणान्तरस्थवार्तिकेनैवेति कथं जनेर्डविधानमत्र लिङ्गम्। न चोक्तरीत्या सप्तम्यन्तस्यैव प्रपञ्चः। तथा हि सति जनेर्डस्य भूते विधानाद्गमेरपि डो भूत एव स्यान्न कालान्तरे। दृश्यते च ग्रामं गच्छत्यपि ग्रामग इति प्रयोगः। न च तर्हि 'नगोऽगो गुरुतल्पग' इत्यादौ भूते डो न

नन्वेवमपि डित्त्वं व्यर्थमेव, गमेर्विचैव सिद्धे ''गमेर्डोः'' इति डोप्रत्ययविधानेन मकारस्य गुण ओकारो न भवतीति ज्ञापितत्वात्। तस्माड्डप्रत्ययस्य डित्त्वं पूर्वोक्तरीत्या ज्ञापकमेव। किञ्च, डोप्रत्ययविधानमेव व्यञ्जनस्य गुण इति ज्ञापयति। अन्यथा विचैव सिद्धौ किं तेनेति चेत् ? न, विचि हि सति गुणः क्रियमाणः सानुनासिक ओकारः स्यादिति निरनुनासिकसिद्धये डोप्रत्ययविधानादिति दिक्।

स्यादिति वाच्यम्। अन्तेत्यादि डस्य कालानधिकारात् कालत्रयेऽपि जायमानत्वेन भूतेऽपि सुलभत्वात्। अत एव तयोर्न प्रपञ्चप्रपञ्चिभावः। तथा हि सति प्रकरणभेदानर्थक्यं च। एकप्रकरणे हि पुनर्डग्रहणं न कार्यमिति लाघवमपि भवति। न च दृशिग्रहणात्कारकान्तर एव कालान्तरेऽपीति युक्तः प्रपञ्चप्रपञ्चिभाव इति वाच्यम्। अन्तेत्यादिना प्रतिपदोक्ते सार्वकालिकत्वाद्भूतेऽपि डे सम्भवति दृश्यपि ग्रहणानुसरणरूपब्रह्मास्त्राश्रयणस्यानवसरात्। दृश्यपि ग्रहणादिकं हि यत्रार्थं प्रति यदोक्तलक्षणं नास्ति तत्संग्रहाय प्रवर्तते, नान्यत्र। सम्भवति च कालभेदेनोभयोः स्वातन्त्र्ये प्रपञ्चप्रपञ्चिताऽपि नोचिता। निरर्थकानुवादकल्पनायाः आनर्थक्यापरपर्यायत्वात् गमेरपीति भाष्यं न श्रद्धेयमिति **नारायणगुरुक्तं** चापास्तम्। तस्माद्गुणांशव्यञ्जननिवृत्त्यर्थमिदमिति भाष्याभिमतं युक्तमिति सिद्धम्।

एवं स्थिते नारायणाद्यनुरोधेनाह। **नन्वित्यादिना।** एवमपि गमेर्मस्यैव विधानेऽपि। **विचैवेति।** तत्र मस्य गुणेनौकारेऽत इति पररूपेण गोरूपसिद्धेरिति भावः। तदाह। **तस्मादिति।** तद्धेतोरेवेति न्यायेनाह। **किञ्चेति।** यद्यपि तर्हि त्यवतृडोर्डित्वं ज्ञापकं औत्यपि कृते प्रागुक्तरीत्या मस्य मात्रिके गुणेऽकारे हि पररूपत्वे च तत्सिद्धेः, औकारस्तु नेति उक्तमेवेति नारायणेनोक्तं, तथापि उक्तार्थज्ञापनं विना न तस्या ज्ञापकत्वमिति प्रत्ययेन मस्यौकाराभावज्ञापनापेक्षया व्यञ्जनस्य गुणाभावज्ञापने लाघवं, सामान्ये प्रमाणानां पक्षपात इत्यस्यानुग्रहश्चेत्याशयेनाह। **डोप्रत्ययेति।** एवोऽप्यर्थे। अत एवाह। **अन्यथा विचैवेति।** हि यतः। **स्थानेन्तरेति** सूत्रादिति यावत्। **सानुनासिक इति।** तथा च **गोपयसो**रित्यादिनिर्देशाविरोधायेति भावः। **विधानादिति।** न च **गोस्त्रियो गोपयसो**रित्यादिनिर्देशान्निरनुनासिक एव, अन्यथा तद्विरोधापत्तिः स्पष्टैवेति तदुक्तं युक्तमिति वाच्यम्। सौत्रत्वेन तस्योपपत्तेः। एवमपि चित्रगुचित्रग्वोरित्यादावङापत्तेश्च। क्वापीदानीमनुनासिकपाठाभावेन तथा दुर्वचत्वाच्च। उणादीनामव्युत्पन्नत्वस्य सिद्धान्ततया तथौचित्याच्चेति तत्वमिति भाष्यं युक्तमेव। तदाह। **दिगिति॥**

अत्र वदन्ति– ''तनोतेर्डउः सन्वच्च'' इति डित्करणान्न व्यञ्जनस्य गुणो भविष्यति। यत्तु शास्त्रातिदेशोऽयं कार्यातिदेशो वा ? आद्ये 'ऊर्णुनविषति' इत्यत्रेव ''द्विर्वचनेऽचि'' (पा०सू० १-१-५९) इति स्थानिवद्भावेन 'तँतँ अउ' इति स्थिते ''सन्यतः'' (पा०सू० ७-४-७९) इतीकारः सानुनासिकः स्यात्। द्वितीये त्वभ्यासकार्यं दुर्लभमिति। तन्न आद्ये गुणानां भेदकत्वाद् 'इमौ' 'इमे' इति वदुपपत्तेः।

३.३० व्यञ्जनांशे सूक्तिरत्नाकराशयखण्डनम्

अत्र भाष्ये। **वदन्ति** नारायणादयः। इतिस्तद्ग्रन्थसमाप्तौ। एवञ्च भाष्यकारस्यापि तत्फलमयुक्तम्। न च डित्वाभावेऽकारोच्चारणसामर्थ्यात्पररूपं बाधित्वा सवर्णदीर्घापत्तिः। अन्यथा डमात्रमेव वाच्यम्। व्यञ्जनस्य गुणेन रूपसिद्धेरिति वाच्यम्। अनुनासिके गुणे तस्य पुनः पररूपेण शुद्धाकारस्थितस्य साफल्येन दीर्घार्थत्वस्य दुर्वचत्वेन परत्वाद्बाधकपररूपस्यैव प्रवृत्तेः। असत्यकारे प्रत्ययेन सहाद्गुणापत्तेश्च। अत एव व्यस्तोक्तिः सफला। न च सति गुणे **सन्वदि**ति शास्त्राति-देशेऽसनेति दीर्घापत्तिः, कार्यातिदेशे तस्याप्यतिदेशापत्तिरिति वाच्यम्। झलीत्यनुवृत्त्या तदप्राप्तेः। न च तदप्यतिदिश्यते। सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशात्। तस्य झलादिसन्निमित्तकत्वात्। कथमन्यथा सत्यपि डित्वे तनियतीति वलादिलक्षणेटोऽभावः। न च सन्वदिति सप्तम्यन्ताद्धतिरिति नेट्। **सन्यङो**रित्यस्य षष्ट्यन्तत्वेन द्वित्वस्याप्यप्रसङ्गात्। न च षष्ट्यन्ताद्धताविवासंग्रहः। षष्ट्याः सम्बन्धमात्रार्थकत्वेन सनः सनि च कार्यमात्रस्य संग्रहात्। एवञ्च डित्वज्ञापकं सम्यक् इति तदाकूतम्। तद्धृदि निधाय प्राचोक्तं तत्र दोषमुद्धर्तुमाह। **यत्त्विति।** अयं सन्वच्चेति आर्धधातुकत्वाद्यर्थमिति भावः। **तत अ उ इतीति।** त अ उ इत्यत्राद्वित्वात्परत्वाद्गुणे द्विःपररूपे च त उ इति जातेऽव्यवर्णेन सनन्तत्वाद्वित्वाप्राप्तौ **द्विर्वचनेऽची**ति रूपातिदेशेन दृष्टान्तेऽवादेशे ओकारमानीय द्वित्वे अभ्यासह्रस्वे च रूपसाधनम्। तथा सचक्रतुरित्यादाविवाकारस्य द्वित्वनिमित्तत्वेन द्वितीयपररूपस्योनातिदेशेन भेदे त अ उ इति स्थिते सन्नन्तत्वद्वित्वे तत अ उ इति स्थितिरिति भावः। द्वितीये तु तेनैव सर्वमिति न रूपातिदेशादिप्रवृत्तिरिति प्रागुक्तदोषाभावादाह। **अभ्यासेति।** तेनैव द्वित्वे सन्यङोरित्यस्याप्राप्त्याऽभ्याससंज्ञाया अभावात्। एकाचो द्वे इति प्रकरणोक्तद्वित्व एव तेन तद्विधानात्। तथा चेष्टरूपसिद्धिः पक्षद्वयेऽपीति भावः। **उपपत्तेरिति।** यत्तु त्यदादीनामित्यत्रातपरत्वात्तपरसूत्राप्रवृत्तेर्भाव्यमानत्वेनाणुदिदित्यस्याभेदकत्वस्य जातिपक्षस्य चाप्रवृत्तेः शुद्धोच्चारणाच्च तत्र निरनुनासिकता युक्ता, प्रकृते तु इदिति तपरत्वात्

द्वितीयेऽपि 'बभ्रुः' 'जुहूः' इत्याद्यर्थं धात्वधिकारीयद्वित्वेऽभ्याससंज्ञास्वीकारात्। अत एव ''लिटिधातोः'' (पा०सू० ६-१-८) इति सूत्रे ''धातुग्रहणं तिष्ठतु तावत्सान्यासिकम्'' इति भाष्यम्। ''आदेच'' (पा०सू० ६-१-४५) इति सूत्रे धातुग्रहणानुवृत्ते-

---

तत्प्रवृत्तेरान्तरतम्यादनुनासिक एव युक्त इति दृष्टान्त [१].... एतेन न हि कार्येति तु न निषेधः। निषेधात्प्राक् कार्याननुभावात्, तन्निमित्तत्वनिषेधे कार्यानुभवनिश्चयस्तत्र सति स इत्यन्योन्याश्रयाप-त्तेश्चेति **रत्नाकरोक्त**मपास्तम्। मकारस्य तत्वाश्रयणात्। अर्धमात्रालाघवाय डित्वाकरणजलाघवाय च भृञामित्येव सूत्रं कार्यमित्याश्रयात्। इ इति च नपुंसकनिर्देशः। तेन विभक्तिश्रवणं नापाद्यम्। यदपि सः गमेर्ग इति पूर्वग्रन्थविरुद्धमिदमिति। तदपि न। तत्र गुणशब्देन विधानेन वैलक्षण्यात्। यदपि गुणानामभेदकत्वेऽपि न दोषः। सन्यत इत्यनेन सनि इ अत इति प्रश्लेषेणेतो विशेषणेन शुद्धस्यैव विधानादिति। तदपि न। विधेयाण्भिन्नस्थले एवाभेदकत्वाङ्गीकारात् इति दिक्॥

द्वितीयेऽपीति। उपपत्तेरित्यस्यानुषङ्गः। अत एवापिः। कथमित्यत आह। **बभ्रुरिति। कुर्भ्रश्चेति** (उ० २२) सूत्रे चकरा**द्यो द्वे चे**त्यतो द्वे इत्यनुवर्त्तते। भृधातोः कुर्द्वित्वं च, उरत्यत्व-हलादिःशेषादि च। उणादीनामव्युत्पन्नत्वान्नेदं फलमत तत्राह। **आहतुरिति।** अन्येभ्योऽपीति सूत्रप्रपञ्चभूतेन 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे चेति' वार्तिकेनास्य सिद्धिः। तत्र हि धातू चात् क्विप्दीर्घौ अनुवर्तेते। आदिना दिद्युदित्यादिपरिग्रहः। हुवः श्लुवच्चेति सूत्रेण क्विप् दीर्घः श्लुवद्भावश्च विधीयते। जुहोतेरिति व्याख्यानं तूक्तदोषाक्रान्तम्। यद्यपि उः ओर्डित्वस्य ज्ञापकत्ववादिनेदं ज्ञायते, तथापि नायं तस्य ग्रन्थो अपि तु तदाशयः। प्रदर्शकस्यात्परस्येति[२] सिद्धान्तरीत्येदं योजनमुचितम्। सोऽपि तादृशश्चेदस्तु, तथा उभयथाप्यनयोरषष्ट्यन्तत्वा-दभ्याससंज्ञा न स्यात्। तस्मादीदृशार्थोऽभ्युपगन्तव्य इति भावः। उक्तार्थे प्रमाणमाह। **अत एवेति।** उक्तार्थस्वीकारा-देवेत्यर्थः। **धात्विति।** तदेतदित्यादिः। ननु ससृवांसो विशृण्विर इत्यत्र श्रुण्विति विकरणवि-शिष्टस्य लिट्परस्याङ्गस्य सम्बन्धिनः प्रथमैकाचः प्राप्तद्वित्ववारणाय धातुग्रहणमावश्यकमिति चेन्न छन्दसि वा वचनेनैव किञ्चित्सिद्धत्वादत आह। **सान्यासिकमितीति।** सम्यक् न्यासो योगः येन सः सन्यासः सूत्रार्थबोधस्तत्प्रयोजनं यस्य तत्सान्यासिकम्। एवञ्च धात्वधिकारीयद्वित्व इत्यर्थलाभार्थं धातुग्रहणमिति भावः। **भाष्यमिति।** सङ्गच्छत इति शेषः। नन्वेवमप्यत्र तदनुवृत्तेः

---

१. अत्र ग्रन्थः त्रुटितः।

२. प्रदर्शकस्यान्यस्येति ख।

रापाततो भाष्ये प्रदर्शितत्वेऽपि ष्यङ्विधिभाष्येऽननुवृत्तेरेव सिद्धान्तिततया भाष्याशयस्येत्थमेव वर्णनीयत्वादिति दिक्।

किञ्च, यथा स्थानेऽन्तरतमपरिभाषासंस्कृतावनुनासिकपरसवर्णविधी स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतम 'एतन्मुरारिः' 'त्वं करोषि' इत्यादिकं विषयं लब्ध्वा चरितार्थौ 'चतुर्मुखः' 'कुण्डं रथेन' इत्यादौ न प्रवर्त्तेते इति हयवरट्सूत्रे सिद्धान्तितम्, तथेहापि सार्वधातुके जुसि गुणः सिचि वृद्ध्यादयः 'नेता' 'अबिभयुः' 'अनैषीत्' इत्यादौ चरितार्थाः 'उम्भिता' 'अनेनिजुः' 'अभैत्सीत्' इत्यादिषु न भविष्यन्ति। न चैवं 'नेता'

फलमस्तीति कथमुक्तार्थसिद्धिरत आह। **आदेच इति। आपातत इति।** गोभ्यामित्यादिवारणरूपतत्फलस्योपदेशग्रहणेनैव सिद्धत्वादिति भावः। अत एवाह। **ष्यङिति।** ष्यङः सम्प्रसारणविधीत्यर्थः। **ष्यङः सम्प्रसारण**मिति सूत्रभाष्य इति यावत्। **भाष्येति।** उक्तेत्यादिः। वस्तुतस्तु अत्र वदन्तीत्यादि चिन्त्यम्। उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षाङ्गीकारात्। अत एव धात्वधिकारीयद्वित्व इत्यर्थस्यापि न प्रयोजनं, जुहूरित्यत्राद्यव्याख्यानेऽपि तत्र दाशीर्ग्रहणादेव सैवेति द्वितीयेऽपि तथैवेति तदापि तत्र तस्य नफलत्वम्। सान्यासिकमित्यस्य व्युत्पत्तिः सैव। अर्थस्तु लिटीत्यादेर्धातुविशेषणत्वं यथा स्यात्प्रथमेकाज्विशेषणत्वं मा भूदिति। तथा हि सति पपाचेत्यादावेव स्यान्न तु 'जजागार' इत्यादाविति बोध्यम्। तदाह। **इति दिगिति॥**

३.३१ सूक्तिरत्नाकराक्षिप्तसूत्रवैयर्थ्यशङ्कानुवादः

नारायणीयं तत्त्वमाह। **किञ्चेति। तथेहापि** इको गुणेति विषयेऽपि। तुकार्धेति पाठः। तदुभयविधेयमाह। **गुणेति। चारीति।** स्थानगुणप्रमाणान्तर्यसत्वादिति भावः। **न भवीति।** क्वचित् किञ्चित्साम्येऽपि सर्वान्तर्याभावात् तमग्रहणबोधितबहुत्वस्य विवक्षितत्वादनुनासिकवदिति भावः। यत्तु दृष्टान्तेति निर्दिष्टस्थानिकत्वेनालोन्त्येत्यवृत्त्या तोर्लीत्यादौ विशेष्यत्वार्थं अलोन्त्यपरिभाषया परत्वात् स्थानेन्तरतमपरिभाषाया बाध इति तत्रातिप्रसङ्गो दुर्वार इति **रत्नाकरः**[१]**।** तन्न। कार्यकालपक्षे परत्वस्यैवासत्वात्। सत्वेऽपि नेतेत्यादौ समावेशसम्भवेन विरोधाभावाच्चेत्याहुः। एवं अनेकविधान्तर्यग्रहणेऽगुणेति विकारादिबाह्यप्रयत्नेत्यर्थः। अचां हि घोषसंवारनादाल्पप्राणमन्यत्र स्पष्टम्। तमग्रहणेनानेकविधान्तर्यसम्भवे तद्ग्रहणस्य युक्तत्वबोधनादिति भावः।

---

१. रत्नाकरः सिद्धान्तकौमुदी व्याख्या रामकृष्णभट्टविरचितः।

'अनैषीत्' इत्यादावेव स्थानगुणप्रमाणैस्त्रिभिरान्तर्यलाभात् 'चेता' 'अचैषीत्' इत्यादौ प्रमाणान्तर्यविरहेण गुणवृद्धी न स्यातामिति वाच्यम्। ''सृघस्यदः क्मरच्'' (पा०सू० ३-२-१६०) इति क्मरचः क्रोश्च कित्करणेन प्रमाणत आन्तर्यस्याविवक्षाया ज्ञापनात्। न चैवमपि 'ईहिता' 'ईशिता' इत्यत्र कण्ठ्यतालव्ययोर्विवृतयोश्च हकारशकारयोस्तादृशावेवादेतौ स्यातामिति वाच्यम्, ''नाज्झलौ'' (पा०सू० १-१-१०) इति सूत्रस्य प्रत्याख्यानावसरे ऊष्मणामीषद्विवृतताया: सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात्। न चैवं 'विवृतकरणाः स्वरास्तेभ्य एओ विवृततरा'वित्यादि शिक्षाऽनुरोधात् 'चेता' 'नेता' इत्यादावपि गुणाप्रवृत्तिः स्याद्विवृतविवृततरत्वकृतवैलक्षण्यसत्त्वादिति वाच्यम्, तथा सति विधेर्निर्विषयतापत्तेः, ''जयः करणम्'' (पा०सू० ६-१-२०२) इत्यादिनिर्देशैः

लाभादिति। स्यातामितीति शेषः। प्रमाणान्तर्येति **सुप्सुपे**ति तृतीयासमासः। प्रमाणत इति पाठस्तु युक्त एव। **सृघस्यद इति।** प्रमाणत आन्तर्याभावेन ऋकारे गुणाप्राप्तेरन्यत्र फलाभावाच्च तद्वैयर्थ्यम्। अकारस्य गुणसंज्ञा **त्वतो गुण** इत्यादौ चारितार्थ्येति भावः। ननु गुणशब्दस्य वस्तुतो बाह्यप्रयत्ने वृत्तावपि स्थानार्थगुणेत्यत्र गुणशब्देन न स एव, किन्तूक्तत्रितयातिरिक्तं धर्ममात्रमित्यन्यत्र स्पष्टम्। एवञ्च बाह्यप्रयत्नसाम्यवदाभ्यन्तरप्रयत्नसाम्यमपि प्रयोजकम्। अत एव रामेष्वित्यादौ तकारो न। एवञ्च बाह्यप्रयत्नसाम्याभावेऽपि स्थानाभ्यन्तरसाम्यादपि स्यादित्याशयेनाशङ्कते। **न चैवमित्यादि। एवमपि** प्रमाणत आन्तर्यस्याविवक्षणेऽपि। एव स्यातामित्यग्रे योज्यः। स्यातामेवेत्यर्थः। सूत्रमते स्थानप्रयत्नैक्यात् उभयान्तरतमस्य करणादिति भावः। **माणत्वादिति।** तथा चाभ्यन्तरयत्नभेद इति भावः। **चैवं** तथा आभ्यन्तरप्रयत्नभेदस्वीकारे। आदिना **स्वराणा**मिति पाणिनिशिक्षापरिग्रहः। गुणेत्युपलक्षणं वृद्धेरपि। एवमग्रेऽपि। **विवृतेति।** बाह्यप्रयत्नसाम्येऽपीत्यादिः। सति सम्भवे यावत्प्रयत्नसाम्यस्यापेक्षितत्वादिति भावः। **तरतेति।** द्वन्द्वे वर्त्तिपदार्थवत् तन्निष्ठधर्मस्यापि प्रकारत्वात् तत्समूहे भावप्रत्ययः। **विधेरिति।** स्थानत आन्तर्याभावेनोकारस्याप्यप्राप्तेः स्मादाभ्यन्तरप्रयत्नभेदेऽपि बाह्यप्रयत्नसाम्या गुणादिप्रवृत्तिरिति भावः। एतेन ऋकाराद्यंशे चारितार्थ्यमित्यपास्तम्। नन्वेवं विनिगमनाविरहाद्यञ्जनेन गुणप्रवृत्त्या विधिसाफल्यमास्ताम्। किञ्चेशितेत्यत्र द्विविधप्रत्यत्नसाम्याभावेऽपि नेता चेतेत्यादिवदीहितेत्यत्र किञ्चित्बाह्यप्रयत्नसाम्येन तदापत्तिरेवात आह। **जय इति।** आदिना 'स्यदो जवे' (६-४-२८) इत्यादि। **क्रनिति। रुदविदे**त्यादिनेति भावः। वस्तुतस्तु किञ्चेत्यादि चिन्त्यम्। 'स्थानेन्तरतमे' इति सप्तम्यन्तपाठस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वेनैवं दुर्वचात्।

क्नसुन्क्मरच्प्रभृतीनां कित्त्वेन चेकारादिषु गुणप्रवृत्त्यनुमानाच्च। आत्सन्ध्यक्षरव्यञ्जनेषु तु गुणाद्यप्रवृत्तिरेवोचिता। तथा च निर्देशाः ''यातिवातिद्रातिप्सातिं'' (पा०सू० ८-४-१७) ''ध्यायतेः सम्प्रसारणं च'' (का०वा०) ''वहतिचिनोतिदेग्धिषु च'' (पा०सू०ए० ८-४-१७) इत्यादि। अथ क्नोः कित्त्वेनापि गुणवृद्धिविधावन्तरतमपरिभाषाऽनुपस्थितिरेव ज्ञाप्यतामिति चेत् ? न, सत्यामपीक्पपरिभाषायामीकारस्याकारादिनिवृत्तयेऽन्तरतमपरिभाषाया आवश्यकत्वादिति। तदेवं डओर्डित्त्वादनान्तर्यान्निर्देशाच्च

किञ्च संग्राहकवाक्ये प्रागुक्तरीत्या समावेशेनाविरोधेऽपि उपप्लुतलक्ष्यसंस्कारके उम्भितेत्यादिविषयके विरोधेन परत्वात्तया तस्या बाधात्। किञ्च पूर्वं कस्येत्याकाङ्क्षायामलोन्त्यस्येत्यस्योपस्थितिरनन्तरं स्थानिनिर्णयेन तदुपस्थितिः कोपेत्याकाङ्क्षायामिति तदनुरोधेन यथाकथञ्चिदान्तर्यग्रहसम्भवात्। अत एवाहुरिति प्रागुक्तम्। लक्ष्यानुरोधेन सति सम्भवे यावत्प्रयत्नसाम्यग्रहणेऽपि असम्भवे क्वचिद्बाह्यसाम्याभावेऽपि आभ्यन्तरसाम्येन कार्यवदाभ्यन्तरसाम्याभावेऽपि बाह्यसाम्येन प्रवृत्तिरित्यर्थस्यैव निर्देशादिना ज्ञाप्यत्वेनेहितेत्यत्र दोषतादवस्थ्यात्। निर्देशादिनाऽपूर्वगुणादिकल्पने विधिवैयर्थ्यापत्तेस्तदवस्थाच्च। तैः सर्वथा तत्परिभाषाबाधकल्पने व्यञ्जने गुणादि (वारणाभावा) दिष्टासिद्धेश्चेति बोध्यम्। अत एव नारायणोक्तं आत्सन्ध्यक्षरसाधारणं व्यञ्जनतद्वारकं युक्त्यन्तरमाह। **आत्सन्ध्येति।** तुश्चार्थे। स च किञ्चेत्यर्थे। तथा च निर्देशैरपि गुणाद्यभावो ज्ञाप्य इति भिन्नसूत्रं मास्त्विति भावः। तत्समर्थयत्त्युक्तयुक्त्या[1]। पूर्वमते सिंहावलोकनन्यायेनाशङ्कते। **अथेति।** अपिना जय इत्यादिनिर्देशानां सनादिकित्त्वानां च परिग्रहः। एवेनोक्तज्ञाप्यव्यवच्छेदः। एवञ्च व्यञ्जनादिति प्रसङ्गवारणाय पृथक्सूत्रमावश्यकमिति भावः। एवमप्यनिष्टमेवेत्याह। **सत्यामपीति।** इतिः सूत्रनिराकरणसमाप्तौ। वस्तुतस्तु इदमपि चिन्त्यम्। निर्देशैर्वाक्यशेषानुमाने गौरवात्तज्ज्ञानादिलाघवार्थं कृतभिन्नसूत्रप्रत्याख्यानानर्हत्वात्। अन्यथा 'दित्यदित्यादित्य' 'जयः करणं' 'भवतेरः' ण्यः नाव इत्यादिनिर्देशै 'रिको यण्' 'एचोऽयवे'त्यादिप्रत्याख्यानापत्त्या समस्तशास्त्रस्याकुलीभवापत्तेश्च। यत्तु प्रकृतसूत्रोक्तज्ञापकैर्लत्वाभावार्थं प्रत्यय इत्यादिनिर्देशैश्च तुल्ययोगक्षेमत्वादिदं चिन्त्यमिति नारायणः। तन्न। अत्र सूत्रे ज्ञापकाद्युक्तावपि निर्देशानुक्तेः। ज्ञापकाद्यनाश्रयणे बहुषु इष्टार्थालाभेन [2]पाणिनेरतज्ञापितेश्च प्रत्य इतीणोरुपाद्येति ? बोध्यम्। अत एव तदनुरोधेनैव परमपूर्वपक्षमुपसंहरति। **तदेवमिति।** श्लोकचूर्णिकेयम्। तस्मादुक्त-

---

१. तत्समर्थयत्तुल्ययुक्त्या इति ख।

२. अत्र मातृकासु किमपि पदं वाक्यं वा लुप्तमिति भाति। अतः प्रकृतेऽन्वयः न लगति।

निराकृतं व्यञ्जनं भाष्य एवैच आकारश्च निराकृतः। तस्माद्व्यर्थं सूत्रमिदम्। अथ यद्युत्तरार्थता, विभज्य योगं किमिति परिभाषात्वमिष्यते ?

अत्रोच्यते, ''क्ङिति च'' (पा०सू० १-१-५) इति सूत्रे चकारस्य इतिशब्दपर्यायतामाश्रित्येक इति ये गुणवृद्धी तयोर्निषेध इति तावद्वक्ष्यते। अन्यथा 'लैगवायनः' इत्यत्र ओर्गुणोऽपि निषिध्येत। औपगवादिस्तु तस्यावकाशः। तथा 'पौरोहित्यम्' इत्यत्रादिवृद्धिश्च न स्यात्। एवं स्थिते यदीयं परिभाषा प्रत्याख्यायते तदा कथञ्चित्तत्र तत्र गुणवृद्धिविधाविकामेव स्थानित्वपर्यवसानेऽपीक इति पदानुच्चारणे-नेग्लक्षणत्वविरहान्निषेधो न प्रवर्त्तेत। ततश्च 'कृतः' 'कृतवान्' 'कुरुतः' 'छिन्नं'

प्रकारेणेत्यर्थः। **निराकृतं** नारायणादिनेति भावः। व्यञ्जनमिति पूर्वान्वयि। निराकृत इति पाठः॥

३.३२ सूक्तिरत्नाकराक्षिप्तसूत्रवैयर्थ्यशङ्कानिरासः

अथेति तत्परिहारे। **विभेति।** तर्हीत्यादिः। अत एव यक्षानुरूपो बलिरिति न्यायेन तथैव कृष्णाद्युक्तासाङ्गत्यं ध्वनयन् समाधत्ते। **अत्रोच्यत इत्यादिना।** अत एवास्यार्थस्य **न** धातुसूत्रप्रयोजनसत्वेऽपि तत्र गमकाभावात्तस्य प्रत्याख्यानाच्च न तत्र फलमित्यभिप्रेत्याह। **क्ङितीति।** इको गुणेत्यनुवृत्येति शेषः। वस्तुतस्तु अर्थाधिकारबलेन स्वरूपपरस्यैवानुवृत्तिः। अत एव न धात्विति सूत्रेऽपि तथेति चकारो वृथेति चिन्त्यमिदम्। अत एव वक्ष्यति अस्तु वाऽर्थाधिकराश्रयणेनेति न धात्विति सूत्र इति बोध्यम्। अन्यथा कामयत इत्यादौ णिङो ङित्वेन वृद्धि [१]..... द्यापत्तेः। णिङो णित्वं तु **णेरनिटी**त्यादौ विशेषणार्थम्। एवञ्च चस्येत्यर्थकतया शब्दव्यापाराश्रयणमर्थाधिकाराश्रयणं वा फलमत आह। **अन्यथेति।** उक्तार्थानङ्गीकार इत्यर्थः। लिगुशब्दान्नडादित्वात्फक्। अपिना तत्रैव वृत्तिसमुच्चयः। **तस्य** 'ओर्गुण' इत्यस्य। दोषान्तर-माह। **तथेति।** तथा चेत्यपपाठः। तद्वदित्यर्थः। पुरोहितशब्दात् 'पत्यन्त' (७-१-१२८) इति यक्। 'किति च' इति तु नाडायनादौ चरितार्थः। **एवं स्थिते** तस्य तथार्थावश्यकत्वे। **प्रत्याख्ययते** एकमेव सूत्रं क्रियते। कथञ्चित् क्लेशेन। स च स्फुटीभविष्यत्यनुपदमेव। सर्वत्र शब्दतोऽलाभादाह। **पर्यवेति। नुच्चारेति।** परिभाषात्वाभावेन तत्रैतदनुपस्थित्येति भावः।

---

१. अत्र ग्रन्थः त्रुटितः।

'छिन्नवान्' इत्यादि न सिध्येत्। निषेधसूत्रं च निर्विषयं स्यात्, परिभाषापरित्यागपक्षे इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योरप्रसिद्धत्वात्। तदेतत्स्फुटीकृतं भाष्यकृता - ''उत्तरार्थमेव तर्हि सिजर्थं वृद्धिग्रहणम्'' इति। तस्य ह्ययमाशयः – यद्यपि ''सिचि वृद्धिः'' (पा०सू० ७-२-१) इति विधौ वक्ष्यमाणरीत्या परिशेषादिकामेव स्थानित्वं लभ्यते। तथापीग्लक्षणत्वं विना निषेधो न प्रवर्त्तेत। तस्मादुत्तरार्थं निषेधप्रवृत्यर्थं च वृद्धिग्रहणमिति। एवञ्च वदता

गुणवृद्ध्योरिति शेषः। कुत्रेत्याकाङ्क्षायामाह। **ततश्चेति।** दोषान्तरमाह। **निषेधेति।** निरिति बहुव्रीहिः। चो व्युत्क्रमे। तस्मान्निषेधप्रवृत्त्यर्थं परिभाषेति सिद्धम्। अत्र तथैव भाष्यसम्मतिमाह। **तदेतदिति।** एवेनेहार्थत्वव्यवच्छेदः। **तर्हि** इहार्थाभावे। स्थानिनिर्देशार्थत्वाभाव इति यावत्। उभयथापि मृज्यर्थत्वस्य[1] खण्डितत्वादाह। **सिजर्थमिति।** उत्तरत्रानुवृत्त्यर्थमित्यर्थभ्रमवारणायाह। **तस्य ह्येति। विधौ** विधायके। **लभ्यत इति।** तथा चेकः स्थानित्वलाभार्थं वृद्धिग्रहणम्। न्यायसाम्याद्गुणाग्रहणं च मास्त्विति नेयं परिभाषा कार्येति भावः। **इग्लक्षणत्वमिति।** इदं च परिभाषायां विना दुर्लभमिति भावः। **न प्रवर्तेतेति।** सर्वथैव तत्सूत्राभावे पूर्वसूत्राभ्यामनुवृत्यर्थपरत्वं सम्पाद्य क्ङिति निमित्ते गुणवृद्धी न स्यात् इत्येवं तद्व्याख्याने कामयत इत्याद्यसिद्धिः। परिभाषामात्रत्वानङ्गीकारेण तन्निमित्तइको ते न स्त इति व्याख्याने तु लैगवाद्यसिद्धिरित्यवश्यमाश्रयणीयं तद्व्याख्यानम्। तथा च तत्र निषेधाप्रवृत्त्या स निर्विषय एव स्यादिति भावः। उत्तरार्थमित्यस्या व्याख्या। **निषेधेति।** इतिराशयसमाप्तौ। ननु वृद्ध्यंशे भगवता तथोक्तं, न तु गणांश इति कथं ततस्तदर्थलाभोऽत आह। **एवं वदतेति।** एवञ्चेति पाठे चस्त्वर्थे। वस्तुतस्तु इदमपि चिन्त्यम्। व्यञ्जनस्य गुणव्यावृत्त्यर्थं स्थानिनिर्देशार्थमस्य आवश्यकत्वेन तत्पर्यन्तधावनासङ्गतेः। एवं सति फलस्यान्यथासिद्धत्वेन तस्य मुख्यत्वाभावात्। उत्तरार्थमेवेत्यादिभाष्यमभ्युपेत्यवादेन प्रवृत्तेरिष्टासाधकत्वाच्च। गुणांशे व्यञ्जननिवृत्त्यर्थत्वस्य कण्ठत उक्तत्वेन एवं वदतेत्यादिना सूचितार्थाङ्गीकारस्यायोग्यत्वाच्च। एतेन क्ङिकुकनादीनां कित्वाज्ज्ञापकादनिग्लक्षणयोरिति तयोर्निषेधः। तच्च साजात्याद्धातुप्रत्ययनिमित्तकयोरेव तयोर्निवर्त्तकमिति लैगवायनः पौरोहित्यमित्यादौ न तन्निमित्तयोस्तयोर्निवृत्तिः। 'घेर्ङिति' गुणस्तु वचनसामर्थ्यादपि न निषेध्य इति गुणवृद्धिविधौ नास्त्युपयोगोऽस्या इति **कौस्तुभोक्त**मपि फलं चिन्त्यमिति भाष्यमयुक्तमेवेति **नारायणोक्त**मपास्तमिति दिक्।

---

१. मृज्यर्थस्य इति ख।

न्यायसाम्याद् गुणग्रहणस्याप्येतदेव प्रयोजनं सूचितम्। कथं पुनर्गुणवृद्धिविधौ सर्वत्र परिभाषाव्यतिरेकेणेकः स्थानित्वपर्यवसानं येन निषेधार्थता वर्ण्यते इति चेत् ? शृणु, ''सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः'' (पा०सू० ७-३-८४) ''जुसि च'' (पा०सू० ७-३-८३) इति गुणौ तावदलोन्त्यपरिभाषयाङ्गान्त्येऽलि प्राप्तौ प्रागुक्तज्ञापकादिभिरात्सन्ध्यक्षरव्यञ्जनेभ्यो व्यावर्त्तिताविक्ष्वेव विश्राम्यतः। मिदि पुगन्तलघूपधादिगुणेषु तु स्थानी निर्दिष्ट एव। तथा हि, ''मिदेर्गुणः'' (पा०सू० ७-३-८२) इत्यत्र मिद इर्मिदिस्तस्य मिदेरित्यर्थः, पुक्यन्तः पुगन्तः लघ्वी उपधा लदूपधा पुगन्तश्च लगूपधा चेति समाहारद्वन्द्वात् षष्ठी। न चैवं 'यापयति' इत्यादावतिप्रसङ्गः, सन्निपातलक्षणपरिभायाऽऽदन्तलक्षणस्य पुको गुणाप्रवर्त्तकत्वात्। ''ऋच्छत्यृताम्'' (पा०सू० ७-४-११) इत्यत्रापि द्वयोर्ऋतोर्दीर्घस्य चेति त्रयाणां प्रश्लिष्टनिर्देशः। तद्यथा – आ च ऋच्च ऋतः ऋच्छतेरा

तदेतद्भृदि निधाय तदाश्रयेन तच्छेषपक्षे भाष्योक्तसकलदोषान् प्रसङ्गतो वक्तुं स्वयं शङ्कते। **कथमिति। सर्वत्र** बहुषु। **निषेधार्थता** तदर्थकतापि। तन्मात्रार्थकतेत्त्यर्थस्तु न। उक्तदोषगणापत्तेः। तत्र तद्वार्तिकखण्डैकैकदेशिमतेनाह। **सार्वधातुकेति।** आदिना सामर्थ्यनिर्देशादिसंग्रहः। वार्तिकसमर्थकभाष्यमते तु नेदमत आह। **मिदीति। पुकि अन्त इति।** सुप्सुपेति समासः। आदिना याजयतीत्यादिपरिग्रहः। **सन्निपातेति।** ननु पुग्निमित्तककार्ये कर्तव्येऽस्या अप्रवृत्तेः भाष्यसिद्धत्वात् कथमेतत्। अत एवादीदयदित्यादिसिद्धिः। किञ्च क्ष्मापयतीत्यादि च तया न निर्वाहः। पुकीति विवक्षितसप्तमीत्यत्र तु न मानम्। क्ष्मापयंतीत्यादौ लोपं बाधित्वा यकारस्य तु न। 'चेले क्नोपे' (३-४-३३) रिति निर्देशादिति चेन्न गुणे कृतेऽत **उपधाया** इति वृद्ध्या रूपसिद्धेः। अङ्गवृत्ते इति तु **द्वयोरि**त्यादिनिर्देशादनित्या। अत एव समयाच्च यापनाया(पा०सू० ५-४-६०)मित्यादिनिर्देशः सङ्गतः। एवञ्च मूलमुपलक्षणं बोध्यम्। [१](एतेन क्ष्मापयतीत्यत्राकारस्य तु न गुणः, पुकि विवक्षितेऽन्त्यस्य गुण इत्यर्थात्। पकारस्य तु न, अन्तरङ्गत्वाल्लोपप्रवृत्तेः) स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे चारितार्थ्याच्चेत्यपास्तम्। वर्णादाङ्गेत्यस्याः प्राप्त्याऽन्तरङ्गत्वस्य दुर्वचत्वाच्च। विवक्षितसप्तमीत्वे अन्तरङ्गत्वादित्युक्तेर्विरुद्धत्वाच्च, तत्पाठस्य खण्डितत्वाच्चेति दिक्। **ऋतोर्ह्रस्वऋकारयोः। प्रश्लिष्टेति।** प्रश्लेषेण निर्देश इत्यर्थः। लाघवादाह। **ऋच्छत्या चेति।** आचेति बहुवचननिर्देशादेत्प्रश्लेषोऽस्त्येव। अन्यथा ऋ अतुरिति स्थिते द्वित्वात्परत्वाद्यणि **द्विर्वचनेऽचीति** रूपातिदेशेन तन्निषेधेनैकचो प्रथमैकाच्त्वप्रयुक्तद्वित्वे

---

१. ( ) 'एतेन' इत्यारभ्य 'अन्तरङ्गत्वाल्लोपप्रवृत्तेः' इति पर्यन्तं पङ्क्तिः कपाठे गलिता।

ऋच्छत्या, स च ऋतश्च तेषामिति षष्ठीतत्पुरुषद्वन्द्वोभयगर्भो द्वन्द्वः : ऋच्छत्या च आ च ऋतश्चेति त्रिपदद्वन्द्वो वा। तेन ऋच्छत्यृकारस्य स्थानित्वं लभ्यते। वस्तुतस्तु चतुर्णामिह प्रश्लेषा बोध्याः, तेन 'आरिवान् सर्वभ्रूणान्यारूषि' इत्यादावर्त्तेः क्वसौ गुणः सिद्धः पुनर्विधानसामर्थ्यात्। अन्यथा क्वसोः कित्करणसामर्थ्यात् 'तितीर्वान्' इत्यत्रेव गुणो

सवर्णदीर्घं बाधित्वा परत्वादुरदत्वेऽभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावाभावेन युगपत् 'हलादिः शेषः' 'अत आदे'(पा०सू० ७-४-७०)रिति लोपदीर्घयोः प्राप्तयोरपि न्याय्यक्रमेण हलादिः शेषाद्युत्तरत्वा**दत आदे**रिति दीर्घे ततो हलादिः शेषे उत्तरखण्डे प्राप्त**मिको यणि**ति यणं बाधित्वा परत्वादाद्गुणे अरतुरिति स्यात्। न च पूर्वपरानिमित्तकत्वेन यणोऽन्तरङ्गत्वम्। अबर्हिभूतानिमित्त-कत्वेन गुणस्याप्यन्तरङ्गत्वात्। आततुरानृजे आनर्देत्यादावपीयमेव प्रक्रिया बोध्या। **नामधातुप्रकरणे** औ अतुरित्यत्र [१]**कौमुद्या**द्युक्तप्रक्रिया तु **माधवाद्य**नुरोधेन ज्ञेया। **अत आदे**रित्यस्यात्र मते गुणापवादकत्वस्य कथमपि दुर्वचत्वेऽपि पररूपापवादकत्वमे**कशेषन्यायेन** बोध्यम्। अत एवा**द्गुण** इत्यस्योल्लेखः। ऋवर्णेति धातुमात्रस्य तु न ग्रहणम्। **ऋतश्च संयोगादे**(पा०सू० ७-४-१०)रित्यस्य च वैयर्थ्यापत्तेः। न चाद्यस्यास्तु वैयर्थ्यमिति तदकरणेन लाघवमेव। अन्त्यं तु नियामकं भविष्यतीति वाच्यम्। विपरीतनियमेनापि तत्सार्थक्यापत्तेः। एतेनात्र ऋदिति सम्बद्धस्यैकस्य ऋकारस्यैव प्रश्लेषो न स्वतन्त्रऋधातोः, तस्य गुणं विनैव **द्विर्वचनेऽचीति** स्थानिवद्भावेनारतुरित्यादिसिद्धेः। अन्यथा तत्र ऋच्छत्यसम्बद्धऋकारप्रश्लेषेणैव ऋकारान्तमात्रे गुणसिद्धौ ऋद्ग्रहणं व्यर्थं स्यात्। न चैवं चक्रतुरित्यादावतिप्रसङ्गः। **ऋतश्च संयोगादे**रित्यस्य नियामकत्वात्। एवञ्च भाष्ये तथोपलभ्यमानपाठः कल्पितो, न तु वास्तव इति [२]**सरस्वत्यु**क्तमपास्तम्। तदेतद्धृदि निधाय प्रथमं ह्रस्वऋकारप्रश्लेषमूलमाह। **तेनेति।** न तावन्मात्रेण निर्वाहः, किन्तु अन्येऽपि प्रश्लेषा इति तस्याधिकमज्ञानमेवेति स्फोरयितुमाह। **वस्तुतस्त्विति।** तेनेत्यस्यार्थमाह। **पुनरिति। अन्यथा** तृतीयह्रस्वऋप्रश्लेषाभावे। **कित्करणेति।** नित्यसापेक्षत्वात् समासः। तच्च **ऋच्छतृता**मिति प्रतिनिषेधविषयगुणस्य तेरतुरित्यादाविव तितीर्वानित्यादौ प्रवृत्तिवारणाय। अन्यथा संयोगादित्येव सिद्धे तद्वैयर्थ्यापत्तिः। एवं कानच्यपि फलं बोध्यम्। तत्रापि तत् तस्य तितिराण इत्यादावप्रवृत्तये। इजान इत्यादौ त्विटः कित्वादेव

---

१. सि.कौ.पृ.सं. ४४७ (चौ.सं.प्र. तत्वबोधिनी सहिता)

२. र.प्र.पृ.सं. २७७ प्रथमो भागः।

निषिध्येत। एतच्च ''कसुश्च'' (पा०सू० ३-२-१०७) इति सूत्रे स्फुटीकरिष्यामः। तथा ''ऋदृशोऽङि''(पा०सू० ७-४-१६) इत्यत्राप्युरङि गुण इति योगो विभज्यते। ततो दृशः। उरित्याद्यनुवर्त्तते। 'स्थूलदूर' (पा०सू० ६-४-१५६) इति सूत्रेऽपि योगविभागः कर्त्तव्यः,

---

सम्प्रसारणं सिद्धम्। अञ्जेराजिवानित्यादौ नलोपोऽपि **छन्दस्युभयथेति** सार्वधातुकत्वात्**सार्वधातुकमपिदिति** ङित्वादेव सिद्धः। एतेनैतदर्थात्तस्य कित्वं सफलमित्यपास्तम्। स्पष्टं चेदं सर्वं **ऋच्छत्यृता**मित्यादौ **शब्देन्दुशेखरादौ**। **आदृगमहनेति** (पा०सू० ३-२-१७१) सूत्रे तु पूर्वोत्तरसाहचर्यात् ऋकारान्तधातुमात्रग्रहणम् न तु ऋधातोः। एव [१]..... व्यपदेशभावेनापि न तस्य ग्रहणम्। मुख्ये सम्भवति गौणग्रहणस्यान्याय्यत्वात्। असंयोगादिसिद्धेः किकिनोः कित्वं ऋकारगुणप्रतिषेधार्थमित्यादिभाष्यप्रामाण्याच्च। अन्यथा ऋधातोरारित्यत्रैव हि प्रयोजने प्रागुक्तरीत्या सम्भवाति तत्पर्यन्तानुधावनमफलं स्यात्। अत एवायं दकारोऽसन्देहार्थो न तु तकारः, तथा सति तात्परत्वाद्दीर्घग्रहणं न स्यादित्युक्त्वा तपरत्वेऽपि ऋकारगुणनिषेधार्थत्वाय किकिनोः कित्वादृकारनिर्देशावसाय इति **कैयटो**क्तिः सङ्गच्छते। ऋकारे गुण इत्यस्य तदर्थमेव कृता न तु गमाद्यर्थमित्यर्थः। ऋकारनिर्देशेत्यस्य दीर्घात्तस्यापि ग्रहणेत्यर्थः। एवं भाष्यकैयटयोः सामञ्जस्येऽपि तत्र**त्योद्योतो** प्राचामनुरोधेनेति बोध्यम्। यदि तु छान्दसत्वादेव तत्रानिषेधेन गुणसिद्धिरित्युच्यते, तर्हि मास्तु त्वर्थप्रश्लेषः। अत एव **शब्देन्दुशेखरे** तत्र प्राञ्च इत्युक्तम्। **उद्योते कौस्तुभे** च तत्र दिगित्युक्तमिति बोध्यम्। तदेतद् ध्वनयन् आह। **तथेति।** ऋदृश इति समाहारद्वन्द्वान्ते श्रूयमाणषष्ट्याः प्रत्येकं सम्बन्धादाह। **उरङीति। विभज्यत इति।** भगवतेति शेषः। **ततो दृश इति।** अनेन भाष्येऽपीत्थमेव पाठः सूचितः। एतेन **ऋदृशोऽङी**त्यत्र ऋ इति लुप्तषष्ठीकमिति वाक्यभेदेन व्याख्यानादयमर्थ लभ्यते। तथा चोरङि गुणो दृशेरिति सूत्रस्याष्टाध्याय्यमभावेऽपि न दोष इति [२]**सरस्वत्युक्त**मपास्तम्। कण्ठतो भगवता योगविभागस्यानुक्तत्वादाह। **कर्तव्य इति। अयं भावः।** यद्यपि स्थूलादावोर्गुणेन सिद्धावपि क्षिप्रादेर्गुणस्य सर्वादेशत्वस्येष्टत्वे पूर्वस्थानेति विहायैतेषां यणादिपरं लुप्यतेऽवशिष्टस्य गुण इत्यर्थैकैकन्यासेन सिद्धिरिति पूर्वग्रहणमिगर्थमित्येव भाष्ये उक्तम्, तथापि तदुक्तावपि 'यणपेक्षादेः परं' इत्यर्थे तत एव पूर्वस्य गुणापत्तौ स्थूलादिषु थकारादेर्गुणापत्तिः। यण् आदिर्यस्य तच्च तत्परं तद्रूपं परं शब्दरूपं च लुप्यते, ततः पूर्वस्य गुण इत्यर्थे क्षिप्रादेरन्त्यस्य गुणापत्तिरिति यथाश्रुतं न युक्तमिति पूर्वग्रहणात्

---

१. अत्र ग्रन्थः त्रुटितः।

२. र.प्र.पृ.सं. २७८ प्रथमो भागः।

'स्थूलदूरयुवह्रस्वानां यणादिपरम्' इत्येको योगः, 'क्षिप्रक्षुद्रयोः पूर्वस्य च गुणः' इति योगान्तरम्। तत्र 'स्थवीयान्' इत्यादावोर्गुणेन सिद्धम्। आभीयस्यासिद्धत्वस्य ''श्नसोरल्लोपः'' (पा०सू० ६-४-१११) इति तपरकरणेनानित्यताज्ञापनात्, भाष्यकृता प्रत्याख्यानाच्च। यण आदिर्यणादिः ततः परमिति समासः। तथा च क्षिप्रक्षुद्रयोर्यण आदी

योगविभागो भगवतोऽभिमत इति। तत्र यदि परमित्यन्त इको योगः पूर्वस्य च गुण इत्यपरः, तत्रापि प्रथमार्थत्वे एकदेशे स्वरितत्वात् क्षिप्रक्षुद्रयोरेवानुवृत्तिः, न स्थूलादेः फलाभावात्। तेनान्यार्थासिद्धत्वात् यणादिपरमित्यस्य चानुवृत्तिः पञ्चमीसमासः, तेन प्रथमार्थ एवेति **कैयटकृष्णसरस्वत्याद्युक्त**योगविभागोऽङ्गीक्रियते, न तदा एकदेशानुवृत्तिक्लेशो दोषः। अथ यदि यणादिशब्दानामावृत्तिर्ह्रस्वशब्दान्तं लुप्तषष्ठीकं, क्षिप्रक्षुद्राणामिति व्यत्ययेन बहुवचनमुभयत्र विधेयमिति **सरस्वत्युक्त**पक्षान्तरादरस्तर्हि गौरवं स्फुटमेव। अतस्तत्सर्वमुपेक्ष्य प्राग्वत् द्वन्द्वान्तषष्ठ्याः प्रत्येकं सम्बन्ध इत्याशयेनाह। **स्थूलेति।** ननु एवं योगविभागे पूर्वस्य च गुण इत्यस्य स्थूलादावसम्बन्धे स्थवीयानित्यादीनां कथं सिद्धिरत आह। **तत्रेति।** स्थूलादीनां यणादिपरलोपे सतीत्यर्थः। सिद्धं इष्टमिति शेषः। ननु यणादिलोपस्या**सिद्धवदत्रे**त्यसिद्धत्वात्कथं ओर्गुणेन सिद्धिरत आह। **आभीयेति।** यत्तु पूर्वग्रहणमेव तदनित्यत्वे ज्ञापकमिति **सरस्वत्युक्त**म्। तन्न। प्रागुक्तरीत्यापि तस्य साफल्यादत आह। **तपरेति।** आसन्नित्यत्र लोपनिवृत्त्यर्थेनेत्यादिः। तथा हि। अस् अन्तीति स्थिते विप्रतिषेधे अभावासिद्धत्वाभावेन परत्वादल्लोपे तस्याभीयत्वे-नासिद्धत्वात्पुनः प्रसङ्गविज्ञानेनाटि कृते आगमस्याविकारित्वेनाविकारान्यानु-पूर्व्यैक्यमित्य-स्याभावेन **लक्ष्ये लक्षण**स्येति न्यायाप्राप्तौ प्राप्तल्लोपवारणार्थं तपरत्वं नित्येऽसिद्धत्वे आटः सिद्धत्वाल्लोपो न भविष्यतीति व्यर्थं सत्तदनित्यत्वे ज्ञापकम्। न च ज्ञापितेऽपि न चारितार्थ्यम्। असिद्धत्वस्यानित्यत्वादत एवाप्राप्तेरिति वाच्यम्। तत्रानित्यत्वे मानाभावात्। अन्यथा तपरकरणानर्थक्यापत्तेः। न च श्नसाहचर्यादाटो लोपो नेति व्यर्थमेव तदिति वाच्यम्। साहचर्यस्यानित्यत्वेनात्रानाश्रयणात्। अत एव तद्वर्णनपरभाष्यादिसङ्गतिः। एतेन तथा लोपाभावेन चिन्त्यमेतज्ज्ञापकमित्यपास्तम् इति दिक्। एकदेश्युक्तिमाह। **भाष्येति।** तदेकदेशिनेत्यर्थः। **समास इति।** योगद्वयेऽपि उभयत्र सुप्सुपेत्यनेन पञ्चमीसमास इत्यर्थः। न चैवमुत्तरसूत्रे पूर्वशब्देन कथमन्वयःसुकर इति वाच्यम्। पूर्वत्वस्यावध्याकाङ्क्षायामतत्वेऽबाधत्वेन क्लृप्तत्वादुपस्थितत्वाच्च तस्यैवाधित्वेनान्वयो नत्वेकदेशानुवृत्तिरित्याशयात्। एतेन यणादीति लुप्तपञ्चमीके भिन्ने पदे वक्तुं युक्त इत्यपास्तम्। न चैवं ह्रस्वशब्दे रस्वशब्दस्यापि लोपापत्तिः। यत्तु शब्दपरविप्रतिषेधाल्लक्ष्ये

पकारदकारौ ततः परस्य रशब्दस्य लोपस्ताभ्यामेव च पूर्वस्येकारस्योकारस्य च गुण इत्यर्थः। तदित्थं गुणाः सर्वे इकि विश्रान्ताः। मृजेर्वृद्धावप्यच इत्यपकृष्यते। मृजेर्वृद्धिरचः, ततो ञ्णिति, अच इत्येव। न चैवम् 'अमार्ट्' इत्यत्राटोऽपि वृद्धिः स्यादिति वाच्यम्।

लक्षणस्येति न्यायाच्च न दोषः। न च वर्णपाठे रेफस्यैव परत्वात् तथैव स्यात्। तद्योगश्च तवर्णपाठापेक्षयैव शब्दपरविप्रतिषेधेन विप्रतिषेधस्य प्रसिद्धेत्। अन्यथा यद्येत्यादौ भाष्योदाहृतः स बाध्येत। वर्णपाठे उकारस्येव परत्वादिति नारायणः। तन्न। शब्दपरविप्रतिषेधेन विप्रतिषेधाप्रवृत्तेरेव तद्भाष्यसम्मतत्वात्। लक्ष्यभेदेन तन्यायाप्रवृत्तेश्च[1]। पूर्वं तस्यैव बाध्यत्वाच्चेति वाच्यम्। स्थूलादिसाहचर्येणोपान्त्ययणादेः परस्यैव लोपात्। न चैवमपि पञ्चमीसमासो दुर्वचः। तथा हि सति अवध्यवधिमतोः साजात्येन यणपेक्षादेः वर्णस्यैव ग्रहणेन ततः परस्यापि वर्णस्यैव ग्रहणापत्त्या यण्मात्रलोपापत्त्याऽवशिष्टश्रवणापत्तेः। एवञ्च बहुव्रीहिरेवोभय (भाष्यमेकदे) श्युक्तिः। एवमपि न समासभेदजावैरूप्यमिति वाच्यम्। टेरिति टिलोपेन निर्वाहात्। द्वितीययोगन वा निर्वाहाच्च। इष्टानुरोधेन योगद्वयेन समासद्वयाङ्गीकारे वैरूप्यस्य दुरुद्धरत्वाच्च। सम्भवत्येकरूप्ये वैरूप्यस्यान्याय्यत्वाच्च। कैयटेनाप्येवमेवोक्तम्। एतेन (तन्म) तानुवादमध्ये आद्ये बहुव्रीहिघटितः सः, कर्मधारयो द्वितीयः। उभयत्र पञ्चमीसमास इति वर्णयन्नारायणः प्रत्युक्तः। तदेतद् ध्वनयन्नाह। **तथा चेति।** उक्तसमासाङ्गीकारे चेत्यर्थः। **रशब्दस्येति।** रे फलाच्चेत्यर्थः। अत एव शब्दोपादानम्। अन्यथा यणो लोपेन स्थवीयानित्यादिसिद्धावपि षष्ट्यपेक्षया पूर्वत्वग्रहणापत्तौ तयोः पाठे गुणापतिः। सिद्धान्ते तु यणादीति बहुव्रीहिः लुप्तषष्ठीकं च। परमिति षष्ट्यर्थे प्रथमा। पूर्वत्वेऽविधिस्तु यणादिरेव। प्रकृतपरिभाषया क्षिप्रादौ न दोष इति बोध्यम्। सर्वं तच्छेषपक्षे दोषवत्वेनोद्भाविताः।

अथ वृद्ध्यंशे तदाह। **मृजेरिति।** अपिः पूर्वसमुच्चये। **अच इति। अचोञ्णितीत्यत** इति भावः। **अपकृष्यत इति।** सूत्राणां विधिष्वपाठेऽन्यथाविभक्तौ उक्तसूत्रादपकृष्यत इक्घटितपूर्वयोगैः करिष्यत इत्यर्थः। अत एव अग्रिमग्रन्थसङ्गतिः। अत एव च योगविभागः करिष्यते इति भाष्यं सङ्गच्छते। तस्य चाकृतं योगविभागं विहायान्यथा योगविभागः करिष्यत इत्यर्थः। **अटोऽपीति।** लावस्थायामडिति वादे वृद्धिः स्यात्। ततः पूर्वं डित्वादप्रवृत्तेरिति भावः। तत्र तावत्कैयटनारायणाद्युक्तसमाधिमाह। **लादेशेष्विति।** यत इत्यादिः। **परत्वादिति।** इदं चिन्त्यम्।

---

१. तन्यायाप्राप्तेश्च इति ख।

लादेशेषु कृतेष्वडिति पक्षे परत्वाद् वृद्धौ सत्यामट्। तत्र कृते पुनर्वृद्धिर्न भवति सकृत्प्रवृत्त्या चरितार्थत्वात्।

यदा त्वसिद्धवत्सूत्रप्रत्याख्यानाय ''ह्लुङ्'' इति द्विलकारकनिर्देशमाश्रित्योपदेशे आर्द्धधातुक इत्यनयोरन्यतरदनुवर्त्त्य वा लावस्थायामेवाट् क्रियते, ''एरनेकाचः'' (पा०सू० ६-४-८२) इति विभज्य 'इणो यण्' इत्यनुवर्त्त्यानेकाचश्चेत्तर्हीण एवेति नियममाश्रित्य 'अद्धयैयाताम्' इत्यादौ यण् वार्यते, तदा लावस्थायां यद्यपि वृद्धिर्न भवति, लकाराणां ङित्त्वेन 'मृष्टः' इत्यादाविव तन्निषेधात्। ततश्चान्तरङ्गत्वादडागम एव, तथापि 'अन्त्याभावेऽन्त्यसदेशस्य' (पा०सू० १०४) इति परिभाषामाश्रित्याटो

द्वयोर्यौगपद्यासम्भवात्। **सकृदिति।** विकारान्यानुपूर्व्या अभेदेऽप्यागमानुपूर्व्या भेदेन लक्ष्यभेदादिदमपि चिन्त्यम्। एतेन विप्रतिषेधानपेक्षयैवात्र चोद्यपरिहाराविति **कैयटो**क्तमपास्तम्। तदपेक्षयापि प्रागुक्तरीत्या तदविषयत्वेन तदुपपत्तेः। नन्वेवमपि लावस्थायामडिति पक्षे कथं निर्वाहोऽतः कैयटाशयं ध्वनयन्नाह। **यदा त्विति।** आयनित्यादाविणो लङो झेरन्तादेशे 'इणो यणिति' परत्वाद्यणि अनजादित्वादप्राप्ताट्प्रवृत्त्यर्थं क्रियमाणमपि तन्न कर्तव्यम्, अन्यथा-सिद्धेरित्येकदेशिमतेनाह। **असिद्धवदिति।** ननु विच्छित्तिपाठे तदसम्भवः। तथा अपाठात्। संहितायां सम्भवेऽपि लुङ्न्येव तथा स्यान्न सर्वत्र। लक्षणापत्त्या गौरवं चात आह। **उपदेश इति।** 'स्यसिच्सीयुडि' (६-४-६२) त्यतः। तथा चान्तरङ्गानपि विधीन् बाधित्वा लुङाद्युपदेशाव-स्थायामेव तौ भवतः। अस्यास्वरितत्वादाह। **आर्धधातुक इति।** ततश्च तदनुवृत्तिसामर्थ्या-दकृतेष्वादेशेषु लब्धार्धधातुकसंज्ञकेषु लुङादिषु तौ भवतः। नन्वेवमध्यैयातामित्याद्यसिद्धिरत आह। **एरनेकाच इति। अनेकाचश्चेत्तर्हीण इति।** आडादिसहितानेकाच इवर्णान्तस्य चेदित्यर्थः। अन्यथा विव्यतुरित्याद्यसिद्धिः स्पष्टैव। इदमपि चिन्त्यम्। शब्दमर्यादयोक्तार्थालाभात्। उक्तरूपं तु छान्दसं, लोके त्वनभिधानमेवेत्यादि स्पष्टं **शेखरे** तिङन्ते। **तन्निषेधादिति।** पूर्वव्याकरणोक्तवचनस्येहाश्रयणेन तत्राचि क्ङिति ततो चेति योगं विभज्याजादावेव किति नान्यत्रेति नियमेन तन्निषेधादित्यर्थः। **ततश्चेति।** निषेधेन तदप्राप्तेश्चोपस्थितनिमित्तकत्वादित्यर्थः। तथा च भिन्नकालप्राप्तत्वाद्विप्रतिषेधो नेति तदनपेक्षयेति कैयटतात्पर्यम्। भाष्योक्तं समाधिमाह। **तथेति। अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्येति** परिभाषा। अन्त्यसदेशानन्त्यसदेशयोरेकप्रयोगे युगपत्प्राप्तावन्त्यसदेशस्यैवेति तदर्थः। अनन्त्यविकार इति लिङ्गं तात्पर्यतः पठति। **अन्त्यभाव**

वृद्धिर्निवर्तनीया। परिभाषाप्रत्याख्यानपक्षे त्वङ्गाक्षिप्तेन प्रत्ययेनाञ्विशेष्यते येन नाव्यवधानन्यायाच्च सिद्धम् 'अमार्ट्' इत्यादि रूपम्। सिचि वृद्धावपि विधेयायां नास्तीक्परिभाषाया उपयोगः व्यावर्त्याभावात्। न च 'अचिकीर्षीत्' इत्यकारो व्यावर्त्यः ''ण्यल्लोपाविय ङ्ण्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धम्'' (का०वा०) इति वचनादल्लोपेनैव सिद्धत्वात्। अन्यथा 'चिकीर्षकः' इति न स्यात् 'चिकीर्षायकः' इति च प्रसज्येत। आकारस्य तु नास्ति विशेषः सगिड्भ्यां बाधश्चेत्युक्तम्। एजन्तमपि न सम्भवति, आत्वविधानात्। 'उदवोढाम्' इत्यादौ तु ढलोपस्यासिद्धता। रैनौग्लौशब्दानामा-

---

इति। मृजेरित्यवयवषष्ठीत्यालोच्य परिभाषाया अप्रवृत्त्या अन्त्याभावे तस्य कार्याप्राप्तावर्थादनन्त्यस्य सर्वस्य प्राप्तावन्त्यसमीपस्यैवेत्यर्थः। ननु ष्यङः सम्प्रसारणमित्यत्र भाष्ये 'सा नैतदर्था। अन्यार्थमिक्ग्रहणे कृते तेन चाटोऽपि व्यावृत्तिसिद्धे'रित्युक्तत्वादिदं भाष्यं तद्विरुद्धम्। एतेन फलान्यथासिद्ध्या यद्यपि व्यर्थेयम्। तथापि इदमेव फलमस्त्विति अत्रत्यभाष्याशय इत्यपास्तमत आह। **परीति।** नारायणोक्तं समाधिमाह। **अङ्गाक्षीति।** चः समुच्चये। इदमपि चिन्त्यम्। अङ्गांशे प्रत्ययस्योत्थिताकाङ्क्षत्वेनाक्षिप्तस्याक्षेप-कान्वयस्यैवौचित्येन चैवं दुर्वचत्वात्। यत्तु अच्चेव धीरिति नियमादपि न वृद्धिरिति नारायणः। तन्न। तथा सति हि मृजेरपि न स्यात्। लाश्रितमनुबन्धप्रयुक्तं कार्यमादेशानां नेति निषेधाच्च। तस्माद्यञनागुणायां स्थानिनिर्देशार्थमावश्यकमिदम्। एवं च भिन्नमित्यादौ गुणनिषेधसिद्धिरपि। अत एव भाष्ये मृष्ट इत्यादौ मृजेरिति वृद्धेर्निषेधार्थं वृद्धिग्रहणमित्युक्त्वा एतत्खण्डनं वक्ष्यमाणमपि गुरुभूतत्वादयुक्तमिति ध्वनयितुमत्रानुक्त्वा मृजेरित्युक्त्या संखण्ड्य योगविभागेऽनिग्लक्षणत्वात्प्रतिषेधाप्राप्तिरिति पूर्वफलांशे आशङ्क्य [1]तस्मान्मृजे (वृद्धिःरिग्लक्षणा एषितव्येति उपसंहृतं सङ्गच्छते। अनेनेहान्त्ये इत्यादि – वक्ष्यमाणस्यैकादेश्युक्तित्वं ध्वनितम्) इग्लक्षणेत्यस्य इक्स्थानिकेत्यर्थः। तदर्थत्वे सापि सुलभेति तदपि न कार्यमिति अनिक व्यावृत्त्यर्थं निषेधप्रवृत्त्यर्थं चेति तद्भाव इति तत्वं बोध्यमिति दिक्॥

षिद्धमिति भावे क्तः क्रियाविशेषणम्। **अन्यथा** अचिकीर्षीदित्येतदर्थमिमामङ्गीकृत्य वार्तिकानङ्गीकारे। **यक इति।** परत्वादचो ञ्णितीति वृद्धौ पुगिति भावः। **एजन्तमपीति।** सिच्परं वृद्धियोगमिति शेषः। **आत्वेति।** उपदेश इत्यादिः। उदवोढामित्यादौ तु ढलोपस्यासिद्धतेति क्वचित्पाठः। तथैचौकाराणामन्त्यत्वादनेजन्तत्वमिति तत्रापि आत्वाभावः

---

१. ( ) 'तस्मान्मृजे वृद्धि'रित्यनन्तरं 'इग्लक्षणा एषितव्ये' इत्यारभ्य 'ध्वनितम्' इत्यन्तं कपाठे लुप्तम्।

चारक्विबन्तानां सत्यामसत्यां वा वृद्धौ न कश्चिद्विशेषः। गोशब्दात्क्विपि 'अगवीत्' इत्यत्रापि नातिप्रसङ्गः। ''ऋत इद्धातोः'' (पा०सू० ७-१-१००) इत्यतोऽनुवृत्तेन धातु-ग्रहणेन सिजाक्षिप्तस्य धातोर्विशेषणे सति धातुरेव यो धातुर्न तु कथंचित्प्रातिपदिकमिति व्याख्यानादिति कैयटादयः।

नन्वेवं कवेः अकवायीत्, विधोः अविधावीत्, पितुः अपितारीत्, अन्तरङ्गमपि गुणं सिचि वृद्धिर्बाधत इति वदन्माधवो विरुध्येत। सत्यम्,

यद्यविरोधः सम्पादनीय इत्याग्रहस्तर्हीत्थं वर्णनीयम् – धातोरितिवदोत इत्यप्यनुवर्त्तते। तच्च वाक्यभेदेन सम्बध्यमानं नियमार्थं सम्पद्यते – ओदन्तस्य धातोश्चेद् वृद्धिस्तर्हि धातोरेव धातोर्न तु नामधातोरिति। यद्वा, ''नेटि'' (पा०सू० ७-२-४) इत्यत्र नेति योगं विभज्य मण्डूकप्लुत्या सम्बन्धानुवृत्त्या वा 'गोतः' इत्यनुवर्त्त्यौका-

---

लोपादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं हलन्तलक्षणा वृद्धिस्ततो ढलोपादिषु कृतेषु ढलोपस्यासिद्धत्वादौकारस्य **सिचि वृद्धि**रिति वृद्धिरिति, एतत्पक्षे लक्षेति न्यायप्रवृत्तिरिति भावः। **हरदत्ता**नुरोधेनाह। **रैनाविति।** अरायीदित्यादाविति भावः। कैयटहरदत्तनारायणाद्यनुरोधेनाह। **गोशब्दादिति।** आचार इति शेषः। विशेषणे विशेष्याकरणे। **यो धातुरिति।** तथा चौपदेशिकधातुपरिग्रहः, न नामधातोर्ग्रहस्तदाह। **कथञ्चिदिति।** अतिदेशिकधातुर्वस्तुतः प्रातिपदिकमित्यर्थः। एवञ्च कव्यादिभ्य आचारक्विपि आकवयीदित्यादौ वृद्धिर्नेति भावः। अत एव शङ्कते। **नन्वेवमिति।** उक्तार्थाङ्गीकार इत्यर्थः। अयं भावः। इष्यते एवात्र वृद्धिः। प्रकृतसूत्रारम्भे तदनुवृत्तेर्भाष्यादावनुक्त-त्वात्। पूर्वपक्षावसर एवौकारान्तव्यावर्तनायैव तदुपायस्य कैयटेनाश्रयणात्। एवञ्चेगन्तेऽपि नामधातावव्याप्तिः प्रसज्येतेति। यदीत्यनेन विरोधे इष्टापत्तिः सूचिता। कैयटस्य चिन्त्यत्वात्। तत्र नारायणानुरोधेनादौ समाधिद्वयमाह। **धातोरितीति। वाक्यभेदेनेति।** तस्याविवक्षितत्वादोदन्तस्य धातोः सिचि वृद्धिरितीत्यर्थः। **न त्विति।** तथा च ओदन्त एव व्यवर्त्त्य इति न विरोध इति भावः। अत्र वाक्यभेदनियमजगौरवात् इति न विरोध इति भावः। अत्र वाक्यभेदनियमप्रयुक्तगौरवादाह। **यद्वेति। मण्डूकेति।** तत्रेत्यादिः। अत्र गौरवादाह। **सम्बन्धेति**। कर्मणि घञ्, 'गोतो णिदि'ति सम्बद्धस्य प्रतिसूत्रमनुवृत्त्येत्यर्थः। तत्र तस्यैव सम्बन्धो, न तु णिदित्यस्य। योगविभागादेव हलन्तस्येत्यस्य प्रकृतत्वेऽपि न सम्बन्ध इति भावः। इदमुभयं चिन्त्यम्। तपरत्वस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वेन तस्या विवक्षायां मानाभावात्। घोश्चेति वार्तिकेन तत्र निर्वाहः। अन्योकारान्तानां

रान्तस्य धातोर्वृद्धिर्निषिध्यते। अथवा ''बहुलं छन्दसि'' (पा०सू० ७-१-१०३) इत्यतो बहुलमित्यनुवर्त्त्य सिचि वृद्धिर्नामधाताविगन्तस्य भवति न त्वोदन्तस्येति कथञ्चित्समाधेयम्।

व्यञ्जनेष्वन्तरतमपरिभाषाबलेनैवानुनासिकपरसवर्णयोरिवातिप्रसङ्ग उद्धृत एव। अभ्युपेत्य तु ब्रूमः, नाप्राप्तायां सिचि वृद्धावारभ्यमाणा हलन्तलक्षणा वृद्धिर्बाधिका

त्वनभिधानमेव। योगविभागादेर्निमूलत्वाच्च। एतेनौतो णिदित्येव सिद्धे गोत इति यत्नादिह सम्बन्धः। पूर्वत्र तूक्तरीत्या न। न चैवमन्यस्योकारः स्यात्। गोशब्दादन्यत अनभिधानात्। अस्तु वा तत्रापि तदविवक्षा, तथापि अधिकशब्दोपादानस्य यत्नत्वं न हीयत इति नारायणोक्तमप्यपास्तम्। अनभिधानस्यात्रापि सुवचत्वाच्च। वैषम्ये बीजाभावाच्च। अतः स्वयं समाधत्ते। **अथ वेति।** सेशब्दे आचारक्विबन्तेऽतिप्रसङ्गस्य तथापि तदवस्थत्वादाह। **कथञ्चिदिति।** तदनुवृत्त्या सन्ध्यक्षरान्तनामधातोर्वृद्धिर्न, अन्यत्र तु भवत्येवेति सेशब्दादिभ्य आचारक्विप्यपि न वृद्धिरिति तु **माधवा**शयो वक्तुं युक्तः। यत्तु पुनर्वृद्ध्यर्थमनुवृत्तं धातुग्रहणं पूर्वविधेरनित्यत्वज्ञापकम्। तेन नामधातोरोदन्तस्य न, रायादिभ्यस्त्वनभिधानात् क्विबेव नेति **नारायणः।** तन्न। तदनुवृत्तेः फलस्योक्तत्वेनानित्यत्वज्ञापकत्वासम्भवात्। अनभिधानस्य सर्वत्र सुवचत्वाच्च। वस्तुतस्तु रैनौग्लावित्यादि चिन्त्यम्। नैव सन्ध्यक्षरमित्येवगर्भात्रत्यभाष्यप्रामाण्येन प्रागुक्तभाष्येण च सन्ध्यक्षरान्तेभ्य आचारक्विबभावानुमानादिति बोध्यम्। एतेनात्र भगवता गवीत्यत्रातिप्रसङ्गानुद्भावनेन धातुग्रहणानुवृत्त्यादिकल्पनं कैयटोक्तमयुक्तम्, पटुरिवाचारीत् अपटावीदित्यादौ वृद्ध्यनापत्तेः। एतादृशभाष्यानुरोधेन तत्र तत्र सूत्रार्थान्यथात्वाश्रयणे समस्तशास्त्रोपप्लवापत्तेश्चेति [1]**सरस्वत्युक्त**मपास्तम्। **अन्तरेति।** यद्यपीत्यादिः। **उद्धृत** नारायणादिना। तथापि स प्रकारो न युक्तः, सप्तम्यन्तपाठस्य भाष्ये दूषितत्वादिति शेषः। अत एवाह। **अभ्युपेत्य त्विति।** भाष्योक्तिमनुसृत्यैवेत्यर्थः। यद्वा **उद्धृत एवेति।** नारायणादिनेति भावः। तथापीति शेषः। तथाप्यतिप्रसङ्गं स्वीकृत्यैव ब्रूम इत्यर्थः। एवेन निरासव्यवच्छेदः। तत्पाठस्य दूषितत्वादिति भावः। **नाप्राप्तायां सिचीति।** प्रकृतसूत्राभावेन व्यञ्जनस्येति भावः। **बाधिकेति।** अभैत्सीदित्यादाविति भावः। नन्वेवमप्यकोषीदित्यादौ सा **नेटी**ति निषिद्धेति सिचि

---

१. र.प्र.पूं.सं. २८२ प्रथमो भागः।

भविष्यति। ''नेटि'' (पा०सू० ७-१-४) इति निषेधस्तु हलन्तस्य यावती वृद्धिः प्राप्ता ''सिचि वृद्धिः'' (पा०सू० ७-२-१) इति वा ''हलन्तस्य'' (पा०सू०ए० ७-२-३) इति वा तस्याः सर्वस्याः, न तु सूत्रविशेषप्रापितत्वे आग्रहः। तेन 'अकोषीत्' 'अमोषीत्' इत्यादौ द्विविधाऽपि वृद्धिर्निषिध्यते इति सुस्थम्। तस्मान्निषेधसिद्ध्यर्थ-मिग्लक्षणतां सम्पादयितुं सूत्रमिति स्थितम्।

स्यादेतत् 'कृतः कृतवान्' 'छिन्नश्छिन्नवान्' इत्यादौ निषेधसिद्धये गुणग्रहणमस्तु। वृद्धिग्रहणं तु व्यर्थम्। न च 'मृष्टो मृष्टवान्' इत्यादौ निषेधसिद्धिस्तत्फलं, योगविभागेन सिद्धत्वात्। तथा हि, मृजेर्वृद्धिरित्यस्यानन्तरम् 'अजादौ क्ङिति वा' इत्येवं रूपं वचनमवश्यं कर्त्तव्यम् - 'मृजन्ति' 'मार्जन्ति' इत्यादिसिद्धयर्थम्। एवं स्थिते अजादौ

वृद्धिः स्यादेवात आह। **नेटीति।** तुश्चार्थे। नेटीत्यत्र हलन्तस्येत्यनुवृत्तेराह। **हलन्तस्येति।** अत एवालावीदित्यादौ न दोषः। एतेनेडादौ सिचि वृद्धिर्नेति व्याख्यादिति सिचि वृद्धेरप्येष इति भाष्यस्याशय इति वदन् **दण्डी** प्रत्युक्तः। बाध्यसामान्यचिन्तापक्षे आह। **यावतीति।** एतेनानन्तरस्येति न्यायात्तस्या एव बाध इति, निर्युक्तिकत्वादयं पक्षो न युक्त इति [१]**सरस्वत्युक्त**-मपास्तम्। यद्यपि भाष्ये बाध्यविशेषचिन्तापक्षेऽप्यथ वेत्यादिना समाधानमुक्तम्, तथाप्येकदेश्युक्तिः सेत्यत्र न लिखितम्। **तेनेति।** बाध्यसामान्यचिन्तापक्षाश्रयणेनेत्यर्थः। इदं चिन्त्यमित्यग्रे स्फुटीभविष्यति। एवञ्च बाध्यसामान्यचिन्तापक्षे निर्वाहेऽपि विशेषचिन्तापक्षेऽनिर्वाह इति इहार्थत्वं तस्यावश्यकत्वमेव। तदेतद् ध्वनयन् उपसंहरति। **तस्मादिति।** निषेधसिद्धेरमुख्यफलत्वादाह। **इग्लक्षणतामिति।** इक्स्थानिकतां चेत्यर्थः॥

३.३३ इक्परिभाषायां वृद्धिग्रहणप्रयोजनविचारः

विशेषं प्रतिपादयितुं **नारायणा**नुरोधेन शङ्कते। **स्यादेतदित्यादि।** ननु न प्रागुक्तयोगविभागेन सिद्धिरत आह। **हीति। हरदत्ता**नुरोधेनाह। **अजादाविति।**वस्तुतोऽचि क्ङिति इत्येव वचनम्। आदाविति तु यस्मिन्विधिरिति लब्धोऽर्थः। भाष्ये तथैव पाठात्। एवञ्च ममृजे यूयं ममृजेत्यादौ विकल्पो भवत्येव। एतेनादिग्रहणसामर्थ्यान्मुख्याजादावेव प्रवृत्तिः तेनोक्तेषु न वृद्धिरिति **हरदत्तो**क्तमपास्तम्। **तुन्दपरिमृज** इत्यत्र तु यदि वृध्यभाव इष्टस्तर्हि व्यवस्थितविभाषया न।

---

१. र.प्र.पृ.सं २८२ प्रथमो भागः।

क्ङितीति योगो विभज्यते। नियमार्थं चेदम् - क्ङिति चेद्भवत्यजादावेवेति। तेन 'मृष्टो मृष्टवान्' इत्यादि सिद्धम्। ततोऽजादावपि विकल्पेनेत्येतदर्थं 'वा' इति द्वितीयो योग इति। तस्माद्वृद्धिग्रहणस्य फलं दुरुपपादमिति। अत्राहुः। ''णू स्तुतौ'' ''धू विधूनने'' कुटादिषु पठ्येते। ताभ्यां लुङि 'अनुवीत्' 'अधुवीत्' इतीष्यते। तत्र सिचि वृद्धेः क्ङितीति निषेधायेग्लक्षणतां सम्पादयितुमिह वृद्धिग्रहणमिति। नन्विहान्तर्भूत-सिज्मात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गे उवङि कृते हलन्तत्वात् ''नेटि'' (पा०सू० ७-१-४) इति निषेधः सिद्ध इति चेत् ? न, सिच्यन्तरङ्गं नास्तीति सिद्धान्तादुवङः प्रागेव वृद्धिप्रसङ्गात्।

स्यादेतत्। ''अन्तरङ्गं बलीयः'' (पा०भा० ५०) इति तावद् ''अचः परस्मिन्'' (पा०सू० १-१-५७) इति सूत्रे स्थापयिष्यते। तदविशेषात्सिच्यप्यस्तु। न चैवम् 'अचैषीत्' 'अहैषीत्' इत्यादौ गुणः स्यादिति वाच्यम्, तस्यैव वृद्धिसम्भवेनेष्टापत्तेः। नहीदानीं विधाविग्ग्रहणमस्ति येनैकारस्य वृद्धिर्न लभ्येत। न चैवमपि 'अस्तौषीत्' इत्यादावन्तरङ्गत्वाद् गुणे कृते ओतो नेति व्याख्यानपक्षे वृद्ध्यसम्भवः,

---

वस्तुतस्तत्रापि वृद्धिरेवेति बोध्यम्। एतेन तासां परिगणनात्कथमिदमित्यपास्तम्। **अजादावेवेतीति।** तर्हीत्यादिः। विपरीतनियमस्तु न इष्टानुरोधात्। **विकल्पेनेत्येतदिति।** भवत्विति शेषः। तदनुरोधेनैव समाधत्ते। **अत्राहुरिति। इतीति।** धा [१]..... शेषः। **तत्रेति।** उक्तनियमस्तु मृजिविषयकस्तस्य तदुत्तरं पाठात्। तस्य सामान्यविषयकत्वेऽप्यनेनाव्यावृत्तिः। अजादेर्ङितः सत्वादिति भावः। **इहान्तरिति।** अनुवीदित्यादावित्यर्थः। **अन्तरङ्ग इति।** उवङादेशे सिजनिमित्तवृद्धौ तु परस्मैपदे परसिच्। अत एव तत्र तस्यान्तर्भूतत्वम्। **निषेध इति।** प्रागुक्तरीत्योभयोरिति भावः। **प्रसङ्गादिति।** तदा प्रागुक्तरीत्या नेटीत्यस्याप्राप्तेरिति भावः॥

३.३४ सूक्तिरत्नाकरोक्तवृद्धिग्रहणवैयर्थ्यानुवादः

एवं च वृद्धिग्रहणसार्थक्ये उक्ते पुनर्वृद्धिग्रहणवैयर्थ्यं तदनुरोधेनैवाशङ्कते। **स्यादेत दित्यादिना।** असिद्धमित्यस्याप्रवृत्तेराह। **अन्तरङ्गमिति।** इदं चातिरिक्तमावश्यकमित्यभिमानेनाह। **स्यापयीति।** चैवं सिच्यन्तरङ्गाङ्गीकारे। न चैवमपि पूर्वत्रादोषेऽपि। **व्याख्यानेति।** द्वितीयेत्यादिः। **पक्षे तु** तृतीयपक्षे तु। तुना अरुचिः सूचिता। तद्बीजं तु नैव पक्षः प्रागुक्तः, सान्ततो नामधातावगन्तस्य भवति न त्वोदन्तस्येति संध्यक्षरान्तनामधातोर्न वृद्धिरन्यत्र तु

---

१. अत्र ग्रन्थः त्रुटितः।

बहुलग्रहणादनिगन्तानां नेति पक्षे तु 'अचैषीत्' इत्यादावपि दोष एवेति वाच्यम्, ओतो धातोरेव धातोर्न तु नामधातोरिति तृतीयपक्षाश्रयणेन सर्वसमाधानात्। 'अकार्षीत्' इत्यादौ हलन्तलक्षणा वृद्धिरस्तु। 'अतारीत्' इत्यादौ त्वन्तरङ्गत्वाद् गुणे हलन्तलक्षणायां वृद्धौ 'नेटि' (पा०सू० ७-१-४) इति प्रतिषिद्धायाम् 'अतो हलादेः' (पा०सू० ७-२-७) इति विकल्पं बाधित्वा ''अतो र्लान्तस्य'' (पा०सू० ७-२-२) इति नित्या वृद्धिः। 'अलावीत्' इत्यादावप्यन्तरङ्गत्वाद्गुणावादेशयोः कृतयोः ''अतो र्लान्तस्य'' (पा०सू० ७-२-२) इत्यत्र ''लोपो व्योः'' (पा०सू० ६-१-७६) इति लोपेन वकारस्यापि व्याख्यानान्नित्या वृद्धिर्भविष्यति-मा भवानवीत्। 'अमवीत्' इत्यत्रापि तर्हि नित्या वृद्धिः स्यादिति चेत् ? न, णिश्विग्रहणमपनीय तत्स्थाने अविमव्योः प्रक्षेपेण वृद्धिनिषेधात्। न ह्यस्मिन्पक्षे णिश्विग्रहणमुपयुज्यते। 'औनयीत्' अश्वयीत्' इत्यत्रान्तरङ्ग त्वाद् गुणायादेशयोः कृतयोर्यान्तानां नेत्येव निषेधसिद्धेः। नन्वेवमवेरिव मवेरपि नित्यं निषेध एव स्यात्, इष्यते तु विकल्पः। नैष दोषः ''अतो र्लान्तस्य'' (पा०सू० ७-२-२) इत्यत्र वकारप्रश्लेषेण या नित्यावृद्धिः प्राप्ता सैवेहाविमव्योर्नेत्यनेन

भवत्येवेति च प्रागुक्तम्। अतो नेदं युक्तमिति। **तृतीयेति।** विपरीतगणनया तृतीयेत्यर्थः। प्रागुक्तरीत्या तु प्रथमपक्ष एव सः। इदमुपलक्षणं तृतीयपक्षद्वयस्यापि। वस्तुत इदं चिन्त्यमिति प्रागुक्तमेव। तुर्वैलक्षण्ये। **हलन्तेति।** अन्तरङ्गत्वाद्गुणे कृत इति शेषः। एवञ्च तत्र तदङ्गीकारे न दोष इति भावः। एवमग्रे सर्वत्र बोध्यम्। अपिः पूर्वसमुच्चये। **अन्तरङ्गत्वादिति।** न च ततो गुणे कृते 'वार्णादाङ्गं' इति न्यायेनावादेशं बाधित्वा वृद्धावावादेशेऽलावीदित्यादिसिद्धौ च प्रश्लेषो व्यर्थ इति वाच्यम्। सिचि वृद्धिरित्यस्य तदपवादत्वाज्ञानेनैवैतत्परिभाषाया अज्ञानेनैवास्य पूर्वपक्षस्य प्रवृत्तेरदोषात्। **लोपेनेति।** अश्रवणेऽपीति शेषः। अपिर्लोः समुच्चायकः। **व्याख्यानात्** भाष्यकारस्मरणरूपव्याख्यानेन ग्रहणात्। वप्रश्लेषे शङ्कते। **मा भवानिति।** अवेराटि वृध्यवृध्योरविशेष इति तन्निवृत्तये मा इति प्रयुक्तः। एकादेशे पुनरप्यविशेषस्तदवस्थ इति भवानित्युक्तम्। यद्यप्येकरूप्याय भाष्ये मवावपि तथैवोक्तम्। तथापि फलाभावादाह। **अमवीदिति। तर्हीति** वप्रश्लेषे सतीत्यर्थः। इदमादौ योज्यम्। **णिश्वीति।** हन्यन्तेत्यत्रेत्यादिः। वृद्धिशब्दाकरणजलाघवेन सार्धमात्रागौरवं शङ्क्यम्, 'जाग्रव्मवेदिताम्' इत्यपि सुपठम्। नन्वेवं णिश्वोः प्रतिषेधोन स्यात् अत आह। **न ह्येति। औनयीदिति।** 'नोनयति' (३-१-५१) इति चङ्निषेधः अग्रे 'विभाषा धेट्श्व्यो' (६-१-४९) रिति वैकल्पिकः। एवं च प्रक्षेपे। **अत इति।**

मवोर्निषिध्यते न तु ''अतो हलादेः'' (पा०सू० ७-२-७) इत्येषाऽपि। ''मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरान्'' (प०भा० ६०) इति न्यायात्। न चैवं जागर्त्तेरपि तथा प्रसङ्गः, तत्र बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्य स्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यते इति स्वीकारात्। यद्वा, अपवादे निषिद्धे उत्सर्गो न प्रवर्त्तते इति बाध्यसामान्यविशेषचिन्तयोर्बाधके निषिद्धे बाध्यस्य प्रवृत्त्यप्रवृत्योश्च लक्ष्यानुरोधेन व्यवस्थाया अनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात्। न चैवम् 'अगवीत्' इत्यत्रापि नित्या वृद्धिः स्याद्वकारप्रश्लेषादिति वाच्यम्, सिचि वृद्धेरिवास्या अपि धातुग्रहणेन वारणात्। तस्मात्सिच्यन्तरङ्गाश्रयणेनैव 'अनुवीत्' 'अधुवीत्' इत्यादेः सिद्धौ 'क्ङिति च' (पा०सू० १-१-५) इति प्रतिषेधस्यानपेक्षणाद्वृद्धिग्रहणं व्यर्थमेवेति।

अत्रोच्यते - वकारप्रश्लेषे सति ''शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेषु विकार एवैनमार्या भाषन्ते'' इति पस्पशायां भाष्यकारैरभ्युपगतस्य शव्धातोरपि नित्यवृद्धिप्रसङ्गः, तस्यापि प्रतिषेधे वा कथं णिश्विभ्यां निमानम् ? गौरवप्रसङ्गात्।

यत इत्यादिः। **वेह** अमवीदित्यत्र। अव् हितादाह। **मवेरिति। चैवं** मध्येऽपेति न्यायाङ्गीकारे। **तथा प्रसङ्गः** 'अत' इति विकल्पप्रसङ्गः। **तत्र** जागर्त्यंशे। **इतीति।** इति व्याख्यानस्वीकारादित्यर्थः। अत एव त्त्वासङ्गतिः। एकदेश्युक्तिमाह। **यद्वेति। तौ सदि**त्यादिनिर्देशात् भ्रष्टावसरन्यायस्यात्र शास्त्रेऽनाश्रयणादिदं चिन्त्यम्। **प्रवर्त्तत इति।** इत्यत्र आश्रयणीयमित्यस्यानुषङ्गः। ननु विनिगमनाविरहादुभयत्र वैपरीत्यं कुतो नात आह। **बाध्येति।** निर्दुष्टत्वे क्तोक्तवप्रश्लेषेणालावीदित्यत्र नित्यवृध्यङ्गीकार इत्यर्थः। प्रागुक्तदोषाभावेऽपीत्यर्थः। अपिरहितपाठे तु **नित्येति।** विकल्पं बाधित्वेति भावः। अपिना विकल्पवृद्धिसमुच्चयः। वस्तुतः शङ्का समाधानं चायुक्तमेवेति प्रागुक्तं न विस्मर्त्तव्यम्। सिचि वृद्धिस्तु अचैषीदित्यादौ गुणे कृते चारितार्थ्यं तन्मत इति बोध्यम्।

३.३५ सूक्तिरत्नाकरखण्डनम्

तदनुरोधेनैव समाधत्ते। **वकारेति।** ननु तत्राविमव्योरिव शवेरपि पाठान्न दोषोऽतः पक्षान्तरमाह। **तस्यापीति। कथमिति।** ते त्रयस्तौ द्वावित्यतुल्यत्वात्परिवर्त्तनासम्भवस्तदाह। **गौरवेति।** आधिक्येत्यर्थः। एतेन समत्वादिति वाच्ये गौरवप्रसङ्गादित्ययुक्तमित्यपास्तम्। वस्तुतस्तु सर्वमिदं चिन्त्यम्। णिश्विभ्यां तौ निमातव्याविति भाष्यप्रामाण्येन शव्धातोः पवर्गीयान्तत्वात्, वबयोः तुल्यश्रुतित्वाल्लोके दन्त्योष्ट्यश्रुतिः। वार्णादाङ्गमित्यनयाऽलावीदित्यादेः सिद्धे वकारप्रश्लेषानुपयोगाच्च। गुणादीनामन्तरङ्गत्वेऽपि वृद्धेरपवादत्वात्तद्विषयेऽन्तरङ्गप्रवृत्तेः

किञ्च, न वयं व्यसनितया सिच्यन्तरङ्गं नास्तीति ब्रूमः, किन्तु न्यायबलाज्ज्ञापक-बलात्फलानुरोधाच्च। तथा हि, येन नाप्राप्तिन्यायेनान्तरङ्गं वृद्ध्या बाध्यते 'सत्यपि सम्भवे बाधनं भवति' इत्यभ्युपगमात्। अन्यथा तक्रेण दधि न बाध्येत, श्नमकजादिभिश्च शप्रत्ययकप्रत्ययादयो न बाध्येरन्, देशभेदेनोभयसम्भवात्। न च मध्येऽपवादन्या-येनोवङेव वृद्ध्या बाध्यते न तु गुणोऽपीति वाच्यम्, बाध्यस्य भेदेन विवक्षायां ह्येतदेवं स्यात्। बाध्यस्य सामान्यचिन्तायां तु स्वविषये प्राप्तं स्वानपवादभूतं सर्वं बाध्यते, यथा ''अचि र'' (पा०सू० ७-२-१००) इत्येतेन गुणदीर्घोत्वानि। अन्यथा तत्रापि मध्येऽपवादन्यायेन रेफो दीर्घोत्वे एव बाध्येत न तु गुणम्, तस्य परत्वात् बाध्यस्य च क्वचिद्भेदेन चिन्ता क्वचित्सामान्यरूपेणेत्युभयमपि लक्ष्यानुरोधात्तत्रतत्राश्रीयते। णिश्विग्रहणं चात्र लिङ्गम्। अन्यथान्तरङ्गत्वाद् गुणायादेशयोः कृतयोर्यान्तानां नेति

दुर्वचत्वाच्चेति बोध्यम्। तदेतदभिप्रेत्याह। **किञ्चेति।** **व्यसनितया** दुर्गुणतया। कैयटोक्तिं सिद्धान्तभूतामादावाह। **न्यायेति।** भाष्यकारैकदेश्युक्तिमाह। **ज्ञापकेति।** कैयटाद्येकदेश्युक्तिमाह। **फलेति।** तत्रादौ न्यायमाह। **येनेति।** **अन्तरङ्गं** गुणादिकं। ननु तदप्राप्तियोग्येऽचारितार्थेऽपि गुणे कृते वृद्धिश्चरितार्थाऽत आह। **सत्यपीति।** यथा 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिण्याय' इति विहिततक्रदानं स्वदानात्पूर्वमुत्तरं वा सत्यपि सम्भवे दधिदानस्य निर्वर्त्तकं भवति, एवमिह अन्तरङ्गकर्मणः पूर्वसम्भवेऽपि वृद्ध्या बाध इति भावः। लौकिकदृष्टान्तमुक्त्वा शास्त्रीयदृष्टान्तमाह। **श्नमकेति।** यद्यपि श्नमः कर्त्रर्थकसार्वधातुकपरत्वं विच्छिद्यते इति सम्भव एव, तथापि सामर्थ्याद्व्यवधाने सम्भवमात्रेण सिद्धे शास्त्रबाधकल्पने मानाभावः। एवं मकचोक्तार्थत्वेऽपि द्वौ ब्राह्मणाविति वत्को दुर्वार इति भावः। **न चेति।** तथा च वृद्धिग्रहणसाफल्येऽपि स्यादेतदित्याद्युक्तं न युक्तमिति भावः। हि यतः। अनतिप्रसङ्गायाह। **स्वानपेति।** तस्यानित्यत्वमपाकर्तुं तद्विषयमाह। **यथेति। त्वानीति।** बाध्यन्त इति शेषः। अन्यथा शास्त्रे तदनङ्गीकारे। नन्वेवमपि वैपरीत्ये दोष एवात आह। **बाध्यस्य चेति।** चो वाक्यालङ्कारे। सिद्धान्तभूतमेवं न्यायबलमुक्त्वा एकदेश्युक्तज्ञापकबलमाह। **णिश्वीति।** सूत्रे सिच्यन्तरङ्गाभावे। अन्तरङ्गत्वादिति क्वचित्पाठः। तत्राप्युत्कृष्टत्वादन्तरङ्गत्वादित्येवार्थः। न च णिश्विस्थानेऽविमवी पाठ्याविति वदन्तं प्रति णिश्विग्रहणज्ञापकत्वाभिधानमयुक्तमिति वाच्यम्। ज्ञापकत्वे सम्भवति नियमासम्भव इत्याशयात्। एतेनायुक्तमुक्तरीत्येदं भाष्योक्तमत आह न्यायादितीति **विवरणोक्तमपास्तम्**। ननु उक्तरीत्या णिश्वोर्गुणं वार्णपरिभाषयाऽयादेशं च बाधित्वा प्राप्तवृद्धेर्निषेधाय णिश्विग्रहणमावश्यकमिति कथं

निषेधादेव 'औनयीत्' 'अश्वयीत्' इत्यादेः सिद्धौ किं णिश्विग्रहणेन? ज्ञापकान्तरमप्युक्तं भाष्ये - यच्च करोत्यकारग्रहणं लघोरिति कृतेऽपीति। अस्यायमाशयः– 'अतो हलादेः'' (पा०सू० ७-२-७) इति सूत्रेऽद्ग्रहणस्य न तावत्सन्ध्यक्षरादिकं व्यावर्त्यम्, लघुग्रहणेनैव व्युदासात्। इदुदतः परमवशिष्यन्ते 'अचेतीत् 'अकोषीत्' 'अनर्तीत्' इति। तेऽप्यन्तरङ्गेण गुणेनापहृताश्चेत्तर्हि व्यर्थमद्ग्रहणं स्यात्। न च 'अकुटीत्' 'अपुटीत्' इत्यादावुकारव्युदासाय तदिति वाच्यम्, तत्राप्यन्तरङ्गेण गुणेन वृद्धिबाधे सति गुणे ङित्त्वान्निषिद्धेऽपि वृद्धेरप्रवृत्तेः, न हि देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य पुनरुन्मज्जनं भवतीति न्यायात्। अत एव ''नान्तः पादम्'' इति पाठे पूर्वरूपनिषेधे सत्ययादयोऽपि न प्रवर्त्तन्ते। तेन 'सुजाते अश्वसूनृते', इत्यादि च सिध्यतीति स्वीकृतं भाष्ये। न चैवमपवादाभावे पुनरुत्सर्गस्य स्थितिरिति निर्विषयं स्याद् 'वृक्षौ' इत्यादौ ''नादिचि'' (पा०सू० ६-१०४) इति पूर्वसवर्णे निषिद्धे वृद्धिश्च न प्रवर्तेतेति वाच्यम्। ''भिद्योद्धौ नदे'' (पा०सू० ३-१-११५) ''तौ सत्'' (पा०सू० ३-२-१२७) इत्यादि लिङ्गेनापवादे निषिद्धे उत्सर्गोऽपि न प्रवर्त्तते इत्यस्यासार्वत्रिकत्वाभ्युपगमात्। तदेतत्तत्रतत्रोच्यते - ''नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम्'' इति। तथा च पक्षभेदाश्रयेण ''अतो हलादेः'' (पा०सू० ७-२-७) इत्यद्ग्रहणमपि ज्ञापकमिति स्थितम्।

ज्ञापकमत आह। **ज्ञापकान्तरमिति। नन्वतो हलादे**रित्यत्रात्ग्रहणस्याकोषीदित्यादेरन्तरङ्गत्वाद्गुणे कृतेऽलघुत्वाद्वृद्ध्यभावेन सिद्धावव्यावर्त्यत्वेऽप्यकटीदित्यादौ अन्तरङ्गतया वृद्धिबाधकगुणस्य 'ङ्किति च' इति निषेधः भ्रष्टावसरन्यायाभावात्प्राप्तवृद्धिवारकतया साफल्ये सति कथं ज्ञापकमत आह। **अस्यायमाशय इति।** आदिना हलां परिग्रहः। तादृशलृकारस्याभावादाह। **इदुदत इति।** ह्रस्वा इकारोकारऋकारा इत्यर्थः। **न चेति।** अत्र गुणस्य निषेधादविषय इति भावः। प्राचामनुरोधेनाह। **तत्राप्यन्तरित्यादिना। न हीति।** न्यायान्तर्गतम्। अत एव न्यायाङ्गीकारादेव। ननु प्रकृत्यान्तरिति पाठे प्रकृतिभावेन साक्षादेवोत्सर्गापवादयोर्निवृत्तिर्न त्वपवादस्य साक्षान्निवृत्तिस्तेन बाधादुत्सर्गस्यापीत्येवमत आह। **नान्तरिति। पूर्वरूपेति।** अनन्तरत्वादिति भावः। चो हेतौ प्रवर्त्तन्त इत्यग्रे संयोज्यः। न प्रवर्त्तन्त इति हेतोरित्यर्थः। **चैवं** न्यायङ्गीकारे। तत्रेष्टापत्तावाह। **वृक्षाविति।** चो व्युक्रमे। न प्रवर्त्तन्ते चेत्यर्थः। तदेतत् असार्वत्रिकत्वं अभिप्रेत्येति शेषः। **बाधितुमिति।** उत्सर्गमित्यादिः। **पक्षभेदेति।** अपवादे निषिद्धे उत्सर्गो नेति क्वचित्कत्वाय पक्षविशेषाश्रयणेत्यर्थः। अपिरेवार्थे। स च व्युत्क्रमे। ज्ञापकमेवेत्यर्थः।

फलमप्यस्ति। यदि हि सिच्यन्तरङ्गं स्यात्तर्हि चिनीप्रभृतिभ्यो यङ्लुगन्तेभ्यः चिरिणोतिजिरिणोतिभ्यां च लुङि सिचि 'अचेचायीत्' 'अनेनायीत्' 'अचिरार्यात्' 'अजिरायीत्' इति न स्यात्, गुणायादेशयोः कृतयोर्यान्तानां नेति प्रतिषेधप्रसङ्गात्। यदि तु बाध्यविशेषचिन्तायां मध्येऽपवादन्यायमाश्रित्य उवङेव बाध्यते न तु गुणे इत्याश्रीयते तदाप्येतन्न सिद्ध्येदेव। तस्मात्सिचि सर्वमप्यन्तरङ्गं नास्त्येवेति सिद्धान्तं साधयितुं बाध्यसामान्यचिन्तैवाश्रयणीया। एतदर्थमेव हि भाष्ये ज्ञापकोपन्यासः कृतः। अन्यथा

किञ्च वृद्धिग्रहणाभावे अकोषीदित्यादौ व्यञ्जनस्य वृद्धिवारणाय बाध्यविशेषचिन्तापक्षे पूर्वपक्षिणा सिचि वृद्ध्यपवादभूतहलन्तलक्षणाया **नेटी**ति निषेधे भ्रष्टावसरन्यायेन सिचिवृद्ध्यप्राप्तेः स्वीकारेण तद्रीत्या ज्ञापकमेवेत्यपि बोध्यम्॥

नन्विदमपि सर्वमयुक्तम्, भ्रष्टावसरन्यायानाश्रयणात्। हते देवदत्ते तद्धन्तरि हतेऽपि नोन्मज्जनम्। हतत्वारोपे तु सुतरां, हन्तुमुद्यतस्य हनने तूज्जीवनमस्त्येवेति न्यायशरीरेण तन्न्याय-स्याप्यत्राविषयत्वाच्च। अत एव वृक्षावित्यादिसिद्धिरिति। **तौ सदि**त्यादीनामज्ञापकत्वेना-सार्वत्रिकत्वस्यानुपयोगाच्च। 'नान्तः पाद'मित्यत्रैङोऽतीत्यनुवृत्त्य एङोऽति यद्यत्प्राप्नोति तस्य निषेध इत्यर्थमाश्रित्य पाठान्तरैकवाक्यत्वायनान्तरेति न्यायानाश्रयणेन वा सामान्यचिन्तामाश्रित्य वा तस्य सर्वनिषेधकत्वस्यान्यत्रोक्तत्वाच्च। 'नोत्सहत' इति भाष्यस्योक्ताशयकत्वस्यैव सत्वाच्च। एवञ्च कुटीदित्यादौ वृद्धिभावा अत इत्यावश्यकमितीदमपि न ज्ञापकमिति ज्ञापकबलाभाव एव। अतः फलानुरोधमाह। **फलमस्तीति। प्रसङ्गादिति।** नन्विदमप्ययुक्तम्। [1]अनेनायीदित्यादौ उक्तरीत्या गुणे कृतेऽपि वर्णपरिभाषयाऽयादेशात्पूर्वं वृद्धिप्राप्तेः। एवञ्च फलानुरोधोऽपि नेति न्यायबलमेव प्रथमोक्तं पर्यवसितम्। तदेतत् ध्वनयितुं लक्ष्यानुरोधेन व्यवस्थितपक्षयोरत्रैकदेशिना प्रतिबन्ध्या साधितां बाध्यसामान्यचिन्तां दृढयितुं च तत्रैकदेश्युक्तिमेवादावाह। **यदि त्विति। गुण इति**। गुणोऽपीत्यर्थः। अचैषीदित्यादीनां साधितत्वादाह। **एतदिति।** अचेचायीदित्यादिक-मित्यर्थः। प्रागुक्तरीत्याऽस्य सिद्धत्वादिदमपि चिन्त्यमत आह। **तस्मादिति।** बुद्धिस्थात्प्रा-गुक्ताल्लक्ष्यानुरोधादित्यर्थः। अपि व्युत्क्रमे। अन्तरङ्गमपीत्यर्थः। तेन परादिसमुच्चयः। **चिन्तैवेति।** अस्यां चाकृते चारितार्थ्येऽपि तदप्राप्तियोग्येऽचारितार्थ्यात्स्वप्राप्तिकाले प्राप्तसकलान्तरङ्गस्यापि येन नेति न्यायेन बाधः। एवञ्च न ज्ञापकोपयोगो, नापि ज्ञापकसम्भवः, नापि प्रयोजनं, नापि

---

१. अचेचायीदित्यादौ इति ख।

न्यायेनैव सिद्धेऽन्तरङ्गस्यापि बाधे किं ज्ञापकवर्णनेन ? एवं स्थिते 'न्यनुवीत्' 'न्यधुवीत्' इत्यत्र ''कृङिति च'' (पा०सू० १-१-५) इति निषेध एवाश्रयणीयस्तथा चेग्लक्षणत्व-सिद्धये वृद्धिग्रहणमपीह कर्त्तव्यमेवेति स्थितम्। एवञ्च सत्यसम्भवादपि वृद्ध्या

वकारप्रश्लेषस्य फलं, नाप्यविमव्योः प्रतिषेधस्येति, शवधातौ वृद्धिविकल्प एवेति बोध्यम्। नन्वेवं न्यायनिर्वाहे भाष्योक्तज्ञापकासङ्गतिरत आह। **एतदर्थमिति।** बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणार्थ-मेवेत्यर्थः। एवेन न्यायेन न बाधसम्भव इति भाष्ये ज्ञापकाश्रयणमित्यस्य व्यवच्छेदः। वस्तुतः उक्तरीत्या ज्ञापकत्वासम्भवोऽत आह। **उपन्यास इति।** तथा च न ज्ञापकत्वे भाष्यस्य तात्पर्यं, किन्तु तत्कथनमात्रेण न्यायेन बाधे बाध्यसामान्यचिन्तैवाश्रयणीया, न तु विशेषचिन्तेति प्रतिपादने। अत एवात्ग्रहणस्य ज्ञापकत्वं प्रागुक्तं संखण्ड्य 'यत्तर्हि णिश्वोः प्रतिषेधं शास्ति तेन नेहान्तरङ्गमस्तीति दर्शयतीत्येव'मुक्त्वा पुनर्यच्चेत्यनेन साकाङ्क्षमुक्तं भाष्ये। तेन तस्यापि तत्प्रदर्शकत्वं, न तु ज्ञापकत्वमिति सूचितमिति भावः। **अन्यथा** तस्यैतदर्थकत्वानाश्रयणे। अपिः परादिसमुच्चायकः। अत्र **भट्टनारायणगुरुनारायणसरस्वत्यादिभिर्यदुक्तं** तत्सर्वमसङ्गतमिति प्रतिपादितं **छायायाम्।** बहुवक्तव्यत्वादत्र न लिखितं तत एव बोध्यम्। वृध्यंशे परमप्रकृत-मुपसंहरति। **एवं स्थिते इति।** वृद्धेरन्तरङ्गस्यापि न्यायेन सर्वस्य बाधकत्वेन प्रागुक्तसकल-लक्ष्यसिद्धौ सत्यामित्यर्थः। **निषेध एवेति।** एवेनान्तरङ्गत्वादुवङि हलन्तत्वान्नेटीति निषेधव्यवच्छेदः। अन्तरङ्गस्य वृद्ध्या बाधनादिति भावः। अपिः सिद्धय इत्यत्र योज्यः। सिद्धयेऽपीत्यर्थः। तेनाकोषीदित्यादौ व्यञ्जनस्य वारणाय स्थानिनिर्देशार्थस्य समुच्चयः। भ्रष्टाव-सरन्यायस्यानाश्रयणादत्र प्रागुक्तत्वाच्च। तेन तत्र निर्वाहः। नेटीत्यत्र प्रागुक्तबाध्यसामान्यचिन्ता-प्येकदेशयुक्तिः। अत एव न्यस्तारीदित्युपक्रम्य हलन्तलक्षणायास्तु नेटीति प्रतिषेध इत्युक्तं भाष्ये। अत एव च 'तस्मादिग्लक्षणावृद्धिरास्थेये'त्युपसंहृतं भाष्ये। यस्मादकोषीदित्यादौ व्यञ्जनस्य वृद्धिः प्राप्नोति एव। तस्मात् इक्लक्षणं स्थानितया निमित्तं यस्या तादृशी **सिचि वृद्धि**रिति वृद्धिरास्थेयेति तदर्थः। निषेधसिद्धिस्त्वेवं सत्यार्थिकीति न पृथगुक्ता। यदि तु यस्मात् सिच्यन्तरङ्गं नास्ति तस्मादित्यर्थोऽभिमतो भवेत्, तर्हि तस्मादुत्तरार्थं वृद्धिग्रहणमित्येवोपसंहृतं स्यात्। न च महता प्रयत्नेनोत्तरार्थत्वमुपपाद्येहार्थत्वोपसंहारो न युक्त इति वाच्यम्। उत्तरार्थता सम्यक् प्रतिपादिता, सा विनाऽप्युपसंहारं सुनिश्चयैव, सा तु प्रागुक्ता। इहार्थता प्रौढ्या निरस्तेति प्रौढ्यादिज्ञापनायैवमुप-संहार इत्याशयात्। एवमुक्तार्थिकया निषेधसिद्धये व्यञ्जनस्यावृद्धये शेषपूरणेनोभयोरुपसंहार-सम्भवाच्चेति दिक्। गुणांशे फलस्योक्तत्वादाह। **वृद्धिग्रेति।** एवं सति तेन येन नेति न्यायेनेव

सिच्यन्तरङ्गं सर्वं बाध्यते। यदि हि स्यात्तर्हि क्वापि सिचीगन्तमङ्गं न लभ्येतेत्यवधेयम्। तथा चेग्लक्षणत्वस्य निषेधप्रवृत्त्यर्थमावश्यकत्वे स्थिते तत्र तत्रात्सन्ध्यक्षरव्यञ्जनादिव्यावृत्तिरपीक्पपरिभाषयैव सिध्यतीति ज्ञापकवर्णनादिक्लेशोऽपि नाश्रयणीयः। न चैवं 'द्यौः' 'पन्थाः' 'इमम्' इत्यादावपीक्पदोपस्थितिवशादिकामेवौत्वमात्वमत्वं च स्यादिति वाच्यम्, गुणवृद्धिशब्दयोरनुवृत्तौ पुनर्गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्याद्धि शब्दव्यापारोऽप्याश्रीयते, गुणवृद्धी ये गुणवृद्धी न तु शब्दान्तरेण विहिते इत्यनुवृत्ताभ्यां विशेषणाद्वा। ननु

सर्वथाऽनवकाशत्वादपि बाध इति कैयटानुक्तमाह। **एवं चेति।** वृद्धेरिग्लक्षणत्वे सतीत्यर्थः। अपि र्येन नेति न्यायसमुच्चये। **अङ्गं नेति।** तथा च कृते चारितार्थ्यमपि नेति भावः। परमप्रकृतमुपसंहरति। **तथा चेतीति।** प्रागुक्तलक्ष्याणां प्रकारान्तरेण सर्वथा सिद्ध्यभावे चेत्यर्थः। **निषेधप्रवृत्त्यर्थमिति।** भिन्न इत्यादौ निषेधार्थमकोषीदित्यादाविक एव स्थाने, न तु व्यञ्जनस्थाने प्रवृत्त्यर्थं चेत्यर्थः। स्थिते **सार्वधातुकार्धधातुकयो**रित्यत्र **सिचिवृद्धिर्मृजेर्वृद्धि**रित्यत्र च तत्र तत्र च सूत्रे। ज्ञापकेत्यत्रान्वयः। **व्यञ्जनेति।** उपसर्गाद्यभिप्रायमिदम्। आदिनाट्परिग्रहः। अपिना निषेधप्रवृत्तिसमुच्चयः। आदिनोपदेशसामर्थ्यपरिग्रहः। अपिना प्रागुक्तयोगविभागादिसकलसमाधिकृतक्लेशसमुच्चयः॥

३.३६ इक्पपरिभाषायां गुणवृद्धिशब्दानुवृत्तिविचारः

एवं परिभाषाङ्गीकारे। **इक्पदोपेति।** 'दिव औत्' इत्यादिष्वित्यादिः। **इकामिति।** तथा च दौरिति, पन्था इत्यत्रेकारस्यात्वे हलन्तत्वेन सुलोपे नलोपे पथेति, इममित्यत्रेकारस्यात्वे अममिति स्यादिति भावः। उपक्रमस्थगुणवृद्धिग्रहणगुणवृद्धिशब्दस्वारस्यादाह। **गुणवृद्धीति। वृत्ताविति।** इष्टे सिद्धे इति शेषः। हिरत्रान्वेति। हि यतः। संज्ञाकरणेनान्यत्र संज्ञिपरत्वेन योग्यतया 'न धात्वि' त्यादिसाहचर्येणेक इति षष्ठीनिर्देशेन च तस्यार्थपरत्वादिति तदर्थः। **शब्दव्यापेति।** गुणवृद्धिग्रहणं गुणवृद्धिशब्दविहितगुणवृद्धिलाक्षणिकमित्यर्थः। तदेवाह। **गुणेति।** इति विहिते इति शेषः। अत एवाह। **न त्विति।** इको गुणवृद्धी इत्युच्चार्य गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्त्तत इति सम्बन्धानुवृत्तिप्रदर्शनपरभाष्योक्तन्यनुरोधेनाह। **अनुवृत्ताभ्यामिति।** इत्येवमित्यध्याहृत्यात्रत्ययोरर्थपरत्वेनानुवृत्तयोरर्थाधिकारादेदङ्गुणो वृद्धिश्चेत्यदेङां वृद्धिसंज्ञा प्राप्नोतीति भाष्याच्च शब्दपरत्वेन ताभ्यामनयोर्विशेषणादित्यर्थः [१]..... लाभ इति भावः। न चैवमुत्तरत्र निषेध्यसमर्पणाय

---

१. अत्र ग्रन्थः त्रुटितः।

'अचश्च' (१-२-२८) इति सूत्रे ह्रस्वादिग्रहणानुवृत्त्या संज्ञया विधाने पदोपस्थितिरिति स्थास्यति। तत्सामर्थ्याद्'' ''दिव औत्'' (पा०सू० ७-१-८४) ''पथिमथ्यृभुक्षामात्'' (पा०सू० ७-१-८५) ''त्यदादीनामः'' (पा०सू० ७-२-१-२) इत्यत्रेक्पदोपस्थानं न भविष्यति। यदि हि स्यात्तर्हि ''अचश्च'' (पा०सू० १-२-२८) इति सूत्रे ह्रस्वादि-ग्रहणानुवृत्त्यासंज्ञया विधाने पदोपस्थितिरिति स्थास्यति तत्सामर्थ्याद्'' ''दिव औत्'' (पा०सू० ७-१-८४) ''पथिमथ्यृभुक्षामात्'' (पा०सू० ७-१-८५) ''त्यदादीनामः'' (पा०सू० ७-२-१-२) इत्यत्रेक्पदोपस्थानं न भविष्यति। यदि हि स्यात्तर्हि ''अचश्च'' (पा०सू० १-२-२८) इत्यत्र संज्ञया विधानेऽतियत्नाश्रयणं व्यर्थं स्यादिति चेत् ? न, ''दिव उत्'' (पा०सू० ६-१-१३१) इत्यादिष्वगुणवृद्धिसंज्ञकेष्वच्परिभाषानिवर्त्तनेन चरितार्थत्वात् ''अष्टन आ विभक्तौ'' (पा०सू० ७-२-८४) इत्यादाविकोऽसम्भवेन तत्र चरितार्थत्वाच्च। तस्मात् 'द्यौः' 'पन्था' 'इमम्' इत्यादिसिद्धये इहापि संज्ञाविधाने नियमं

गुणवृद्धिग्रहणावश्यकत्वे सामार्थ्याभावाद्गुणग्रहणसामर्थ्यादिति भाष्यासङ्गतिः। अनुवर्त्तमानयोः स्वरूपपरत्वेन निषेध्यसमर्पकत्वाभावादिति वाच्यम्। आगन्तूनामिति न्यायेनादेङ्सूत्रे गुणपदोत्तरं वृद्धिपदोपस्थित्या तत्साहचर्येण तत्र सूत्रे स्वरूपपरत्वेऽपि, अग्रे प्रागुक्तयुक्तिभिरर्थपरत्वात्। एवमप्यत्रत्ययोः शब्दपरत्वेन योजनासम्भव इति नैतन्मते छेदः। अत एव स्वरूपपदार्थकेनान्यतरेण विशेषणादीदृशार्थलाभ इत्युक्त**मुद्योते।**[1] अत्राद्यमतमेव युक्तम्। सम्बन्धानुवृत्तिप्रदर्शनपरभाष्यस्य यथान्यासाभिप्रायकत्वात्। अत एव कैयटेनोत्तरपक्षत्वेन तदुक्तम्। किञ्चानुवर्त्तमानासमस्तै-कवचनान्तगुणवृद्धिग्रहणयोर्द्विवचनान्तसमस्तपरपदार्थाविभागापन्नगुणभूतवर्तिपदार्थगुणवृद्धि-विशेषणत्वासम्भवात् प्रत्येकं समुदायविशेषणत्वं तु बाधितमेव। न हि सम्भवति देवदत्तयज्ञदत्तौ दण्डी कुण्डलीति। यत्तु विरुद्धसंख्यावरुद्धत्वेन विरोधात् समुदायविशेषणत्वं न समानाधि-करणस्थले। प्रकृत्यर्थयोरिव प्रत्ययार्थयोरप्यभेदान्वयव्युत्पत्तेरिति **नारायणः।** तन्न। वेदाः प्रमाणमित्यादौ दोषापत्तेः। सामानाधिकरण्येनान्वये समानविभक्तित्वस्येव समानवचनत्वस्यातन्त्र-त्वाच्च। **ह्रस्वादीति।** ऊकाल इत्यतः। आदिनाऽचो परिग्रहः। **व्यर्थमिति।** तस्यापीदमेव व्यावर्त्तमिति भावः। **वृद्धिसंज्ञकेष्विति।** द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः। ह्रस्वांशे तदुक्त्वा दीर्घांशे तदाह। **अष्टन इति।** बाधात्तत्रास्या अप्रवृत्तिरिति भावः। **नियममिति।** इको गुणेति परिभाषायां

---

१. म.भा.प्र.उ.पृ.सं. १७८ पथमो भागः।

संपादयितुं पुनर्गुणवृद्धिग्रहणमिति प्राञ्चः। ननु 'पन्थाः' इत्यनुदाहरणम् ''इतोऽत्'' (पा०सू० ७-१-८६) इति सिद्धे आद्धिधिसामर्थ्यादेवेक्पदस्यानुपस्थितेरिति चेत् ? न, ऋभुक्षिऋकारोकारयोरर्थे आद्धिधिसम्भवात्। न चेकः सोश्चानन्तर्यविवक्षणाद्येन नाव्यवधानाश्रयणाच्च नैवमिति वाच्यम्, तथापि सम्बुद्ध्यर्थतया सामर्थ्योपक्षयात्। न चैवम् 'इत आत्' इत्येव ब्रूयादिति वाच्यम्, ऋभुक्षणमिन्द्रमित्यस्यासिद्ध्यापत्तेः।

प्रवर्त्तयितुमित्यर्थः। **प्राञ्च इति।** भाष्यकारादय इत्यर्थः। यत्तु दिवो यदिक् तस्येत्यर्थे नातिप्रसङ्गः। तत्र **लोपो व्यो**रिति वलोपः। सूत्रेऽपवादत्वात् दिव उदितु न। अभिव्यक्तेति न्यायात्। अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षायामपवादत्वाच्च। किन्तु दिव औदित्यत्रेक्पदोपस्थितावपि न दोषः। दिक् स इत्यत्रौत्वोत्वयोः प्रसङ्गे नित्यात्वादाक्षेपस्योत्वम्। एकदेशेति न्यायाद्धिकारान्यानुपूर्व्यैक्याच्च। शब्दन्तरप्राप्तिरपि न, औत्वं तु कृते उत्वेऽन्तरङ्गत्वात् यणि चोकारस्य प्राप्नोत्यकृते त्विकारस्येति शब्दान्तरप्राप्तेरनित्यं यणोत्वयोः व्याश्रयत्वाद्धार्णादाङ्गमिति न। एवञ्च तस्योत्वे कृते सिद्धं द्यौरिति **नारायणः।** तन्न। **लोपो व्यो**रित्यत्र वस्य भगवता प्रत्याख्यानात् सौत्रत्वकल्पनगौरवात्। सावपि पदमिति पक्षस्यासिद्धान्तत्वात्। औत्वस्योत्वापवादत्वाच्च। सत्यपि सम्भव इति भाष्योक्तः व्याश्रयेऽपि तत्प्रवृत्तश्चेदप्यनन्त्यगहणप्रत्याख्यानान्न यासयो (पा०सू० ७-३-५४) रित्यादिज्ञापकाच्च स इत्यादिसिद्धिः। एवं 'इदमो मः' 'इदोऽय् पुंसि' इति ज्ञापकादिममित्यादिसिद्धिः। न चाद्यं **मो राजीति** वदनुस्वारबाधनार्थम्। तस्यासिद्धत्वेन तथा दुर्वचत्वात्। न च सिद्धस्य बाध्यस्याभावात्तस्य सिद्धस्य मवि ज्ञाप्यत इति वाच्यम्। एवं ह्युभयबाधपत्तेर्गौरवात्। तथा च तत्र फलमुक्तार्थाङ्गीकारस्य। तथापि द्यौः पन्था इत्यादेरन्यथासिद्ध्यभावेन तदर्थं तस्यावश्यकत्वमिति। एवं स इत्यादीनां सिद्ध्या ज्ञापकाद्याश्रयणक्लेशो वाऽऽदर्तव्य इति भगवदाकूतम्। अत एव तयोः पृथगुक्तिः। तदेतत् ध्वनयितुं तस्यान्यथासिद्धिरिति सूचयितुं **कृष्णो**क्त्यसाङ्गत्यं ध्वनयितुं च तत्र शङ्कते। **ननु पन्था इति।** अतिप्रसङ्गस्येति शेषः। सिद्धे तेनात्वे सर्वनामेति दीर्घेणेदानीमिष्टना तरूपे सिद्धे। **आद्धिधीति।** पथिमत्यग्रे एव। कार्यग्रहणं च तत्र न कार्यमिति भावः। अनिष्टसम्पादकतया साफल्यमाह। **ऋभुक्ष्यकेति।** षष्ठीतत्पुरुषः। पथिमथिग्रहणं तूत्तरार्थमेव स्यात्। पूर्वत्र पाठस्तु भिन्नविभक्त्यनुच्चारणजलाघवानुरोधेनेति भावः। सा किदानुवृत्तमिको विशेषणं, न पथ्याऽद्यंगस्येत्याशयेनाह। **न चेक इति। व्यवधानेति।** व्यवधानत्वानाश्रयणाच्चेत्यर्थः। **सम्बुद्ध्यर्थेति।** तत्र दीपाप्रवृत्तेरिति भावः। **इत आदिति।**

आद्विधौ हि ''वा षपूर्वस्य'' (पा०सू० ६-४-९) इति तत्सिद्धिरिति दिक्।

यत्तु भाष्ये 'सः' 'इमम्' इत्युदाहृतं, तत्र ''स इमं मन्त्रमपश्यत्'' इति ब्राह्मणवाक्यैकदेशानुकरणमात्रम्। उदाहरणं तु 'इमम्' इत्येव न तु 'सः' इत्यपि, तच्छब्दे इकोऽसम्भवेन ''इकः'' (पा०सू० १-१-३) इति नियमस्याप्रवृत्तेरित्याहुः।

वस्तुतस्तु स इत्यप्युदाहरणं साध्वेव। ''त्यदादीनामः'' (पा०सू० ७-२१-२) इति

इतोऽदिति सूत्रेऽत्स्थाने आदित्येवेत्यर्थः। **इतोदि**ति विहायावशिष्टं सूत्रभागमेकं पठेदिति यावत्। तथा चात्ग्रहणमेवोक्तार्थज्ञापकमिति भावः। यथाश्रुते त्वसङ्गतिः स्पष्टैव। **आद्विधाविति।** 'वा षपूर्वस्य निगमे' (पा०सू० ६-४-९) इति सूत्रेण दीर्घविकल्पेन रूपद्वयसिद्धिरद्विधौ। आद्विधौ त्वेकमेव रूपं स्यात्। दीर्घविकल्पस्तु 'तक्षणं' 'तक्षाण' मित्याद्यर्थतया सफलः। एतेन तत्सामर्थ्यात्पक्षे ह्रस्वाभिज्ञानमित्यपास्तम् इति भावः। हिस्त्वर्थे। यत्तु वा अ इति छेदेन तेनाकारविकल्पविधानेन द्वैरुप्यसिद्धिरिति अद्वचनं ज्ञापकमेवेति **कृष्णः।** तन्न। तथा सति 'सन्ते'त्यादावग्रे दीर्घग्रहणानुवृत्त्यभावापत्तेः। मण्डूकप्लुतौ इगनुवृत्तौ मानाभावात् गौरवाच्च। नचाद्विधावित इति स्थानिनिर्देशस्तत्र ज्ञापक इति वाच्यम्। ऋभुक्षणो ऋत्करोकरनिवृत्त्या तस्याप्यर्थवत्वात्। अनन्त्यविकार इति परिभाषा तु प्रत्याख्याता। न च सर्वनामेतीको विशेषणमित्युक्तरीत्या अनतिप्रसङ्गेन तदनर्थकमिति ज्ञापकमिति **नारायणो**क्तं युक्तमिति वाच्यम्। अङ्गांशे प्रत्यस्योत्थिताकाङ्क्षत्वेन तथाविशेषणविशेष्यभावासम्भवात्। पथीयतेः क्विपि अत्ववारणाय तस्यावश्यकत्वाच्च। न च 'न केवलः पथीति' [1]**युवोरनाका**विति सूत्रभाष्यादस्यानभिधानमिति वाच्यम्। स्त्रीप्रत्ययाप्रवृत्तिमात्रेण भाष्योपपत्तौ मूलानभिधाने मानाभावात्। एतेन नचैकः सोश्चेति प्रागुक्तशङ्कापि परास्ता। तथान्वयस्य दुर्वचत्वात्। पथीयतेः क्विपि चारितार्थ्येन येन नाव्यवधानन्यायाश्रयणस्य कर्तुमशक्यत्वाच्च। एतेन **मनोरमा**ग्रन्थविरुद्धमिदमित्यपास्तम्। तथा च पन्था इति मुख्यं व्यावर्त्यमित्युक्तार्थ आवश्यकः। **सुपां सुलुगि**त्यत्रादेशेऽपि फलं सुवचमिति बोध्यम्। तदाह। **दिगिति।** तदेवं सर्वं ध्वनयितुमादौ कृष्णोक्तिमाह। **यत्त्विति।** तत् स इममिति पाठः। तत्र स इममिति पाठे तत्रेत्यस्य भाष्य इत्यर्थः। तदेत्यध्याहारः। अत एव तत्रेत्यस्योदाहरणमित्यत्रान्वयो वा। अथाहुरिति सूचितामरुचिं प्रकटयन् तदर्थमेव सिद्धान्तमाह। **वस्तुतस्त्विति।** साध्वेवेत्यत्रान्वयोऽस्य। न केवलमतिव्याप्तिरेव प्रदर्श्यते, किन्त्वव्याप्तिरपीति

---

१. 'पथिमथोरात्वे' इति तत्सूत्रस्थवार्तिकस्थमिदं भाष्यम्। म.भा.पृ.सं. ८ षष्ठो भागः।

विधिवाक्यम्। तत्र चेक इत्यस्योपस्थितौ द्वीदमोरेवात्वं स्यान्न त्वन्येषाम्। गणेन निर्देशस्तु संज्ञोपसर्जनव्यावृत्त्यर्थमुत्तरार्थं च स्यात्। ''तदोः सः सौ'' (पा०सू० ७-२-१०६) इति सत्वं हि त्यदादीनामेव तदोर्विधीयते।

अत्रेदमवधेयम्, शब्दव्यापाराश्रयणानुरोधेनापि गुणवृद्धिग्रहणं मास्तु, इकस्ताविति्येतावतैव सिद्धेः। वस्तुतस्तु ताविति्यपि व्यर्थम्। इक इत्येव सूत्र्यताम्। सम्पूर्णं पूर्वसूत्रद्वयमनुवर्त्य वृद्धिरित्यादैचौ यत्र विधीयेते, गुण इति चादेङौ, तत्रेक इत्युपतिष्ठते इति व्याख्यानात्। व्याख्याने लिङ्गं तु ''इतोऽत्'' (पा०सू० ७-१-८६) इतीद्ग्रहणम्। अन्यथा तत्रापीक्पदोपस्थितावुक्तरीत्या येन नाव्यवधानन्यायादकारोकारव्यावृत्तौ च सत्यां किं तेनेति। तदेतद् ''इग्ग्रहणं किमर्थम्'' इति भाष्येण ''इग्ग्रहणमात्सन्ध्यक्षर'' इत्यादिवार्त्तिकेन च सूच्यते। अन्यथा हि सूत्रं किमर्थमित्याद्येव ब्रूयात्। यत्तूत्तरार्थं

भावः। तदाह। **त्यदिति।** हि यतः। अग्रेऽन्वयोऽस्य। यद्यपि सम्भवतीति न्यायेन सामानाधिकरण्येनान्वये द्वेरेव संग्रहः स्यात्, तथाप्यधिकसङ्ग्रहाय न ह्येकमिति न्यायविषयत्वाय च वैयाधिकरण्यमेवोचितमित्याशयेनाह। **द्वीदमोरिति। व्यावृत्त्यर्थमिति** सामान्ये नपुंसकम्। एवमग्रेऽपि। मुख्यं फलमुक्त्वा अन्त्ये हेतुमाह। **तदोरिति।** हि यतः॥

३.३७ नारायणोक्तसिद्धान्तानुवादः

नारायणादिसिद्धान्तमाह। **अत्रेदमित्यादिना।** अत एवापिसङ्गतिः। सः प्रागुक्तज्ञापकादिसमुच्चायकस्तन्मते। अन्यथा मूलमते पन्था इत्यस्यासिद्धेस्तदसङ्गतिः स्पष्टैव। **सिद्धेरिति।** लाघवात्। योजना प्राग्वत्। ततोऽपि लाघवादाह। **वस्तुतस्त्विति।** अत्र प्रयोजनमाह। **सम्पूर्णमिति।** यत्र विधीयते इत्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः। चो व्युत्क्रमे। सिद्धान्तमतेनाह। **तत्रेक इति। व्याख्यानादिति।** अकारादिशब्दैर्यत्र गुणवृद्धी विधीयेते इति विपरीतोऽर्थस्तु न, पूर्वत्रयोः शब्दपरत्वस्य क्लृप्तत्वादिति भावः। अत एवाह। **व्याख्यानेति। अन्यथा** उक्तव्याख्यानाभावे। **उक्तरीत्येति।** सर्वनामस्थानस्येज्विशेषणत्वादित्यर्थः। चः प्रागुक्तपदोपस्थितावित्यस्य समुच्चायकः। एवं सूत्रसिद्धेऽर्थे भाष्यवार्तिकसम्मतिमाह। **तदेतदिति।** उक्तरीत्योक्तव्याख्यानेनैव सिद्धे गुणवृद्धिग्रहणं नैव कार्यमिक इत्येव कार्यमित्येतदित्यर्थः। अन्यथा इङ्मात्रप्रश्नो निर्बीज एव स्यात्। इदानीं तु तद्विषयकप्रश्नासम्भवात्तद्युक्तमेवेति भावः। **अन्यथा** सति गुणवृद्धिग्रहणे। हि यतः। सूत्रमादित्यादेरादिना परिग्रहः। विवरणकारोक्तिं खण्डयति। **यत्त्विति। उत्तरार्थं**

गुणवृद्धिग्रहणं कर्त्तव्यमेवेत्याशयेनेग्ग्रहणमित्युक्तमिति भाष्याभिप्रायवर्णनम्, तन्न, पूर्वसूत्रानुवृत्त्यैव सिद्धावुत्तरार्थत्वस्यापि दुरुपपादत्वात्, समुदायापेक्षायां मण्डूकप्लुतेः सम्बन्धानुवृत्तेर्वात्वयापि वाच्यत्वात्, इग्ग्रहणस्याप्युत्तरार्थतया तदंशेऽपि शङ्कानुत्थानाच्च। इक इति योगः किमर्थं विभज्यते इति प्रश्नबीजमिति चेत्तर्हि गुणवृद्ध्यंशेऽपि तस्याविशिष्टतया सूत्रं किमर्थमित्येव ब्रूयादिति दिक्।

यत्तु प्रधानावयवद्वारा समुदायाक्षेपोऽयमिति, तदपि नातीव शब्दस्वरसानुगुणम्। तस्मादुक्त एवाशयः साधुः। न चैवं ''गुणवृद्ध्यधिकारे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्याद्'' इत्युत्तरग्रन्थासङ्गतिः, तस्य यथाश्रुताभिप्रायकत्वात्। ग्रहणपदस्यानुवृत्तिपरतया

उत्तरनिषेध्यसमर्पणार्थं। **पूर्वसूत्रेति।** पूर्वसूत्रस्थेत्यर्थः। न मध्येऽपि सम्बन्धापत्तिरतः सिद्धान्ते भाष्योक्तषट्पक्षीमध्ये निर्दुष्टं पक्षत्रयं क्रमेण आह। **समुदायेति।** वृद्धिरादैजदेङ्गुण इति समुदायापेक्षायामित्यर्थः। एवञ्च निराकाङ्क्षत्वादन्यत्रान्यस्यासम्बन्ध इति भावः। **उत्तरार्थतयेति।** इकः स्यात् इत्याद्यर्थार्थमावश्यकतयेत्यर्थः। तथा च यथा तद्ग्रहणस्योत्तरार्थतया तद्विषयकशङ्कानुदयस्तथाऽस्याप्युत्तरार्थत्वे एतद्विषयकशङ्कापि नोदिता स्यादिति भावः। तावन्मात्रस्योत्तरार्थत्वेऽपि विशिष्टशङ्का सुवचेति खण्डयति। **इक इति। ब्रूयादिति।** एवञ्च गुणवृद्धिग्रहो न कार्यः, उत्तरत्रगुणवृद्ध्यनुवृत्त्यैव सिद्धेरित्येव भाष्याभिप्राय इति भावः। अथ वृद्ध्यंशे शङ्काया अग्रे कृतत्वात्तत्र तावदेवोक्तमिति चेत्तर्हि गुणांशेऽप्यग्रे शङ्काकरणौचित्यमिति भाष्यासङ्गतिः सर्वथा दुष्परिहरेति। तदाह। **दिगिति॥**

३.३८ प्रभायां नारायणमतखण्डनम्

नारायणोक्तिं खण्डयति। **यत्त्विति। विवरणा**द्युक्तभाष्याशयस्य दुर्वचत्वादाह। **प्रधानेति।** इक इत्यस्योपस्थित्त्या शब्दत्वेन विधेयत्वात्प्राधान्यं, गुणवृद्ध्योरनूद्यमानत्वादप्राधान्यमिति भावः। इको प्रगृह्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या सूत्रपरत्वसम्भवादाह। **नातीवेति।** बहुव्रीहेस्तत्पुरुषस्य लाघवादिति भावः। तदनुरोधेनोक्तमुपसंहरति। **तस्मादिति। एतदग्रे न चैवमित्यादिर्दिगित्यन्तो ग्रन्थः क्वचित्पुस्तके पूर्वत्र दृश्यते**, न स युक्तः। असम्बद्धत्वादिति बोध्यम्। **उत्तरेति।** भाष्यस्येत्यादिः। प्रश्नाद्युत्तरेत्यर्थः। **तस्य यथेति।** सम्पूर्णसूत्रद्वयाननुवृत्त्यभिप्रायकत्वादित्यर्थः। तदा सूत्रे तत्सत्वेन तदनुवृत्तौ यदि तदनुवर्तते तेनापि नियमे निर्व्यूढे पुनस्तत्सामर्थ्यात्तथा नियम इति तदर्थ इति भावः। नन्वेवमिदं भगवतो नाभिमतमित्येव समायातमत

सम्पूर्णसूत्रद्वयानुवृत्तिपरतया सम्पूर्णसूत्रद्वयावृत्तिसामर्थ्यपरत्वाद्वेति दिक्। एवं चेक इति योगविभाग एव पूर्वपक्षसिद्धान्ताभ्यां समर्थ्यते इतीह पर्यवसितोऽर्थः। ततश्चानेनैकेन योगविभागेन सकलेष्टसिद्धौ 'मृजेर्वृद्धिरचः' 'उरङि गुणः' इत्यादि बहुतरयोगविभागाद्याश्रयणेनान्यथासिद्धिवर्णनं नादर्त्तव्यमिति स्थितम्।

इयं च परिभाषाऽलोन्त्यपरिभाषायाः शेषो वा शेषिभूता वा तया सह समुच्चिता वा वैकल्पिकी वा पूर्वविप्रतिषेधात्तद्बाधिका वा पदोपस्थापिका वेति सप्तपक्षाः

आह। **ग्रहणेति। सूत्रद्वयेति।** गुणवृद्धिपदे च सूत्रैकदेशत्वात्सूत्रद्वयबोधक इति भावः। पुनरित्यन्तं शेषपूरणं तदाशयप्रदर्शकम्। वस्तुतस्तु सर्वमिदं चिन्त्यम्। चतुर्षु पदेषु स्वरितत्वप्रतिज्ञायास्तथायोजनायाश्च कल्पने गौरवात्। सम्बन्धानुवृत्त्यादिप्रदर्शकभाष्यविरोधापत्तेश्च। अक्षरमर्यादयोक्तार्थालाभेनैतद्भाष्यासङ्गतेश्च। पथीयतेः क्विप्यदादेशव्यावृत्त्यर्थमिद्ग्रहणस्य चारितार्थ्येन ज्ञापकत्वासम्भवाच्च। अत एव **मनोरमा**विरोधोऽपि न। स्वायत्ते शब्दप्रयोगे सति तथाप्रयोगे इच्छाया एव नियामकत्वेन तथोक्तेश्च। ग्रहणपदेनाधिकरणल्युडन्तेन षष्ठीतत्पुरुषस्यैवाङ्गीकारेण लाघवस्याविशिष्टत्वेनाक्षरमर्यादया चोक्तार्थलाभेन तदुक्तेरयुक्तत्वेऽपि अतीवशब्दस्वारस्यानुगुणत्वाच्च। किञ्च ततः तस्य लघुत्वेऽपि प्रागुक्तरीत्या नानुवृत्त्या सिद्धिरिति बहुव्रीहेरङ्गीकारात्। एवं च पृथक् योगविभागविषयक एव प्रश्नादिरिति बोध्यम्। तदाह। **दिगिति।** अत एव तथैवोपसंहरन्नाह। **एवं चेक इति।** अस्य परिभाषात्वावश्यकत्वे चेकोगुणवृद्धी सतीत्यर्थः। एतेनैवं मन्दोक्तमिति सामान्यापेक्षज्ञापके स्वरूपविधावस्यानुपस्थित्या द्यौरित्यादेरपि सिद्ध्या गुणवृद्धिग्रहणमात्रानुवृत्त्या इहत्यतत्पदत्याग एवेचित इति [1]**रत्नाकरा**द्युक्तं चापास्तम्। ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वस्याभावात्। सुपां सुलुगित्याद्यर्थमस्यावश्यकत्वात्। ऋभुक्षिन्शब्दे ऋकारादावतिप्रसङ्गाय तस्य साफल्यात्। पथीयावित्यादिव्यावृत्त्यर्थत्वाच्च। इक इत्यस्य सर्वनामस्थानविशेष्यत्वं तु न, अङ्गांशे प्रत्ययस्योत्थिताकाङ्क्षत्वात्। एतेनाद्विधिसामर्थ्यात्तथेत्यप्यपास्तम्। **तीह** प्रकृतसूत्रे भाष्ये। फलान्तरमाह। **ततश्चेति।** तथा पर्यवसितत्वे चेत्यर्थः। वर्णनं तदपि॥

३.३९ तच्छेष-तच्छेषिपक्षविचारः

वैकल्पिकीति। तया सहेत्यस्यानुषङ्गः। **सप्त पक्षा इति।** तत्र तृतीयचतुर्थौ कैयटोक्तौ, अन्ये भाष्योक्ताः। ननु कथं तेषां दुष्टत्वमत आह। **तथा हीति।** तत्रादौ दुष्टत्वं वक्तुमादौ

---

१. सि.कौ.रत्न. पृ.सं. १८।

सम्भाव्यन्ते यद्यपि, तथाप्याद्यानां षण्णां दुष्टत्वात्सप्तम एव सिद्धान्तितः। तथा हि, ''सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः'' (पा०सू० ७-३-८४) इत्यत्र स्वस्वनिमित्तवशात्परिभाषाद्वयं सन्निहितम्। तत्राङ्गस्येति षष्ठी यदि पूर्वमेवान्त्यमलं नीता अङ्गान्त्यस्य गुण इति, पश्चादिकाऽन्त्यो विशेष्यते, तदेक्परिभाषा शेषभूता। यदि तु पूर्वमिकाऽङ्गस्य विशेषणात्तदन्तविधिरिगन्तस्याङ्गस्येति, ततः स च भवन्नलोन्त्यस्येति, तदा द्वितीयः पक्षः। तदिदं पक्षद्वयमपि षष्ठीतत्पुरुषं बहुव्रीहिं चाश्रित्य 'तच्छेषपक्ष' इति भाष्ये व्यवहृतम्। इह पक्षद्वयेऽपि ''मिदेर्गुणः'' (पा०सू० ७-३-७२) इत्यादौ दोषः। यो हि मिदेरन्त्यः नासाविक्, यश्चेक् नासावन्त्यः। तथा चावश्यम्परिभाषायां त्यक्तायां सत्यां विनिगमकाभावादुभयत्यागे सर्वादेशो गुणः स्यात्। तदुक्तं वार्त्तिककृता– ''वृद्धिगुणावलोन्त्यस्येति चेन्मिदिमृजिपुगन्तलघूपधच्छिदिशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्ग्रहणं सर्वादेश-प्रसङ्गश्चानिगन्तस्य'' इति। चकारो हेत्वर्थः। ततश्च सर्वादेशप्रसङ्गो हीति फलितम्।

प्रथमादिपक्षस्वरूपमाह। **सार्वेति**। इदमुपलक्षणं वृद्धिविधेरपि। **स्वस्वेति।** गुणपदमङ्गस्येति स्थानषष्ठी च तत्। अत्र पक्षे अस्य सूत्रस्य ताभ्यां विधीयमानौ तावेकः स्थाने इत्यर्थे अवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरमेव प्रवृत्तेरुभयोरपि समकालप्रवृत्तीकता बोध्या। तत्राङ्गेऽपि तयोर्मध्य इत्यर्थः। षष्ठी स्थान इति प्रवृत्तेः। **पूर्वमिति।** बुद्धेः क्रमिकत्वात्, विशेषणविशेष्यभावे कामचाराच्चेति भावः। तत्र सामानाधिकरण्येनान्त्यालमङ्गस्येति व्याख्याने वैयर्थ्यादाह। **अङ्गान्त्येति। विशेष्यत इति।** इको अङ्गान्त्यस्येत्याद्यर्थम्। **शेषेति।** परिच्छेदकत्वात्। सम्भवतीति न्यायेनावैयर्थ्याच्चाह। **यदि त्विति। तत इति।** अत्रास्य विशेष्यत्वेऽपि परिच्छेदकत्वमस्त्येव। **विशेषणात्** विशेष्यीकरणात्। **व्रीहिं चेति।** तन्त्रेणेति भावः। एवञ्च नोन्द्राष्यादित्वं दोष इति बोध्यम्। एवं स्वरूपमुक्त्वा दोषमाह। **इहेति।** अस्मिन्नित्यर्थः। **परेति।** अन्यतरस्यामित्यर्थः। **उभयेति।** गुणादिविधौ परिभाषयोर्मिथः सम्बन्धापरित्यागेनोपस्थानं तच्छेषत्वम्। तत्र इकस्या असम्भवेऽन्यापि सन्नियोगेति न्यायेन न प्रवर्त्तत इति भावः। **वलोन्त्यस्येतीति।** इक इति शेषः। यद्यपि वार्तिकाद्दोषद्वयं प्रतीयते, तथापि यातेत्यादावनिगन्ते सार्वधातुकेत्याद्यप्रवृत्त्या सर्वादेशगुणापादनं दूरापास्तमित्याशयेनाह। **चकार इति।** 'मिदादिष्विक्ग्रहणं कर्तव्य'मित्यत्रैवार्थे हेतुत्वेनेदमुपात्तमिति भावः।

अथ मिद इर्मिदिः तस्य मिदेरित्यादिपूर्वोक्तरीत्या कथंचिदिह सर्वत्रेक एव स्थानित्वं लभ्येत, तथापि 'भिन्नम्' इत्यादावनिग्लक्षणत्वाद् गुणनिषेधो न स्यात्। अथ क्नोः कित्त्वाज्ज्ञापकादनिग्लक्षणत्वेऽपि निषेधस्तर्हि 'लैगवायनः' 'पौरोहित्यम्' इत्यादावतिप्रसङ्गः। अथ लक्ष्यानुरोधाल्लघूपधगुणमात्रविषयकं ज्ञापकं तर्हि पदोपस्थितिपक्ष एव लक्ष्यसिद्धये समाश्रीयताम्। एवं हि ज्ञापकाश्रयणक्लेशोऽपि न भवति। कित्त्वेनापि पदोपस्थितिरेव ज्ञाप्यताम्। एवं हि ज्ञापकमूलकं वाक्यान्तरं न कल्प्यमिति लाघवम्।

अस्तु तर्हि तृतीयः पक्षः - मिदेरन्त्यस्येकश्च द्वयोरपि गुण इति। मैवम्, स्थानेयोगावयवसम्बन्धरूपस्यार्थद्वयस्य युगपदुच्चारितया षष्ठ्या दुर्लभत्वात्। स्थानेयोगं च विनाऽलोन्त्यविध्यलाभात्। स्थानषष्ठी हि तदुपस्थितौ लिङ्गमिति वक्ष्यते। इक इत्यनेन

३.४० तच्छेषपक्षे भाष्योक्तदोषोद्धारः

मृजेर्वृद्धिरित्यत्रानिर्वाहादाह। **कथञ्चिदिति। क्नोः कित्वादिति।** न चास्य ककारः श्रवणार्थ एवास्त्विति कथं ज्ञापकतेति वाच्यम्। लक्ष्यविरोधापत्तेः। तथापि मृडमृदेति क्त्वः, रुदविदेति क्तवतोश्च कित्वस्य ज्ञापकत्वसम्भवाच्च। **तर्हीति।** ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वादिति भावः। विशेषापेक्षत्वमभिप्रेत्याह। **अथेति। लक्ष्येति।** लगवायनादिलक्ष्येत्यर्थः। एवमग्रेऽपि। एवसूचितलाघवमाह। **एवं हीति। क्लेशोऽपीति।** अपिना अमाङित्यस्या सिद्धिः समुच्चीयते। ननु न मम लक्ष्यानुरोधाश्रयणे तात्पर्यं किन्तु ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वेऽत आह। **कित्वेनापीति। स्थितिरेवेति।** अत एवामार्डित्यस्य सिद्धिरिति प्रागुक्तम्। फलान्तरमाह। **एवं हीति।**

३.४१ समुच्चितपक्ष-वैकल्पिकीपक्षदूषणम्

स्थानेयोगेति। स्थानार्थनिरूपितनिवर्त्यनिवर्तकभावस्वरूपसम्बन्धावयवावय-विभावरूप-सम्बन्धरूपार्थद्वयलाभस्येत्यर्थः। प्रत्यर्थं शब्दनिवेशेनैकस्य नानेकाभिधायकत्वमिति भावः। ननु मिदेरुभयत्रावयवावयविभावसम्बन्धेनैवान्वयेनायं पक्ष इति नायं दोषोऽत आह। **स्थानेयोगमिति।** चो व्युत्क्रमे। तदलाभाच्चेत्यर्थः। तथा च तं विना तत्प्रवृत्तिरेव न स्यादिति भावः। क्वचिच्चशून्यः पाठः। अत एव तत्र हेतुमाह। **स्थानेति।** हि यतः। वक्ष्यते तत्रैव। नन्वेवं मिदः स्थानिकगुणस्त्वस्य तस्य चास्त्वित्येव, तथैव तत्पक्षसम्भव इत्येवमपि न प्रागुक्तदोषोऽत आह। **इक इति अवयवेति।** अवयवावयविभावार्थकषष्ठीमित्यर्थः। आदिना तन्त्रपरिग्रहः।

सहावयवषष्ठीं विनाऽन्वयायोगात् आवृत्त्यादौ प्रमाणाभावाच्च ।

एतेन मिदेरन्त्यस्य वेको वेति चतुर्थपक्षोपि प्रत्युक्तः, विकल्पस्याष्टदोषग्रस्तत्वाच्च ।

अस्तु तर्हि तदपवाद इति पञ्चमः पक्षः । तथा हि, गुणविधावङ्गस्येति न स्थानषष्ठी । किन्तु इगपेक्षयाऽवयवषष्ठी । ततश्च लिङ्गाभावादलोन्त्यपरिभाषाया अनुपस्थितिः । अयमेव च बाधपदार्थः । यदीक्पपरिभाषा न भवेत्तर्हि स्थानषष्ठीत्वं तन्मूलकालोन्त्यपरिभाषोपस्थितिश्च स्यात् । सत्यान्त्विक्पपरिभाषायां तदुभयं नेत्येतावतैवापवादत्वव्यवहारः । न हि वस्तुतो वचनेन प्रापितस्य बाधः सम्भवति शास्त्राप्रामाण्यप्रसङ्गात् । अत एव शास्त्रतात्पर्यसङ्कोचो बाध इत्याहुः । एतेन द्वन्द्वापवाद एकशेष इत्यपि व्याख्यातम् ।

एतेन प्रागुक्तदोषेण । **विकल्पेति ।** आदावन्त्यपक्षादरे इक्शास्त्रस्याप्रामाण्यस्वीकारात्मा प्रतीतप्रामाण्यपरित्यागः, ततो लक्ष्यन्तरे इक्पक्षादरे तस्य स्वीकृताप्रामाण्यपरित्यागात्मकं परित्यक्तप्रामाण्योपादानं, अन्त्यशास्त्रे स्वीकृतप्रामाण्यपरित्यागरूपोऽप्रतीताप्रामाण्यस्वीकारः, पुनर्लक्ष्यान्तरेऽन्त्यशास्त्रादरे इक्शास्त्रस्य स्वीकृताप्रामाण्यपरित्यागात्मा त्यक्तप्रामाण्यस्वीकार इति यद्यपि चत्वार एव दोषा विकल्पे । तथापि यथाकथञ्चिद्भेदापेक्षेण पक्षान्तरेऽपि चत्वार इत्येवमष्टौ दोषा इति मीमांसकरीतिमनुरुद्ध्येदं बोध्यम् ।

३.४२ तदपवादपक्षनिरूपणं - तत्खण्डनञ्च

गुणविधावित्युपलक्षणं वृद्धिविधेरपि । समं प्राप्तावप्यनया तस्य येन नेति न्यायेन बाध इत्याह । **इगपेक्षयेति । अवयवेति ।** उक्तयुक्तेर्मिदादिदोषोद्धारणायैतत्पक्षादरस्य भाष्ये उक्तत्वाच्च । कुकुकन्कुक्त्वासनादित्वाल्लिङ्गाच्चेति भावः । नन्वेवमपि इक इति स्थानषष्ठीमादायैतत्प्रवृत्त्यनन्तरं तत्प्रवृत्तिः कुतो नात आह । **ततश्चेति ।** तत्प्रवृत्त्यनन्तरं चेत्यर्थः । तदेतद् ध्वनयितुं वक्ष्यति तस्माद्यदि सत्यपि सम्भव इत्यादिना । एतेन पूर्वापरविरोधः परिहृतः । **लिङ्गाभावादिति ।** इक इति स्थानषष्ठीसत्वेऽपि सनाऽलोन्त्यसूत्रप्रवृत्तौ निमित्तं असमुदायोत्तरस्थानषष्ट्या एव तत्वादिति भावः । नन्वेवमप्यादौ तदुपस्थितिवैयर्थ्यमत आह । **अयमेवेति ।** अप्राप्त्यनुपादानरूप एवेत्यर्थः । तत्त्वमेवोपपादयति । **यदीति । सत्यामिति ।** साम्येऽप्युक्तहेतुभिरिति भावः । न केवलमत्रैवेत्थं किन्तु अन्यत्रापीति ध्वनयन् एवव्यावर्त्त्यमाह । **न हीति ।** आहुः मीमांसकाः । पूर्वत्र बाधात्तदप्रसक्तिरत्र तु निमित्ताभावात्तदप्रवृत्तिरिति विशेषोऽन्यत्सर्वं समानमिति व्याख्या ।

नह्यनुत्पन्नायां विभक्तौ द्वन्द्वस्य प्रसङ्गः, किन्तु यद्येकशेषो न भवेत्तर्हि प्रत्येकं विभक्तिर्द्वन्द्वश्च स्यात्सति त्वेकशेषे तन्नेत्येव तत्त्वम्। अस्मिंश्च पक्षे जुसि गुणो 'अजुहवुः' इत्यत्रेव 'अनेनिजुः' 'पर्यवेविषुः' इत्यादावपि स्यात्। ''सार्वधातुकार्द्ध-धातुकयोः'' (पा०सू० ७-३-८४) इति गुणो 'भवति' इत्यादाविव 'ईहिता' इत्यत्रापि स्यात्। तथा च वार्त्तिकम् – ''इङ्मात्रस्येति चेज्जुसि सार्वधातुकार्धधातुकह्रस्वद्यो-र्गुणेष्वनन्त्यप्रतिषेधः'' (का०वा०) इति। अत्र ह्रस्वादीति ''ह्रस्वस्य गुणः'' (पा०सू० ७-३-१०८) ''जुसि च'' (पा०सू० ७-३-१०९) ''ऋतोऽङि सर्वनामस्थानयोः'' (पा०सू० ७-३-११०) ''घेर्ङिति'' (पा०सू० ७-३-१११) इति गुणचतुष्टयं गृह्यते। ततश्च 'हे अग्ने' 'अग्नयः' 'कर्त्तरि' 'अग्नये' 'बाभ्रव्यः' इत्यत्र यथा ओर्गुणान्तं गुणपञ्चकं भवति, एवं 'हे अग्निचित्' 'अग्निचितः सन्ति' 'सुकृति' 'अग्निचिते' 'सौश्रुतः' इत्यत्रापि स्यादिति वार्त्तिकार्थः। यद्यपीह निर्दिष्टस्थानिकत्वात्परिभाषा दुर्लभा। अग्निचिच्छब्दस्य घिसंज्ञाभावाच्च ''घेर्ङिति'' (पा०सू० ७-३-१११) इत्येतन्न प्राप्नोति, तथापि

तत्वमुपपादयति। **न ह्येति।** येन नाप्राप्तिर्भवेदिति भावः। **तत्** उभयम्। एवं तदपवाद-पक्षस्वरूपमुक्त्वा तत्र दोषमाह। **अस्मिंश्चेति।** दोषान्तरमाह। **सार्वेति।** लघूपधे इष्टत्वादाह। **ईहितेत्यत्रेति।** इत्यादावपीत्यर्थः। **मात्रस्येतीति।** मात्रपदेनालोन्त्यसूत्रव्यवच्छेदः। **ओर्गुणे-ष्विति।** जुसीत्याद्युशब्दान्तसमाहारद्वन्द्वाच्छष्ठी। छान्दसत्वान्न नुम्। मध्यमपदलोपिसमासेनो-कारान्तस्य पुंस्त्वं च। एतेन गुणेष्विति पृथक्पदं, ओकारान्तस्य इतरेतरयोगद्वन्द्वस्य गुणशब्देन षष्ठीतत्पुरुष इति [१]**रत्नो**क्तमपास्तम्। पूर्वनिपाते दोषापत्तेः। विभक्तिलुगापत्तेश्च। ओर्गुणान्तमित्य-ग्रिमोक्तिस्वारस्यात् सूत्रैकदेशानुकरणानामोर्गुणान्त इतरेतरयोगद्वन्द्वो वा। परन्तु भाष्य-व्याख्यानास्वारस्यमत्र पक्ष इति बोध्यम्। **अनन्त्येति।** अङ्गावयवस्येकोऽन्त्यस्यानन्त्यस्य च गुणः स्यादित्यनन्त्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः। आद्यद्वयस्योक्तत्वादाह। **अत्रेति।** वार्तिके इत्यर्थः। गृह्यत इत्यत्रान्वयः। **ह्रस्वादीतीति।** आदिनेति शेषः। इतिरनेनेत्याद्यर्थको वा। [२]..... शं स्पष्टयितुं **सन्तीति। सौश्रुत इति।** अपत्येऽण्। **पीह** पञ्चसु। **निर्दिष्टेति।** अनियमे नियमकारिणीत्वात्परिभाषाया इति भावः। दोषान्तरमाह। **अग्नीति।** चो व्युत्क्रमे। न प्राप्नोति चेत्यर्थः। तदन्तसंज्ञापक्ष इति भावः। एवञ्च ह्रस्वाद्युक्तिवार्तिकेऽप्युक्तं तात्पर्यम्।

---

१. र.प्र.पृ.सं. २६९ प्रथमभागः।

२. अत्र ग्रन्थपातः। उक्ताशयं स्पष्टयितुमिति भाव्यमिति भाति।

वार्त्तिकस्योक्तिसम्भवमित्थं वर्णयन्ति– ''ह्रस्वस्य गुणः'' (पा०सू० ७-३-१०८) ''जसि च'' (पा०सू० ७-६-१०९) इति सूत्रयोस्तावद्ध्रस्वेनेग्विशेष्यते। दीर्घव्यावृत्तिश्च फलम्। अथानियमे नियमकारिणी परिभाषा कथमिहोपतिष्ठताम् ? न हि ह्रस्वस्य स्थानित्वेऽतिप्रसङ्गोऽस्ति, अकारस्य ह्यकार एव गुणो भविष्यतीति ब्रूयात्। तत्रेदं वक्तव्यम्। ह्रस्वान्तस्याङ्गस्येको गुण इति सूत्रार्थः स्यात्। ततश्च 'हे इन्द्र' 'हे उपगो' इत्यादावनन्त्यस्यापि स्यात्, 'अग्निचित्' इत्यादिकं तु विशेषणव्यवच्छेद्यं स्यात्। तथा च ह्रस्वस्येक इत्यनयोर्न परस्परं विशेषणविशेष्यभावः। किन्त्वनयोरेकमङ्गस्य विशेषणमपरमङ्गस्य विशेष्यमिति। यद्वा, ह्रस्वस्येत्येतदङ्गस्य विशेषणं मा भूदित्यङ्गस्य स्थानषष्ठीत्वं बाधितुमनन्त्यस्यापि गुणं सम्पादयितुमिक्परिभाषोपतिष्ठेत। एवम् ''ऋतः'' (पा०सू० ७-३-११०) ''ओः'' (पा०सू० ६-४-१४६) इत्युभयत्राप्य-

---

वार्तिकेति। तत्रत्यह्रस्वादीत्यस्येत्यर्थः। वर्णयन्ति कैयटनारायणादयः। **ह्रस्वेनेगिति।** तथा च ह्रस्वस्येको गुणः स्यादिति सूत्रार्थः। नन्वेवं ह्रस्वग्रहणं व्यर्थमत आह। **दीर्घेति।** चस्त्वर्थे। एवं सम्भवेऽपि फलाभावात्तथेति शङ्कते। **अथेति।** ब्रूयादित्यत्रान्वेति। **मिहो** सूत्रद्वये। **न हीति।** ह्रस्वस्य श्रुतत्वेनान्तरङ्गत्वात् अङ्गावयवस्य ह्रस्वस्य गुण इति सूत्रार्थः। तत्र ह्यनिकां स्थानित्वप्रसक्ताविक्परिभाषोपस्थित्या इकः स्थानित्वं निर्णेयम्। तच्च न सम्भवति। ह्रस्वग्रहणेनैव तल्लाभेन तुल्यफलकत्वात्। तथा च **ङ्गोऽस्ती**त्यस्य येनेक विशेष्यतेति शेष इति भावः। ननु ह्रस्वस्य स्थानित्वेऽनिकोऽकारस्यापि गुणप्रसक्तिरिति कथं तुल्यफलकत्वमत आह। **अकारस्येति।** हि यतः। नारायणोक्तमाह। **तत्रेदमिति। अग्निचिदिति।** विशेषणव्यवच्छेद्यं त्वग्निचिदित्यादिकं स्यादित्यर्थः। **एकं** ह्रस्वस्येति। **अपरं** इक इति। वैपरीत्येऽपि हे उपगो इत्यत्र दोष एव। अत एव तस्योक्तिः। न च प्रकरणवैरूप्यायाङ्गविशेषणमेवेति वाच्यम्। सार्वधातुकादिभिः परत्वेन ष्वेरित्यादिभिश्च सामानाधिकरण्येन तस्य विशेष्यत्वस्य स्वीकारात्। इतिर्वक्तव्यसमाप्तौ। नन्विदमग्निचित् अग्निचितः इत्यत्रापि प्राप्नोतीति भाष्यविरुद्धमतः कैयटोक्तं सिद्धान्तमाह। **यद्वेति।** अयं भावः। न ह्यनियम इति श्रुतिः स्मृतिर्वा, किन्तु परिभाषा लिङ्गवती फलवती चेति नियमः। फलं चेतरव्यावृत्तिवदितरसङ्ग्रहोऽपि वक्तुं शक्य इति ह्रस्वस्येत्यस्याङ्गविशेषणत्वव्यावर्त्तनेन तत्रावयवषष्ठीत्वबोधनेनानन्त्यस्यापि गुणसम्पादनमेव फलं स्यात्। अकारे तु गुणागुणयोर्न विशेष इति। तदाह। **ह्रस्वेत्यादि।** इतिनोक्तस्योभयत्र हेतुत्वं प्रतिपाद्यते। अग्रे गामश्वमिति वत्समुच्चयो बोध्यः। अग्रेऽपि सिद्धान्तरीत्यैवाह। **एवमिति।** तत्रैवेत्यर्थः। अनन्त्यस्य अनन्त्यस्यापि।

नन्त्यस्य गुणविधानार्थं परिभाषा स्यादेव। घिसंज्ञा तु वर्णयोरेव न तु तदन्तस्येति पक्षं गृहीत्वा ''घेर्ङिति'' (पा०सू० ७-३-१११) इत्यस्य ''अग्निचितः'' इत्यादावतिप्रसङ्गो योज्यः। नह्यस्मिन्पक्षे ऋत ओरित्याभ्यां घेः किञ्चिद्वैलक्षण्यमस्तीति दिक्।

नन्वस्मिन्पक्षे ''पुगन्त'' (पा०सू० ७-३-८६) इति सूत्रस्य नियमार्थत्वाद् 'ईहिता' इत्यादौ न दोष इति चेत् ? न, यदि हि सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्लघूपधस्यैवेति नियमस्तर्हि ह्रस्वाद्योर्गुणे दोषस्तदवस्थः। यदि तु लघूपधस्य सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरेवेति नियमस्तथापि 'ईहिता' इत्यादौ दोष एव। अथावृत्त्या द्विविधोऽपि नियमस्तर्हि

द्वितीयदोषमुद्धरति। **घीति। अस्मिन्निति।** वर्णसंज्ञापक्षेत्यर्थः। अङ्गस्य तद्घद्विशेषणत्वात्। एतेन नेदं घिसंज्ञं नापि घ्यन्तमित्याशङ्काऽत्रापि। यदि वर्णान्तं तच्च संज्ञमेव। न च तस्य तुका व्यवधानेन ङित्परत्वम्। ह्रस्वान्तभक्तस्य तुकः स्वाङ्गत्वेनाव्यवधायकत्वादिति **कृष्णो**क्तमपास्तम्। तुको ह्रस्वावयवत्वात्। व्योर्विशेष्यत्वाच्च। तस्यानङ्गत्वाच्च। तस्य विशेषणत्वाच्च। वस्तुतस्तु ह्रस्वाद्युक्तिर्वार्तिकेऽयुक्तैव। इतरसङ्ग्रहस्येष्टस्यैव फलत्वेनात्र तदभावात्तथाशयकल्पनस्यायुक्तत्वादिति बोध्यम्। तदाह। **दिगिति॥**

ह्रस्वस्येत्यादिवत्सार्वधातुकेति सूत्रेपि न दोष इत्याशयेन शङ्कते। **नन्विति।** तदपवादपक्षेत्यर्थः। ननु पुगन्तेत्यादौ बहुव्रीहिसमासे सामर्थ्यादिक्परिभाषानुपस्थितिरिति भेत्ता ह्रेपयतीत्यादौ दकारपकारादेर्विध्यर्थत्वमिति कथं नियमार्थत्वमिति चेन्न लाघवात्तत्पुरुषे निर्णीते, **निषादस्थपतिन्यायेन** गुरुभूतनियमार्थत्वस्यादोषावहत्वात्। न च पुगन्तग्रहणं दापयत्यादावनन्त्यस्यानिकोऽपि गुणार्थं स्यादिति कथं नियमार्थत्वमिति वाच्यम्। गुणे कृते उपधावृध्या विशेषाभावात्। तदाह। **नियमेति। यदि हीति।** हि यतोऽनन्तरस्येति न्यायाश्रयणादित्यर्थः। सार्वधातुकेत्यनुवृत्तिं विना नियमत्वमेव दुर्वचमिति तदनुवृत्तिस्तथा चानुवृत्त्या प्रकृतनियम इति भ्रमो न कार्यः। गुणश्चेत्पुगन्तादेरेवेति नियमस्तु बहुसूत्रोच्छेदापत्त्या न युक्त इति भावः। पुगन्तग्रहणं तत्र सफलमित्यभ्युपेत्याह। **लघूपधेति।** वस्तुतस्तस्यापीदमुपलक्षणं बोध्यम्। ह्रस्वेति समाहारद्वन्द्वः। **यदि त्विति।** लक्ष्यानुसारात्तदनुवृत्तावपि तदनाश्रयणेनेत्यर्थः। नन्वेकेन वाक्येन नियमद्वयस्यालाभात्प्रकृतस्य सार्वधातुकेत्यस्यैव नियमः स्यादत आह। **अथावृत्त्येति। दोष इति।** तदवस्थ एवेति शेषः। अपिरन्यनियमसमुच्चायकः। उक्तभाष्योक्तदोषस्योपलक्षणत्वात् कैयटाद्युक्तदोषानाह।

'अनेनिजुः' इत्यत्र दोषः। न ह्येतन्नियमद्वयेनापि वारयितुं शक्यं, लघूपधत्वात्सार्वधातुकपरत्वाच्च। 'हे बुद्धे' 'बुद्धयः' 'पिचवे हितः पिचव्यः ''उगवादिभ्यो यत्'' (पा०सू० ५-१-२) 'बुद्धये' 'वृद्धये' इत्यादावनुपधाभूतेष्वतिप्रसङ्गस्तु दुर्वार एवेति तावद्वार्त्तिकहृदयम्।

वस्तुतस्त्वङ्गाक्षिप्तेन प्रत्ययेन श्रूयमाणेन च जुसादिना इको विशेषणात्सकलदोषनिरासे सति तदपवादपक्षोऽपि समर्थयितुं शक्यते एव। अङ्गमेव प्रत्ययेन विशेष्यते इति गृहीत्वा परं भाष्यवार्त्तिकग्रन्थप्रवृत्तिरित्यवधेयम्।

हे बुद्धे इत्यादि। पिचव्य इति। इदं चोवर्णान्तस्याङ्गस्येको गुण इत्याद्यव्याख्यानाभिप्रायेण। वस्तुतस्तु **सौश्रुत इत्यत्रापि प्राप्नोती**ति भाष्यविरोधापत्त्या चिन्त्यमिदम्। तुश्चार्थे। **दुर्वार एवेतीति।** एषामलघूपधत्वादसार्वधातुकपरत्वाच्चानन्त्यगुणानां नियमद्वयेनाप्यनिवर्तनादिति भावः। [१]**विवरणकारनारायणा**नुरोधेनाह। **वस्तुतस्त्विति।** शक्यत एवेत्यत्रान्वयः। **क्षिप्तेनेति।** अङ्गाधिकारस्थत्वादिति भावः। वस्तुतः सर्वत्रोपात्तत्वान्नाक्षेप इत्याह। **श्रूयमाणेन चेति। इक इति।** प्राधान्यात्। तथा च तस्मिन्निति परिभाषाया व्यवहितव्यावृत्तिस्तदाह। **सकलेति।** अपिस्तच्छेषपक्षसमुच्चायकस्तद्रीत्या। वस्तुतस्तु चिन्त्यमिदम्। मिदेर्गुण इत्यादौ शितीत्यादिभिः परत्वेन निर्दिष्टाङ्गोपेतायाः परिभाषाया अनुग्रहाय गुणप्रकरणवैरूप्याय चाङ्गस्यावश्यं विशेषणीयत्वात्। प्रत्ययस्याङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्षत्वाच्चेति बोध्यम्। तदाह। **अङ्गमेवेति।** इति **परं** उष्कृष्टं सिद्धान्तं गृहीत्वेत्यर्थः।

३.४३ प्रभायां सूक्तिरत्नाकर-रत्नप्रकाशादिमतविमर्शः

यद्यपि भाष्ये तच्छेषतदपवादोपपत्तये 'यद्येकं वाक्यं तच्चेदं चालोन्त्यस्य। उभयो भवन्ती इको गुणवृद्धी अलोन्त्यस्य। ततोऽयं तच्छेषः। अथ नानावाक्ये। अलोन्त्यस्य विधयो भवन्ती इको गुणवृद्धी अन्त्यस्यानन्त्यस्य चेति। ततोऽयं तदपवाद' इति विध्यसंस्पर्शेनैवानयोरेकवाक्यत्वनानावाक्यत्वस्वरूप उक्तः। तथापि न तद्युक्तम्। गुणानां चेति न्यायेन एकयोगव्यवहितत्वेनाप्राकारणिकत्वेन मिथोऽनपेक्षत्वेन विध्युपकारकत्वेन च परिभाषान्यतरदेशे शेषशेषिभाव-

---

१. प्रदीपस्य व्याख्येयं शास्त्रिनारायणकृतादन्या इतोऽपि अमुद्रिता इति स्पष्टीकृतं 'सहाभाष्यप्रदीपस्य व्याख्यानानि' इति पुस्तकस्य उपोद्घाते नरसिंहाचार्यैः। पृ.सं. म्ब्म् प्रथमभागः।

तदपवादत्वयोरसम्भवात्। एतेन 'गुणः कृतेति' न्यायेन 'यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्थस्यापि तस्य सः। अर्थहेतुसमर्थानामानन्तर्यमकारणं' इति न्यायेन चैकवाक्यतागुणादेशे इति **नारायणा**-द्युक्तमपास्तम्। अत एव कैयटादिभिर्विधिसंस्पर्शेनैव तयोरुपादानं कृतम्। तथा हि। विधेराद्यवाक्यार्थबोधपूर्वकालेऽनिर्णीतार्थकत्वेन षष्ठीस्थान इति प्रवृत्त्या सार्वधातुकादिपराङ्गस्य स्थाने गुणादिरिति वाक्यार्थे त्ववधृते स्वस्वनिमित्तवशात् परस्पराकाङ्क्षया च तयोर्जातवाक्यार्थ-बोधयोरुपस्थितिः। तत्र च प्रागुक्तरीत्या केवलयोस्तत्वासम्भवेन तयोरिदानीमङ्गाधिकारस्थत्वेन सम्बन्धिसापेक्षत्वेन चाङ्गपदमात्रसम्बन्धेन वाक्यैकवाक्यतया प्रागुक्तरीत्या क्रमेणान्वयः। आद्यपक्षे यथा चानयोः समकालप्रवृत्तिस्तथोक्तं प्राक्। स चेत्थम्। स च भवन् यत्र सम्भवति तत्रोक्तरीत्या सम्भवतीति न्यायेनेगन्तस्याङ्गस्य स्थाने गुणवृद्धी भवतः। तौ च तदन्त्यस्यालः स्थाने भवत इति, अङ्गान्त्यस्य स्थाने विधयो भवन्ति, ते च गुणवृद्धिरूपा इको भवन्ति इति वा, अन्त्यस्येको इग्रूपस्यान्तस्य वा भवति। अन्यत्र तु सामान्यवाक्येन भवति। अत एव यातेत्यादौ सर्वादेशापादनसङ्गतिः। एवञ्च तन्त्रेण तच्छेषशब्दे बहुव्रीहितत्पुरुषे। परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावकृत एव च शेषशेषिव्यवहारो, न गुणगुणिभावकृतः। अत एव भगवता अलोन्त्यस्य विधयो भवन्ति इको गुणवृद्धी अलोन्त्यस्येत्येवमेकवाक्यता उक्ता। पदैकवाक्यतयाऽन्वये तु इकोऽन्त्यस्याल इत्याद्येव वदेत्। मध्ये इको गुणेत्युक्त्या मध्यमणिन्यायेन तस्योभयत्रान्वयसूचनद्वारा तच्छेषशब्दस्य प्रागुक्तमर्थद्वयं सूचितम्। तदपवादशब्दे तु तत्पुरुष एव, न तु बहुव्रीहिरपि। असम्भवात्। अलोन्त्यस्येत्यतोऽविशेषविहितत्वात्। येन नाप्राप्ताभावात्तत्प्रवृत्तौ एतत्प्रवृत्त्यप्रतिबन्धाच्च। अस्य तु वैपरीत्यात्तदपवादत्वम्। अत एव 'अथ नानावाक्ये' इति प्रतिज्ञाय 'अलोन्त्यस्य विधयो भवन्ती'त्येवोक्त्वा इकश्चानिकश्चेत्यनुक्त्वा 'इको गुणवृद्धी अन्त्यस्य चानन्त्यस्य चे'तीत्येवं भिन्नवाक्यतां प्रदर्श्य तदपवादत्वमुक्तं भगवता। अत एव चालोन्त्यस्येत्यस्य वाक्यार्थस्य पूर्वमुल्लेखः कृतः। अत्र पक्षे एवं वाक्यार्थः। अनयोः समप्राप्तावपि तदप्राप्तियोग्येऽचारितार्थ्यकृते चारितार्थ्यात्सत्यपीति भाष्योक्तत्वाद्येन नेति न्यायेन तद्बाधेनैतन्मात्रोपस्थितौ पर्यवसाने विशेषणविशेष्यभावे कामचारान्मिदादिदोषोद्धारणायैतत्पक्षोपन्यासस्य मध्ये कृतत्वात्तत्र तथैव योग्यत्वेन तत्साहचर्यात् क्रुत्त्वासनां कित्वाल्लिङ्गाच्च सम्भवतीति न्यायं बाधित्वा स च भवन्नङ्गावयवस्येको गुणवृद्धी भवत इतीको भवतीति। एतेन कैयटादितुल्यत्वान्नारायणोऽपि व्याख्यातः। एतेनादेशमात्रापेक्षस्यालोन्त्यस्येत्यस्यादेशविशेषापेक्षायामस्याश्च विध्यसंस्पर्शेन सहैव लक्ष्यसंस्कारकत्वसम्भवेनैकवाक्यत्वं तच्छेषशब्दार्थः। भाष्ये तच्चेदं चेत्यग्रे इको गुणवृद्धी

अलोन्त्यस्येत्येकवाक्यतास्वरूपप्रदर्शनम्। अलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीति तु तत्फलप्रदर्शनम्। विधयो गुणवृद्धिरूपाः। नानावाक्ये इत्यग्रे 'इको गुणवृद्धी अन्त्यस्य चानन्त्यस्य चे'ति। अस्यास्ततो भिन्नवाक्यताप्रदर्शकतया च किं स्यादतोऽयमलोन्त्यस्य विधयो न भवन्तीति अन्त्यस्यैवेकोऽनिकोऽपि गुणादिरूपा विधयो न भवन्तीत्यर्थः। एतेन ''विध्येकवाक्यतयैव पक्षद्वयवर्णनं कैयटाद्युक्तमपास्तम्। अनयोरेवैकवाक्यत्वादेर्भाष्येऽनुक्तत्वात्। किञ्च विध्येकवाक्यत्वे सर्वादेशेत्यादिभाष्यवार्तिकाद्यसङ्गत्यापत्तेः। तदाङ्गस्येत्यवयवषष्ट्या एव न्याय्यत्वेनानिगन्तार्थं सार्वधातुकेत्याद्यप्रसक्तेः। किञ्च नैष दोषः यथैव हीत्यादिभाष्यासङ्गतेः। त्वन्मतेऽङ्गस्येत्यस्यावयव-षष्ठीत्वात्। एवं द्वितीयपक्षस्य तथोपपादने **इङ्मात्रस्येति चेदि**त्यादिभाष्यवार्तिकासङ्गतिः। जुसि चेत्यादाविकाऽङ्गाविशेषणेनैवानन्त्यस्याप्रसक्तेः। अङ्गेनेको विशेषणेऽपि जुसादिभिरपि तस्यैव विशेषणेन तत्राप्रसक्तेः। किञ्च पक्षद्वयेऽपि गुणवृद्धिपदानर्थक्यम्। विधौ सर्वत्र तयोः सत्वात्। विषयसमर्पणेन कथञ्चित्तत्सार्थक्येऽपि सप्तमपक्षात् पञ्चमपक्षस्य विशेषो न स्यात्। यदि पूर्वमिकेत्यादि कैयटाद्युक्तमपि न युक्तम्। तथात्वेऽलोन्त्यस्येत्यस्या भिन्नवाक्यत्वापत्तेः। न चेष्टापत्तिः। **यद्येकं वाक्य**मित्यादिभाष्यादिविरोधापत्तेः। तथा सति हि सार्वधातुकादिपरे-गन्ताङ्गान्त्यस्यालोऽङ्गान्त्यस्यालइको वा गुण इत्येकवाक्यतास्वरूपं वक्तुमुचितम्। एतेन यदा त्वङ्गस्येत्याद्यपि कैयटाद्युक्तं निरस्तम्। तत्राप्येकवाक्यतायाः स्पष्टमनुक्तेः। उभयत्रोभयोः शेषत्वस्य शेषित्वस्य च सम्भवेन त्वदुक्तव्यवस्थाया असम्भवाच्च। अथ त्वङ्गस्येत्याद्यपि तदुक्तमयुक्तम्। सामान्यवचनप्राप्तस्य विशेषवचनेन बाधाभ्युपगमात्। किञ्च तथात्वे यणादेरयादयो बाधका इत्यादिव्यवहारापत्तेः। यथाङ्गस्येतीत्याद्यपि पुनस्तदुक्तमयुक्तम्। इगपेक्षयाप्यङ्गस्येति स्थानषष्ट्या एवोक्तत्वात्। 'ह्रस्वस्य गुण' इत्यादौ पर्जन्यवदिति न्यायेनैतत्प्रवृत्तिः। एतेन स्थानिकत्वादित्यादित्यन्तं तदुक्तं निरस्तम्। इङ्मात्रस्येति चेदिति वार्तिकस्वरसभङ्गापत्तेः। अन्ये त्वाहुरित्याद्यपि न युक्तम्। तत्रैतदनुपस्थितावपि दीर्घस्येको गुणस्याप्रसक्तेः। अङ्गेनोकारस्य विशेषितुं शक्यत्वाच्च। सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यस्यानुवर्त्तनात्तयोः परतोऽनन्तस्य गुणश्चेत् पुगन्तलघूपधस्यैवेति व्याख्यानात् प्रकृतस्यैव नियमः। एतेनैकेन वाक्येनेत्यादि कैयटोक्तं चिन्त्यम्। ब्रह्मभ्रूणेत्यादावेकेनैवानेकनियमाङ्गीकारात्। यत्र सूत्रगतपदे यत्र कुत्रापीष्टे एवकारेण योजितानन्तरव्यवहितसाधारण्येन नियमप्राप्तिसूत्रे चानन्तरेति न्यायप्रवृत्त्या प्रकृतेऽप्रवृत्तेः। एतदाशयेनैव अथाप्येवमिति भाष्यप्रवृत्तेश्च। एतेनाथापीति प्रतीकेऽनन्तरस्येति तदुक्तिरप्यपास्ता। उभयतो नियमस्तु विनिगमकाभावेनेष्टसिद्ध्या वाऽश्रीयते। एतेनाभ्युपगमेत्यादि कैयटोक्तमपास्तम्।

अस्तु तर्हि पूर्वविप्रतिषेध इति क्रोष्ट्रीयसम्मतः षष्ठः पक्ष इति चेत् ? न, इक्परिभाषाया निरवकाशत्वात्। न हि परस्परपरिहारेणावकाशलाभेऽसति विप्रतिषेधः। तस्माद्यदि 'सत्यपि सम्भवे बाधनं भवति' इत्याश्रीयते तर्हि येन नाप्राप्तिन्यायादपवादत्वमस्त्येव। यदि तु ''असम्भवे बाध्यबाधकभावः'' अस्ति चेह सम्भवो यदुभयं स्यादित्याश्रीयते तर्हि तच्छेषादिष्वन्यतमपर्यवसानं न तु क्रोष्ट्रीयमतस्यावकाश इति स्थितम्।

ब्रह्मभ्रूणेत्याद्युक्तदोषादिति'' [1]**स्वरस्वत्युक्तमपास्तम्**। भाष्यकैयटादेराशयस्यान्यथा प्रतिपादितत्वात्। विध्येकवाक्यतां विनाऽनयोस्तत्वस्यामिथोऽनपेक्षत्वेन ब्रह्मणापि दुर्वचत्वात्। सर्वादेशेत्यादिभाष्यादिसङ्गतेरुक्तत्वात्। अत एवाग्रिमदोषस्याप्ययुक्तत्वात्। एवं तदपेत्यादिदोषस्याप्युक्तरीत्याऽभावात्। जुसितेरङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्षात्वेन तथाऽन्वयासम्भवात्। तत्र पृथक् वाक्यार्थबोधस्योक्तत्वेन तयोरानर्थक्याभावात्। अत एव तदपवादपक्षे ततो भेदसम्भवात्, विशेषान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात्। कैयटाशयस्योक्तत्वेनाग्रिमदोषगणाभावात्, उक्तरीत्या व्यवस्थाया सम्भवात्। तत्र मानस्य प्रागुक्तत्वेन तथैव तत्पक्षवर्णनौचित्यात्। अप्राप्तेत्याद्याशयस्य **छायायामु**क्तत्वेन तच्छेषस्याप्युक्तत्वात्। अत एवातिप्रसङ्गाच्चेति दिक्। वस्तुतस्तु पदेकवाक्यतयैवानयोस्तत्रान्वयः। यथा चायं यथा चात्र भाष्यकैयटाद्युपपत्तिर्यथा चात्र **रत्नाद्युक्तदोषाभावस्तथा** प्रतिपादितं **छायायां** तत एव बोध्यमिति बोध्यम्॥

३.४४ पूर्वविप्रतिषेधपक्षदूषणम्

यद्यपि भाष्येऽसम्बद्धपरिभाषापक्षोऽप्युक्तः, तथापि न सः स्वतन्त्रः। क्व सन्निपातः, क्वान्यतरत्याग, स च कस्येत्यत्र विनिगमकाभावेन सर्वेष्टासिद्धेः। किन्तु विप्रतिषेधोपजीव्यस्तदाह। **पूर्वेति।** तत्र परशब्दस्येष्टवाचित्वादिति भावः। **निरवेति।** कृते चारितार्थ्येऽपि तदप्राप्तियोग्येऽचारितार्थ्यादित्यर्थः। सिद्धान्तं वक्तुमुपसंहरति। **तस्मादिति।** भाष्यमतेनाह। **यदीति।** वार्तिकमतेनाह। **यदि त्विति।** आश्रीयत इत्यत्रान्वयः। उक्तरीत्याऽन्यथागत्यभावादिति भावः। असम्भवे तत्रैव। **न त्विति।** उभयथापीति शेषः।

---

१. र.प्र.पृ.स. २६५।

तस्मात्पदोपस्थापनमिति सप्तमः पक्षः सिद्धान्तसम्मतः। तथा हि, इक इति षष्ठ्यन्तानुकरणम्, न तु संज्ञिपरम्, 'स्वं रूपम्'' (पा०सू० १-१-६८) इति वचनात्। न च ''अशब्दसंज्ञा'' (पा०सू०ए० १-१-६८) इति निषेधः, षष्ठ्यन्तस्यासंज्ञात्वात्। तदयमर्थः – यत्र ब्रूयाद् गुणो भवति वृद्धिर्भवतीति, तत्रेक इति षष्ठ्यन्तमुपतिष्ठते इति। तस्य च पदैकवाक्यतयाऽन्वयोऽन्तरङ्गोऽलोन्त्यपरिभाषा तु विधिवाक्येष्ववान्तरवाक्यार्थं बुध्वा तदेकवाक्यतया सम्बध्यते इति तदन्वयो बहिरङ्गः। ततश्च ''जुसि च'' (पा०सू० ७-३-८३) इत्यादाविकोऽङ्गस्येति सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्त्वादिकाऽङ्गे विशेषिते स्थानषष्ठी न विहितेति भवत्येवाऽलोन्त्यपरिभाषोपस्थितिः। ''मिदेर्गुणः'' (पा०सू० ७-३-८३) इत्यादौ तु सामानाधिकरण्यान्वयस्यासम्भवान्मिदेरिक इति वैयधिकरण्येनान्वये सति स्थानषष्ठीविरहादलोन्त्यपरिभाषा नोपतिष्ठते।

३.४५ पदोपस्थितिपक्षस्थापनम्

परमप्रकृतमुपसंहरति। **तस्मादिति।** उक्तपक्षाणामुक्तरीत्या सम्भवेनास्य स्वतन्त्रत्वादित्यर्थः। स्थापनं अनेन क्रियत इति शेषः। नन्विक इत्यस्यार्थपरत्वात्कथमिदमत आह। **तथा हीति। नुकरणमिति।** उक्तरीत्याऽन्यथागत्यभावादिति भावः। तस्य च नपुंसकत्वेन सोर्लुगित्यादि प्रागुक्तम्। नन्वेवम [१].... एवात आह। **न त्विति।** अनुकरणं तु न संज्ञिपरमित्यर्थः। **स्वं रूपमिति।** अनुकरणस्यानुकार्यवत्स्वरूपमप्यर्थ इति प्रागुक्तः। एतेनेको यणित्यादितुल्यत्वादिदमयुक्तमित्यपास्तम्। तत्रानुवृत्तस्य स्वरूपरत्वेन गुणशब्दो यत्र भवतीत्यर्थापत्याऽतो गुण इत्यादावप्यापत्तिरतः पुनरत्र गुणवृद्धिग्रहणम्। अत एव गुणपदं यत्र वर्तत इत्याद्यर्थ एवास्त्विति न। अनुवृत्तस्यार्थपरत्वं तु न, शब्दाधिकारापत्तेः। अत एव विधीयत इत्यस्य तदर्थकस्य भवतीत्यस्य वाध्याहारः। गुणादिपदं च तच्छब्दविहितगुणादिबोधकम्। एतन्मूलिकैवानुवादीति परिभाषेत्याद्यन्यत्र विस्तरस्तदाह। **यत्रेत्यादि। इतीति।** इतिशब्दो यत्रेत्यर्थः। अत एवात्र पक्षे विधेयसमर्पकत्वेन गृहीतगुणादिपदश्रुतिरस्या लिङ्गतत्वेन ग्रहश्च प्रथमाया विधेयविभक्तित्वेनासति बाधके तदन्तत्वेन पदज्ञानकाले एव गुणानामिति न्यायादिनोभयोः साक्षादसम्बन्धाप्रदर्शनेनैवान्वयः। तदाह। **तस्य चेति।** उपस्थितस्य तत्रेक इति पदस्येत्यर्थः। **बुद्ध्येति।** स्थानषष्ठीलिङ्गकत्वादिति भावः। **तदेकेति।** तेन वाक्यैकेत्यर्थः। एवं सति क्रमेण सर्वत्रेष्टसिद्धिमाह। **ततश्चेति। नोपतिष्ठत इति।** एतेनैकस्या अप्रवृत्तावपरापि न प्रवर्तत इत्यपास्तम्। असन्नियोगाशिष्टत्वात्।

---

१. अत्र ग्रन्थपातः।

न च मिदेरङ्गस्येत्यनयोरवयवषष्ठीत्वेपीक इति स्थानषष्ठ्यस्त्येवेति वाच्यम्, न ह्येषाऽलोन्त्यपरिभाषोपस्थितावुपयुज्यते, अल्समुदायात्मकस्थानिनः परभूताया एव षष्ठ्यास्तदुपस्थापकत्वात्, इकश्चाल्रूपत्वात्। तथा चालोन्त्यपरिभाषा इक्फरिभाषानन्तरोपस्थितिका न तु तया सह युगपदुपतिष्ठते येनाविशेषादुभयोर्निवृत्तिः स्यादिति सकलेष्टसिद्धिः। तच्छेषतदपवादपक्षयोरपि दूषणमुद्धर्त्तुं शक्यमित्युक्तमेव।

तदिह सप्तपक्षीमध्ये पक्षत्रयं दुष्टमेव। पक्षचतुष्टयन्तु साध्विति स्थितम्।

नन्वेतत्सूत्रम् ''अङ्गस्य'' (पा०सू० ६-४-१) इत्यादिवदधिकारार्थमेव किं न स्यादिति चेत् ? एवं हि सतीको गुणवृद्धी नेति नञा संयुज्यैव पठेत्। ''सर्वस्य द्वे'' (पा०सू० ८-१-१) ''पूर्वत्रासिद्धम्'' (पा०सू० ८-२-१) इत्यादिवत्। न ह्युत्तरसूत्रोपस्थितिकत्वाविशेषे किञ्चित्संयुज्य किञ्चित्तु विभज्य पठितुमुचितम्, वैरूप्ये हेत्वभावात्। ''प्रत्ययः'' (पा०सू० ३-१-१) ''परश्च'' (पा०सू० ३-१-२) इत्यादौ तु पाराथ्यार्विशेषेऽप्यसंयुज्य निर्देशो विधेयभेदान्न विरुध्यते। नापीदं विधिसूत्रम्,

---

प्रदेशे सति सम्भवे परिभाषाद्वयैकवाक्यतया वाक्यार्थः, अन्यथा त्विक्परिभाषागर्भ एव। अस्या अन्तरङ्गत्वादिति परमार्थः। हि यतः। **षष्ट्या इति।** स्थानेत्यादिः। तत्रैवानियमप्रसङ्गादित्यस्यालः सम्भवाच्चेति भावः। चस्त्वर्थे। तच्छेषपक्षोक्तदोषाभावमत्राह। **तथा चेति।** सिद्धावन्वयः। अन्तरङ्गत्वादौ चेत्यर्थः। अत एवाह। **न चेति।** न ह्रीत्यर्थः। न त्विति प्रचुरः पाठः। इयमिति विशेषात् एकनिवृत्तावपरनिवृत्तेः। **नारायणाद्यनुरोधेनाह। तच्छेषेति। दूषणमिति।** जातावेकवचनम्। **स्थितं** नारायणादिग्रन्थे। तुनाऽरुचिः सूचिता। तद्बीजं तु चरमपक्ष एव युक्तोऽन्ये सर्वे दुष्टा एवेति तत्वमिति।

३.४६ भाष्ये न्यूनतापरिहारः

भाष्येऽधिकारपक्षोऽपि शङ्कितुं युक्त इति न्यूनतां तत्रत्यां परिहर्तुं शङ्कते। **नन्विति।** एवेन परिभाषात्वव्यवच्छेदः। हि यतः। **न विरुध्यत इति। एकाचो द्वे प्रथमस्याजादेर्द्वितीयस्येत्यादौ** तूत्तरजैकदेशानुवृत्तिरुद्देश्यभेदादिकं च बीजमिति बोध्यम्। अस्वरितत्वादिलिङ्गस्पष्टत्वाच्चेत्यपि बोध्यम्। भाष्यीयमेवाह। **नापीदमिति।** विधिसूत्रं केवलविधिसूत्रम्।

पुनर्गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यात्, तत्प्रत्याख्यानपक्षेऽपि विशिष्टानुवृत्तिसामर्थ्यादिति दिक्।

॥ इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

पुनरिति। प्रागुक्तरीत्याऽनुवृत्तयोरर्थपरत्वादिति भावः। नारायणानुरोधेनाह। **तदिति।** गुणग्रहणेत्यर्थः। अपिः पूर्वसमुच्चायकः। ननु प्रत्याख्यानपक्षो न सिद्धान्त इति प्रागुक्तमत आह। **इति दिगिति।** तदर्थस्तु तत्तद्विधीनां वैयर्थ्यापत्तेः पूर्वोत्तरसाहचर्येण परशास्त्रोपकारकत्वस्यैव निर्णयात्। इक इत्यस्य शब्दपरत्वेन शङ्काया एवाभावात्। आद्यदोषस्य दृढत्वाच्च। पपातेत्यादौ विधिसूत्रैरनिष्टापत्तेः। तेषां नियामकत्वस्यास्य केवलविधित्वे यातेत्यादौ विध्यर्थत्वसम्भवेन दुर्वचत्वात्। **सम्भवत्येकवाक्यत्व** इति न्यायेन स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां विधित्वघटितपरिभाषात्वे वैरूप्यापत्तिरित्येकरूप्याय परिभाषात्वस्यैव युक्तत्वाच्चेति शिवम्॥

इति श्रीमत्पायगुण्डोपाख्यवेणीगर्भजमहादेवसुतवैद्यनाथकृते कौस्तुभव्याख्याने प्रभाभिधे तृतीयमाह्निकम्॥